

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Посібник зі статті 9 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

СВОБОДА ДУМКИ, СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ

Оновлено 31 серпня 2024 року

Підготовлено Секретаріатом Суду. Не покладає зобов'язань на Суд.

Видавців або організації, які бажають перекласти та/або відтворити цей Посібник повністю або частково у формі друкованої чи електронної публікації, просимо заповнити форму зворотного зв'язку: [запит на відтворення або повторну публікацію перекладу](#) для отримання інформації щодо процедури авторизації.

Якщо ви бажаєте дізнатися, які Посібники із судової практики знаходяться наразі на етапі перекладу, див. перелік [очікуваних перекладів](#).

Цей Посібник спочатку було укладено французькою мовою. Він регулярно оновлюється, дата останнього оновлення 31 серпня 2024 року. До нього можуть бути внесені редакційні виправлення.

Посібники із судової практики можна завантажити за посиланням <https://ks.echr.coe.int>. Оновлення публікації відстежуйте на сторінці Суду у Твіттері за посиланням https://x.com/ECHR_CEDH?mx=2.

Цей переклад опубліковано за домовленістю з Радою Європи та Європейським судом з прав людини і виконано Верховним Судом (Україна).

© Рада Європи / Європейський суд з прав людини, 2025

Зміст

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	5
I. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ЗАСТОСУВАННЯ	7
A. Важливість статті 9 у демократичному суспільстві і <i>locus standi</i> (правосуб'єктність) релігійної організації	7
B. Переконавання, захищені статтею 9	7
C. Право мати переконання і право його сповідувати	11
D. Негативні і позитивні зобов'язання держави	17
1. Втручання у реалізацію захищених прав і його обґрунтування	17
2. Позитивні зобов'язання держав-учасниць	22
E. Збіги між статтею 9 та іншими положеннями Конвенції	23
II. ДІЇ, ЗАХИЩЕНІ СТАТТЕЮ 9	27
A. Негативний аспект	27
1. Право не практикувати релігію або не розкривати свої переконання	27
2. Заперечення з міркувань совісті: право не діяти всупереч своїй совісті і переконанням	28
B. Позитивний аспект	35
1. Загальні принципи	35
2. Свобода релігії і питання, пов'язані зі здоров'ям	36
3. Дотримання харчових приписів та ритуального забою	37
4. Носіння одягу і релігійних символів	38
5. Релігійна свобода, сім'я і виховання дітей	44
6. Професійна діяльність	49
7. Проповідь і прозелітизм	50
8. Свобода богослужіння	53
9. Культурні місця і споруди	56
C. Свобода релігії та імміграція	60
1. Проживання і працевлаштування іноземців на національній території і свобода релігії	60
2. Вислання до держави, що порушує свободу релігії	62
III. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ГАРАНТА СВОБОДИ РЕЛІГІЇ	63
A. Негативні зобов'язання: зобов'язання не перешкоджати нормальній діяльності релігійних організацій	63
1. Юридичний статус релігійних організацій в державах-учасницях	63
2. Визнання, реєстрація і розпуск релігійних організацій	65
3. Вживання державою принизливих термінів стосовно певної релігійної громади	72
4. Фінансові і податкові заходи	75
5. Заходи, що вживаються стосовно політичних партій релігійного спрямування	82
B. Негативні зобов'язання: повага до автономії релігійних організацій	83
1. Принцип автономії релігійних організацій	83
2. Втручання держави у внутрішньо- або міжконфесійні конфлікти	84
3. Конфлікти між релігійними організаціями та їхніми членами (віруючими і священнослужителями)	89
4. Конфлікти між релігійними організаціями і їхніми найманими працівниками	90
C. Позитивні зобов'язання	94
1. Захист від фізичних, словесних і символічних атак з боку третіх осіб	94
2. Релігія у трудових відносинах, військовій службі і під час судового розгляду	97
3. Свобода релігії у осіб, позбавлених волі	100
ПЕРЕЛІК ЦИТОВАНИХ СПРАВ	105

Передмова

Цей Посібник входить до низки Посібників із судової практики, опублікованих Європейським судом з прав людини (надалі — «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд»), для інформування практикуючих юристів про основоположні рішення та ухвали, постановлені Страсбурзьким судом. У цьому конкретному Посібнику аналізується та узагальнюється судова практика щодо статті 2 Протоколу № 7 до Європейської конвенції з прав людини (надалі — «Конвенція» або «Європейська конвенція»). Читачі зможуть ознайомитися з основними принципами у цій сфері та відповідною судовою практикою.

Судову практику, що цитується, було відібрано з провідних, найбільш важливих і/або недавніх рішень та ухвал.¹

Призначення рішень та ухвал Суду полягає не лише у вирішенні справ, переданих на розгляд Суду, але й загалом у роз'ясненні, захисті та розвитку норм, встановлених Конвенцією, сприяючи тим самим дотриманню Державами зобов'язань, взятих ними як Договірними сторонами (*«Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom)*), 18 січня 1978 р., § 154, серія А № 25, і нещодавно — *«Єронович проти Латвії» (Jeronovičs v. Latvia)* [ВП], № 44898/10, § 109, 05 липня 2016 року).

Відповідно місія створеної Конвенцією системи полягає в тому, щоб визначити в інтересах суспільства питання державної політики, тим самим підвищуючи стандарти захисту прав людини та поширюючи судову практику у сфері прав людини серед усього співтовариства Держав-учасниць Конвенції (*«Константін Маркін проти Росії» (Konstantin Markin v. Russia)*) [ВП], № 30078/06, § 89, ЄСПЛ 2012 рік). Дійсно, Суд підкреслив роль Конвенції як «конституційного інструмента європейського громадського порядку» у сфері прав людини (*«Босфорус Гава Йоллари Туризм і Тіджарет Анонім Шіркети проти Ірландії» (Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland)* [ВП], № 45036/98, § 156, ЄСПЛ 2005-VI, а нещодавно — у справі *«Н. Д. і Н. Т. проти Іспанії» (N.D. and N.T. v. Spain)* [ВП], § 110).

Протокол № 15 до Конвенції нещодавно включив принцип субсидіарності до Преамбули Конвенції. Цей принцип «покладає спільну відповідальність на Держави-учасниці та Суд» щодо захисту прав людини, і національні органи влади та суди повинні тлумачити й застосовувати національне законодавство таким чином, щоб забезпечити повну реалізацію прав і свобод, визначених у Конвенції та Протоколах до неї (*«Гженда проти Польщі» (Grzęda v. Poland)* [ВП], § 324).

У цьому Посібнику містяться посилання на ключові слова для кожної цитованої статті Конвенції та Додаткових протоколів до неї. Юридичні питання, що розглядаються в кожній справі, підсумовано в [Переліку ключових слів](#), вибраних із тезауруса термінів, що взяті (у більшості випадків) безпосередньо з тексту Конвенції та Протоколів до неї.

[База даних HUDOC](#) практики Суду дозволяє здійснювати пошук за ключовим словом. Пошук за ключовими словами дає можливість знайти документи з подібним правовим змістом (обґрунтування та висновки Суду в кожній справі підсумовуються за допомогою ключових слів). Ключові слова для окремих справ можна знайти, натиснувши на Case Details (Детальна інформація по справі) в HUDOC. Для отримання додаткової інформації про базу даних HUDOC та ключові слова див. [Посібник користувача HUDOC](#).

---

¹ * Цитована судова практика може бути викладена однією або обома офіційними мовами (англійською та французькою) Суду та Європейської комісії з прав людини. Якщо не вказано інше, усі посилання стосуються рішення по суті справи, що було постановлено Палатою Суду. Скорочення «(ухв.)» вказує на те, що наводиться цитата з ухвали Суду, а аббревіатура «[ВП]» — на те, що справа розглядалася Великою Палатою. Рішення палати, які не були остаточними на момент публікації цього оновлення, позначено зірочкою (*).

Стаття 9 Конвенції – Свобода думки, совісті і релігії

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.»

Ключові слова HUDOC

Позитивні зобов'язання (9)

Свобода думки (9-1) – Свобода совісті (9-1) – Свобода релігії (9-1) – Змінювати релігію або переконання (9-1) – Сповідувати релігію або переконання (9-1): богослужіння (9-1); навчання (9-1); виконання (9-1); дотримання (9-1)

Втручання (9-2) – Встановлене законом (9-2): доступність (9-2); передбачуваність (9-2); гарантії проти зловживання (9-2) – необхідне в демократичному суспільстві (9-2): громадська безпека (9-2); охорона публічного порядку (9-2); охорона здоров'я (9-2); охорона моралі (9-2); захист прав і свобод інших осіб (9-2)

ВСТУП

1. Свобода думки, совісті та релігії є основоположним правом, до якого звертається не лише Європейська конвенція з прав людини (далі - «Конвенція»), але й інші численні національні, міжнародні та європейські документи.

2. Відповідно до статті 9 Конвенції,

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.»

3. Стаття 2 Першого протоколу до Конвенції стосується особливого аспекту свободи релігії - права батьків забезпечувати освіту дітей відповідно до своїх релігійних переконань:

«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань».

4. Стаття 9 часто згадується у поєднанні зі статтею 14 Конвенції, котра забороняє дискримінацію, в тому числі за ознакою релігії або переконань (див. справу «*Іззетін Доган та інші проти Туреччини*» (**Error! Hyperlink reference not valid.**) [ВП], 2016, §§ 160 and 165):

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, *релігії*, політичних чи *інших переконань*, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.»

5. Окрім Конвенції, свобода думки, совісті і релігії є, природньо, частиною основоположних прав, визнаних Організацією Об'єднаних Націй. Тож, відповідно до статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб. Водночас, стаття 18 *in fine* уточнює, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань. Стаття 26 Пакту проголошує загальний принцип заборони дискримінації, зокрема за ознакою релігії.

6. Принцип свободи релігії постає також у низці інших документів, зокрема, у Міжнародній конвенції про права дитини, яка однозначно закріплює цей принцип у статті 14. Так само стаття 12 Американської конвенції про права людини вказує, що кожна людина має право на свободу совісті і релігії. Це право включає свободу мати релігію або переконання, або змінювати релігію або переконання, а також свободу сповідувати та поширювати свою віру та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що обмежує його свободу мати релігію або переконання або змінювати релігію або переконання. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб. Зрештою, стаття 12 Американської конвенції уточнює, що батьки і у відповідних випадках законні опікуни мають право забезпечувати релігійне виховання своїх дітей або підопічних відповідно до своїх власних переконань.

7. Хартія основоположних прав Європейського Союзу також захищає свободу думки, совісті і релігії, вживаючи таке ж формулювання, що й Конвенція (стаття 10 Хартії). Вона також гарантує, що право батьків «забезпечувати виховання своїх дітей відповідно до своїх релігійних, світоглядних і педагогічних переконань захищається національними законами, які встановлюють порядок його реалізації» (стаття 14 § 3).

8. Європейський суд з прав людини (далі – «Суд») неодноразово підкреслював важливість свободи релігії. Загалом, свободу думки, совісті і релігії вважають однією з підвалин демократичного суспільства; зокрема, судді вбачають у свободі релігії життєво необхідну складову формування ідентичності віруючих і їх життєвої позиції. Дійсно, Суд підняв свободу релігії на щабель визначальних прав, гарантованих Конвенцією, спершу непрямо, а згодом – значно чіткіше.

9. Слід відзначити, що протягом останніх п'ятнадцяти років кількісний показник справ, які Суд розглядав на підставі статті 9, постійно зростає; ця тенденція пояснюється, зокрема, посиленням ролі релігії і пов'язаних з нею питань соціально-політичного дискурсу.

I. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ЗАСТОСУВАННЯ

A. Важливість статті 9 у демократичному суспільстві і *locus standi* (правосуб'єктність) релігійної організації

10. Свобода думки, совісті і релігії, закріплена у статті 9 Конвенції, є однією з підвалин «демократичного суспільства» у розумінні Конвенції. У своєму релігійному вимірі, вона фігурує поміж найбільш життєво необхідними складовими формування ідентичності віруючих і їх життєвої позиції, але вона є цінним надбанням і для атеїстів, агностиків, скептиків і індивідуальних осіб. Йдеться про плюралізм, дорого здобутий протягом століть, який є засадовим для такого суспільства. Ця свобода передбачає, *inter alia*, свободу належати чи не належати до релігії і свободу сповідувати чи не сповідувати її («*Коккінас проти Греції*» (*Kokkinakis v. Greece*), 1993, § 31; *Бускаріні і Інші проти Сан-Маріно* [ВП], 1999, § 34).

11. Релігійна організація або її церковний орган можуть, як такі, здійснювати від імені своїх вірян права, гарантовані статтею 9 Конвенції («*Чааре Шалом Ве Тседек проти Франції*» (*Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France*) [ВП], 2000, § 72; («*Товариство «Ліела Фьордеркрейс» та інші проти Німеччини*» (*Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*), 2008, § 79). Тому скарга, складена релігійною організацією або її церковним органом щодо порушення колективного аспекту свободи релігії своїх вірян, є сумісною *ratione personae* з положеннями Конвенції, і ця організація або орган можуть стверджувати, що є «потерпілими» від такого порушення у розумінні статті 34 Конвенції.

12. Натомість, коли йдеться про відмову перереєструвати вже визнану релігійну організацію, яка зберігає правоздатність для подання заяви до Страсбурга від власного імені, її члени не можуть стверджувати, що самі особисто є потерпілими від порушення, оскільки оспорюваний захід спрямований на релігійну організацію як юридичну особу, а не на її членів як окремих осіб. Тому їхня скарга за статтею 9 є несумісною *ratione personae* з положеннями Конвенції («*Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії*» (*Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia*), 2010, § 168). У той самий час Суд визнав, що пастори кількох євангельських громад можуть стверджувати, що вони були особисто вражені поширенням національними органами влади принизливої та ворожої інформації про їхні вірування та Церкви, особливо оскільки їхнє право на подання позовів не було оскаржене в національних судових провадженнях («*Тончев та інші проти Болгарії*» (*Tonchev and Others v. Bulgaria*), 2022, § 54).

13. Якщо *юридична особа* може стверджувати, що сама особисто є потерпілою від порушення свободи думки і релігії, то вона сама по собі не може реалізовувати свободу совісті (*Контакт-Інформація-Терапія і Хаген проти Австрії*, Рішення Комісії від 12 жовтня 1988 року).

B. Переконавання, захищені статтею 9

14. Ані текст статті 9, ані практика Суду не наводять визначення терміну «релігія». Таке упущення є цілком логічним, оскільки це визначення мало б бути водночас і достатньо гнучким, аби об'єднати усе різноманіття релігій світу (великих і малих, стародавніх і нових, теїстичних і нетеїстичних), і достатньо точним, аби його можна було застосовувати у конкретних випадках, що є вкрай делікатним, навіть нездійсненним завданням. З одного боку, сфера застосування статті 9 є дуже широкою: вона захищає як релігійні, так і нерелігійні погляди і переконання. З іншого боку, **не кожен погляд і переконання обов'язково потрапляють до цієї сфери, а вжитий у статті 9 § 1 термін «практика» включає у себе не кожен дію, мотивовану релігією або вчинену під її впливом** (*Pretty проти Сполученого Королівства*, 2002, § 82).

15. У цьому контексті Суд зазначає, що Конвенція має на меті гарантувати не права, які є теоретичними чи ілюзорними, а права, які є практичними та ефективними. Право, закріплене в статті 9, було б надзвичайно теоретичним й ілюзорним, якби ступінь дискреції, наданої державам, дозволяв їм інтерпретувати поняття релігійної деномінації настільки обмежено, щоб позбавити нетрадиційну та міноритарну релігію юридичної охорони. Такі обмежувальні

визначення безпосередньо впливають на здійснення права на свободу релігії і можуть обмежувати реалізацію цього права, заперечуючи релігійну природу віри. У будь-якому разі ці визначення не можуть бути інтерпретовані на шкоду нетрадиційним формам релігії («*Izzetin Dogan та інші проти Туреччини*» (**Error! Hyperlink reference not valid.**) [ВП], 2016, § 114, і «*Федерація алевітських громад в Австрії проти Австрії*» (*Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich v. Austria*), 2024, § 48). Крім того, обмеження прав, гарантованих цією статтею, виключно до релігій та зареєстрованих релігійних організацій, визнаних державою, а також до їхніх послідовників, буде принципово несумісним із логікою статті 9 («*Хамзаян проти Вірменії*» (*Hamzayan v. Armenia*), 2024).

16. Дійсно, для того, щоб особисте або колективне переконання могло належати до права на «свободу думки, совісті і релігії», необхідно, аби воно досягло **досить високого рівня сили, серйозності, сталості і важливості**. Якщо цю умову буде виконано, то обов'язок нейтральності і безсторонності держави є несумісним із будь-якою можливістю розсуду з її боку щодо законності таких переконань або способу їх вираження («*Евейда та інші проти Сполученого Королівства*» (*Eweida and Others v. The United Kingdom*), 2013, § 81). Отже, Отже, не є завданням Суду вступати в будь-які суперечки в цій сфері чи визначати, які принципи та вірування слід вважати центральними для тієї чи іншої релігії, або ж проводити будь-яку іншу інтерпретацію релігійних питань («*Izzetin Dogan та інші проти Туреччини*» (**Error! Hyperlink reference not valid.**) [ВП], 2016, § 69; «*Ковальковс проти Латвії*» (*Kovaļkova v. Latvia*) (ухв.), 2012, § 60; «*Виконавчий орган мусульман Бельгії та інші проти Бельгії*» (*Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium*), 2024, § 86). Зокрема, дискусія серед релігійних вчених щодо історичних основ конкретної релігії та суті її вимог до її послідовників не є достатньою підставою для заперечення релігійної природи цих вірувань («*Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви*» (*Ancient Baltic religious association "Romuva" v. Lithuania*), 2021, §§ 118-119). Тому, посилаючись на конкретні релігійні терміни та концепти в межах свого міркування, Суд не надає цим термінам будь-якого особливого значення, окрім того, що стаття 9 є застосовною до них (*там же* [ВП], § 69). Як загальне правило, факт наявності дискусії всередині релігійної громади щодо основних положень її віри та вимог до держави нічого не змінює щодо застосування статті 9 (*там же* [ВП], § 134).

17. Конвенційні органи прямо або непрямо визнавали, що гарантії статті 9 § 1 Конвенції застосовуються:

- а) до «великих» або «стародавніх» релігій світу, які існують протягом тисячоліть або протягом багатьох сторіч, наприклад:
  - алевізм («*Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини*» (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey*), 2014; «*Izzetin Dogan та інші проти Туреччини*» (**Error! Hyperlink reference not valid.**), 2016);
  - буддизм («*Якобські проти Польщі*» (*Jakóbski v. Poland*), 2010);
  - різні християнські конфесії (поміж багатьма іншими, «*Свято-Михайлівська парафія проти України*» (*Svyato-Mychaylivska Parafiya v. Ukraine*), 2007; «*Спілка церков "Слово життя" та інші проти Хорватії*» (*Savez crkava "Riječ života" and Others v. Croatia*), 2010);
  - різноманітні форми індуїзму, включно з рухом Харі Крішна («*Ковальковс проти Латвії*» (*Kovaļkova v. Latvia*) (ухв.), 2012; «*Женов проти Болгарії*» (*Genov v. Bulgaria*), 2017);
  - різноманітні форми ісламу («*Хасан і Тчауч проти Болгарії*» (*Hassan and Tchaouch v. Bulgaria*) [ВП], 2000; «*Лейла Сахін проти Туреччини*» (*Leyla Şahin v. Turkey*) [ВП], 2005), включно з ахмадізмом («*Методієв та інші проти Болгарії*» (*Metodiev and Others v. Bulgaria*), 2017);
  - юдаїзм («*Чааре Шалом Ве Тседек проти Франції*» (*Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France*) [ВП], 2000; «*Франческо Сесса проти Італії*» (*Francesco Sessa v. Italy*), 2012;

- сикхізм («*Фулл проти Франції*» (*Phull v. France*) (ухв.), 2005; «*Ясвір Сінгх проти Франції*» (*Jasvir Singh v. France*) (ухв.), 2009);
- таоїзм («*X. проти Сполученого Королівства*» (*X. v. the United Kingdom*), рішення Комісії від 18 травня 1976 року);
- b) до нових або відносно нових релігій або духовних практик, наприклад:
  - аумізм священного міста Мандаром (*Association des Chevaliers du Lotus d'Or проти Франції*, 2013);
  - вчення Бхагван Шрі Раджніша, так званий рух Ошо («*Товариство «Ліела Фьордеркрейс» та інші проти Німеччини*» (*Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*), 2008; «*Мокуте проти Литви*» (*Mockuté v. Lithuania*), 2018, § 121);
  - Церква Об'єднання Мун Сон Мьона (*Nolan і К. проти Росії*, 2009; «*Бойчев та інші проти Болгарії*» (*Boychev and Others v. Bulgaria*), 2011);
  - мормонізм або Церква Ісуса Христа Святих останніх днів («*Церква Ісуса Христа Святих останніх днів проти Сполученого Королівства*» (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom*), 2014);
  - раелізм (*F.L. проти Франції*) (ухв.), 2005);
  - неоязичництво («*Асатруарфеллагід проти Ісландії*» (ухв.), 2012); («*Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви*» (*Ancient Baltic religious association "Romuva" v. Lithuania*), 2021);
  - Фалун Гонг або Фалун Дафа ("А.О. Фалун Дафа та інші проти Молдови" (*A.O. Falun Dafa and Others v. Moldova*), 2021);
  - так звана релігія «Санто Дайме», ритуали якої включають вживання галюциногенної речовини «аяхуаска» («*Френклін-Бентьєс і CEFLU-Луз да Флореста проти Нідерландів*» (*Fränklin-Beentjes і CEFLU-Luz da Floresta v. the Netherlands*) (ухв.), 2014);
  - Свідки Єгови («*Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії*» (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria*), 2008; *Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, 2010);
- c) до різних послідовних світоглядних концепцій, які мають щирих прихильників, наприклад:
  - пацифізм (*Arrowsmith проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії від 12 жовтня 1978 року, § 69; «*Канатіл проти Туреччини*» (*Kanatli v. Türkiye*), 2024, § 45);
  - принципова відмова від військової служби (*Bayatyan проти Вірменії* [ВП], 2011);
  - веганізм і боротьба проти вживання продуктів тваринного походження або тестованих на тваринах (*W. проти Сполученого Королівства*) (ухв.), рішення Комісії від 10 лютого 1993 року);
  - боротьба проти абортів (*Knudsen проти Норвегії*) (ухв.), рішення Комісії від 8 березня 1985 року; *Van Schijndel і Інші проти Нідерландів*, (ухв.), рішення Комісії від 10 вересня 1997 року);
  - думка лікаря про альтернативну медицину, коли це є формою вияву медичної філософії (*Nyüssönen проти Фінляндії*) (ухв.), рішення Комісії від 15 січня 1998 року);
  - переконання, що шлюб є союзом між чоловіком і жінкою на все життя, і відмова від гомосексуальних союзів («*Евейда та інші проти Сполученого Королівства*» (*Eweida and Others v. The United Kingdom*), 2013);
  - прихильність до секуляризму («*Лаутсі та інші проти Італії*» (*Lautsi and Others v. Italy*) [ВП], 2011, § 58; «*Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини*» (*Hamidović v. Bosnia and Herzegovina*), 2017, § 35).

18. Стаття 9 застосовується до згаданих вірувань та доктрин незалежно від того, чи визнає держава-відповідач їх офіційно як 'релігії'; припустити протилежне означало б вважати, що держава може виключити їх з-під захисту статті 9, відмовляючись визнавати їх «*Мокуте проти Литви*» (*Mockutė v. Lithuania*), 2018, § 119). Однак, у разі сумнівів щодо 'релігійної' природи системи вірувань та застосовності статті 9, Суд може покладатися на оцінку органів влади в державі-відповідачі. Це саме він зробив щодо двох конкретних систем ідей або вірувань, а саме: сайнтології та неоязичництва.

19. По-перше, щодо сайнтології, її класифікація як 'релігії' є предметом суперечок серед держав-учасниць. Комісія не розглядала це питання безпосередньо, оскільки заяви в цих справах були в будь-якому випадку неприйнятними з інших причин («*X. та Церква сайнтології проти Швеції*» (*X. and Church of Scientology v. Sweden*), рішення Комісії від 5 травня 1979 року; «*Церква сайнтології та інші проти Швеції*» (*Church of Scientology and Others v. Sweden*), рішення Комісії від 14 липня 1980 року; «*Церква сайнтології Німеччини проти Німеччини*» (*Scientology Kirche Deutschland e.V. v. Germany*), рішення Комісії від 7 квітня 1997 року). Тим не менш, принаймні в першій та третій з трьох згаданих справ, Комісія імпліцитно визнала, що Церква сайнтології є «релігійною групою».

20. Суд, безпосередньо стикаючись з проблемою саєнтології, користувався думкою державних органів держави-відповідача. У справі стосовно відмови російської влади зареєструвати Саєнтологічну Церкву як юридичну особу, Суд постановив, що він не уповноважений абстрактно вирішувати, чи сукупність переконань і пов'язаних з ними практик можна вважати «релігією» у розумінні статті 9. Зокрема, місцевий саєнтологічний центр, який спочатку був зареєстрований як нерелігійна організація, зрештою був закритий на тій підставі, що його діяльність мала «релігійний характер». Саму ж Саєнтологічну Церкву державні органи (в тому числі й суди) завжди вважали релігійною організацією. З огляду на ці обставини Суд вирішив, що стаття 9 Конвенції застосовується до цієї справи («*Кімля та інші проти Росії*» (*Kimlya and Others v. Russia*), 2009, §§ 79-81; див. також «*Церква Саєнтології Москви проти Росії*» (*Church of Scientology of Moscow v. Russia*), 2007, § 64). У іншій справі такий же вид втручання частково ґрунтувався на експертному звіті, відповідно до якого характер діяльності спірної групи не був релігійним. Проте, Суд зазначив, що це втручання відбулось відповідно до застосування законодавчого положення, яке стосується виключно релігійних організацій; тому стаття 9 вочевидь має застосовуватись («*Церква Саєнтології Санкт-Петербургу та інші проти Росії*» (*Church of Scientology of St Petersburg and Others v. Russia*), 2014, § 32).

21. По-друге, Суд застосував такий же підхід до неоязичництва. У справі проти Литви релігійна організація, яка об'єднувала кілька громад, що дотримуються стародавньої балтійської віри, поскаржилася на відмову у визнанні її статусу як релігійної організації. Оскільки держава-відповідач ставила під сумнів 'релігійну' природу діяльності заявника та навіть саме існування 'стародавньої балтійської віри', яку той стверджував, що слідує, Суд зазначив, що немає нічого, що розумно вказувало б на те, що вірування заявника не досягли необхідного рівня переконливості, серйозності, узгодженості та важливості. Тому всупереч твердженням держави-відповідача, організацію-заявника не слід було б розглядати як рух, що пародіює релігію (як, наприклад, пастафаріанізм, джедоїзм або дудизм). Організація-заявника справді була зареєстрована як релігійна організація відповідно до національного законодавства, і компетентні органи не ставили під сумнів її релігійну природу під час відповідних дебатів («*Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви*» (*Ancient Baltic religious association "Romuva" v. Lithuania*), 2021, §§ 117 та 139-140).

22. Навпаки, Суд відмовився поширити застосування статті 9 на 'пастафаріанізм' — рух, що пародіює релігію, чийм 'божеством' є 'Летючий монстр зі спагетті (пасти)', і який спочатку був заснований для протесту проти викладання креаціонізму в американських державних школах. Оскільки вимоги переконливості, серйозності, узгодженості та важливості не були виконані, Суд встановив, що пастафаріанізм не є ні 'релігією', ні 'віруванням' у розумінні статті 9, і тому ця стаття до нього не застосовується («*Де Вільд проти Нідерландів*» (*De Wilde v. the Netherlands*) (ріш.), 2021).

23. Так само досі немає чіткої відповіді на питання, чи діяльність, яка повністю або частково спричинена віруванням або філософією, але повністю спрямована на отримання прибутку, може користуватись захистом статті 9. Комісія вирішила, що комерційна організація з обмеженою відповідальністю, яка є юридичною особою, створеною з метою отримання прибутку, навіть якщо нею керує філософська асоціація, не може ані користуватись правами, гарантованими статтею 9, ані набувати такі права («Компанія Х. проти Швейцарії» (*Company X. v. Switzerland*), рішення Комісії від 27 лютого 1979 року; «Кустаннус ОУ Вапаа Айтателія АБ та інші проти Фінляндії» (*Kustannus OY Vapaa Ajattelija AB and Others v. Finland*), рішення Комісії від 15 квітня 1996 року). Комісія також вирішила, що стаття 9 не захищає сповідання удаваної релігійної віри, котре виступає «аргументом» продажу в оголошеннях суто комерційного характеру, які розмістила релігійна група. У цьому випадку Комісія розмежувала оголошення, мета яких – виключно інформувати або описувати, і комерційні оголошення, які пропонують товари для продажу. Якщо оголошення належить до останньої категорії, хоча б воно і стосувалося важливих релігійних предметів для особливих потреб, то фрази релігійного змісту висловлюють переважно бажання просувати товари з метою отримання прибутку, а не релігійну практику. У цій справі Комісія відмовилась визнавати гарантований статтею 9 захист за рекламним оголошенням про «е-метр» або «електрометр Губбарда», через яке орган захисту споживачів наклав штраф («Х. та Церква Саєнтології проти Швеції» (*X. and Church of Scientology v. Sweden*) (ухв.), рішення Комісії від 5 травня 1979 року).

24. Проте у новіших справах Комісія і Суд залишали відкритим питання про те, чи стаття 9 застосовується до прибуткової діяльності, яку здійснює релігійна організація (питання порушене у справі «Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey*), 2014; про платні курси йоги див. «Асоціація Сівананда йоги Веданта проти Франції» (*Association Sivananda de Yoga Vedanta v. France*), рішення Комісії від 16 квітня 1998 року).

25. Що стосується атеїзму, то Комісія вивчала скарги атеїстів у межах застосування статті 9 («Анджелені проти Швеції» (*Angeleni v. Sweden*), рішення Комісії від 3 грудня 1986 року). У дещо іншому контексті вона вирішила, що ця філософська течія «виключно висловлює певну метафізичну концепцію людини, яка визначає її світобачення і рухає її вчинками», і тому її однозначно не можна відокремити від релігійного культу в класичному розумінні цього вислову; тому держава не може надавати атеїзму юридичний статус, радикально відмінний від статусу релігійних культур («Спілка атеїстів проти Франції» (*Union des Athées v. France*), доповідь Комісії від 6 липня 1994 року, § 79). Окрім того, Суд чітко постановив, що свобода думки, совісті і релігії є «цінним надбанням і для атеїстів, агностиків, скептиків і індіферентних осіб» («Коккінас проти Греції» (*Kokkinakis v. Greece*), 1993, § 31).

26. Суд ще не висловлювався щодо можливості застосування статті 9 до вільного мулярства (*Freemasonry*); це питання було мовчазно залишене відкритим (*N.F. проти Італії*, 2001, §§ 35-40).

С. Право мати переконання і право його сповідувати

27. Стаття 9 § 1 Конвенції містить два аспекти, котрі стосуються, відповідно, права *мати* переконання і права його *сповідувати*:

- a) право **мати** будь-яке глибоке переконання (релігійне чи ні) та змінювати його або релігію. Це право є **абсолютним і безумовним**; держава не може в нього втручатись, наприклад, наказуючи особі, у що вона має вірити, або вживаючи заходів, спрямованих на примусову зміну переконань («Іванова проти Болгарії» (*Ivanova v. Bulgaria*), 2007, § 79; «Мокуте проти Литви» (*Mockuté v. Lithuania*), 2018, § 119); Консультативна думка щодо того, чи може особу бути відмовлено в дозволі працювати охоронцем або офіцером охорони через її належність або близькість до релігійного руху [ВП], 2023, § 69);
- b) право **сповідувати** своє вірування самому і приватно, а також практикувати його в громаді з іншими особами або прилюдно. Це право не є **абсолютним**: оскільки сповідання

особою своїх релігійних переконань може мати наслідки для інших, то укладачі Конвенції додали до цього аспекту свободи релігії певні обмеження, перелічені у частині другій статті 9. Вона каже, що будь-яке обмеження сповідувати свою релігію або своє переконання має бути передбачене законом і необхідне у демократичному суспільстві для переслідування однієї чи кількох перелічених у ній законних цілей (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, § 80). Інакше кажучи, обмеження, передбачені частиною другою статті 9, стосуються виключно права *сповідувати* релігію або переконання, а не права *мати* їх (*«Іванова проти Болгарії» (Ivanova v. Bulgaria)*, 2007, § 79).

28. Стаття 9 § 1 гарантує «свободу сповідувати свою релігію або переконання (...) як прилюдно, так і приватно». Хоча не можна розглядати ці два альтернативні аспекти - «як прилюдно, так і приватно» - як взаємовиключні або як такі, що залишають вибір для державної влади; таке формулювання просто нагадує, що релігію можна практикувати як в одному, так і в іншому вигляді (*«Х. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 12 березня 1981 року).

29. Навіть якщо припустити, що таке переконання має належний ступінь сили і важливості, то все ж будь-яка дія, спричинена, мотивована або породжена ним, не може вважатись його «сповіданням». Тому дія або бездіяльність, які не є прямим виявом переконання або які мають лише віддалений зв'язок з принципами віри, не потрапляють під захист статті 9 § 1. Аби вважатись «сповіданням» у розумінні статті 9, така дія має бути тісно пов'язана з релігією або переконанням. Прикладом є культові дії або поклоніння, пов'язані з практикуванням релігії або переконання. Водночас, сповідання релігії або переконання не обмежується діями такого виду: існування достатньо тісного і прямого зв'язку між дією і переконанням, яке її породжує, має бути встановлене з огляду на обставини кожної конкретної справи. Від особи, яка стверджує, що дія належить до її права на свободу сповідувати свою релігію або переконання, не вимагається доводити, що вона діяла відповідно до припису даної релігії (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, § 82; *«С.А.С. проти Франції» (S.A.S. v. France)* [ВП], 2014, § 55).

30. Так, за загальним правилом, державні органи не уповноважені ставити під сумнів **щирість переконань**, про які стверджує особа, не наводячи на підтвердження їхньої значимості реальних і переконливих доказів. Тому Суд відхиляв наступні заперечення, наведені урядами-відповідачами:

- заперечення французького уряду, який стверджував, що заявниця, яка вважає себе практикуючою мусульманкою і хоче носити паранджу і нікаб (одяг, що ховає обличчя) у громадських місцях, не довела, що належить до ісламської конфесії і бажає носити такий одяг з релігійних міркувань. Натомість, на думку Суду, факт, що така практика є міноритарною поміж жінками-мусульманками, не має значення для юридичної кваліфікації (*«С.А.С. проти Франції» (S.A.S. v. France)* [ВП], 2014, § 56);
- заперечення латвійського уряду, який стверджував, що заявник, який позбавлений волі, не є *вішнуїтом* (адептом вішнуїтської версії індуїзму), оскільки вирішив пройти біблійні курси і формально не належить до місцевого осередку Міжнародного Товариства Свідомості Крішни (*«Ковальковс проти Латвії» (Kovalkovs v. Latvia)* (ухв.), 2012, § 57), а також майже ідентичні заперечення румунського уряду, який стверджував, що заявник, ймовірно, називає себе буддистом для того, щоб отримувати у тюрмі кращу їжу (*«Вартік проти Румунії (№ 2)» (Vartic v. Romania (no. 2))*, 2013, § 46);
- турецький уряд стверджував, посилаючись на думки ісламських авторитетів на підтримку своєї аргументації, що заявник, як ув'язнений, не мав формального релігійного обов'язку брати участь у колективних молитвах в п'ятницю, оскільки він позбавлений волі (*«Абдулла Ялчин проти Туреччини (№ 2)» (Abdullah Yalçın v. Turkey (№ 2))*, 2022, § 28).

31. Водночас, у виняткових випадках встановлені Конвенцією органи допускали *можливість ставити під сумнів щирість стверджуваної релігії особи*. Звичайно, як вже було сказано, Суд

не повинен оцінювати легітимність тих чи інших релігійних тверджень або ставити під сумнів обґрунтованість особливої інтерпретації тих чи інших вірувань чи релігійних практик. Суд не має залучатись до дискусій щодо характеру або важливості індивідуальних вірувань, оскільки те, що одна особа вважає священним, іншим може здаватись абсурдним або відразливим; не можна вживати жодних юридичних або логічних аргументів для протидії твердженню віруючого, що певна практика є важливим елементом його релігійних обов'язків. Проте це не перешкоджає Суду робити певні фактологічні констатації, аби встановити, чи релігійні твердження заявника є дійсно серйозними і щирими (*«Скугар та інші проти Росії» (Skugar and Others v. Russia)* (ухв.), 2009).

32. Конвенційні органи, наприклад, відмовлялись визнавати щирість стверджуваних релігійних вірувань заявника:

- у випадку чоловіка, позбавленого волі, який хотів, щоб його записали до тюремного реєстру як адепта релігії «Вікка». Комісія вирішила, що коли таке позначення супроводжується для зацікавленої особи певними привілеями і полегшеннями задля практикування релігії, то розумно вимагати, аби заявлена релігія могла бути визначена; але заявник не навів жодного факту, який допоміг би встановити об'єктивне існування такої релігії (*«Х. проти Сполученого Королівства» (X. v. The United Kingdom)*, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року);
- у випадку дисциплінарних санкцій, накладених на заявника, працівника державного підприємства з електропостачання, який проголосив себе мусульманином, аби двічі протягом року бути відсутнім на роботі з нагоди мусульманських релігійних свят. Національні суди встановили, що закон гарантує громадянам ісламської конфесії право на оплачувану відпустку у дні їхніх релігійних свят; проте у конкретному випадку заявника щирість його задекларованої конфесійної приналежності була сумнівна, оскільки він не знав основоположних постулатів ісламу, а доти завжди святкував християнські свята. Тому національні суди дійшли висновку, що заявник проголосив себе мусульманином, аби скористатись додатковими святковими днями. Суд погодився з тим, що якщо закон запроваджує привілей або спеціальні пільги для членів релігійної громади, особливо у сфері трудового права, то покладене на зацікавлених осіб зобов'язання надати бодай мінімальні докази реальності своєї приналежності до такої спільноти, аби скористатись цим особливим ставленням, не суперечитиме статті 9 (*«Костескі проти Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2006, § 39).

33. Суд надав захист статті 9 традиційним практикам, які об'єктивно не є частиною 'основних' положень конкретної релігії, але які сильно надихаються цією релігією та мають глибоке культурне коріння. Так, Суд без найменших сумнівів прийняв скаргу подружжя мусульманських батьків, які хотіли, щоб їхні неповнолітні дочки були звільнені від обов'язкових змішаних уроків плавання в державній школі. Хоча Коран встановлює положення, що жіноче тіло повинно бути покрите лише з періоду статевого дозрівання, заявники зазначили, що їхня віра навчала їх готувати дочок до положень, які повинні були бути застосовані до них після настання періоду статевого дозрівання (*«Османоґлу та Кочабаш проти Швейцарії» (Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland)*, 2017, § 42). Подібним чином Суд чітко визнав, що бажання мусульманина носити ярмулку, що не є суворим релігійним обов'язком, але яке має настільки сильні традиційні корені, що багато хто вважає це релігійним обов'язком, також підлягає захисту за статтею 9 (*«Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини» (Hamidović v. Bosnia and Herzegovina)*, 2017, § 30).

34. Крім того, з огляду на сучасні умови, діяльність в інтернеті та соціальних мережах може бути розцінена як 'прояви' релігії або вірувань, що підлягають захисту за статтею 9 Конвенції (*Консультативний висновок щодо того, чи може бути відмовлено особі в дозволі на роботу охоронцем через її близькість або належність до релігійного руху* [ВП], 2023, § 74)

35. Конвенційні органи **відмовлялись надавати гарантований статтею 9 § 1 захист** (це не означає, що ті ж скарги не можуть бути, у належних випадках, розглянуті за іншими положеннями Конвенції):

- мовній свободі, зокрема праву використовувати на свій вибір мову освіти та при контактах з органами влади (*«Жителі Альсемберга та Беерселя проти Бельгії» (Habitants d'Alsemberg and de Beersel v. Belgium)*, рішення Комісії від 26 липня 1963 року; *«Жителі Льє-Сен-П'єра проти Бельгії» (Inhabitants of Leeuw-St. Pierre v. Belgium)*, рішення Комісії від 15 липня 1965 року);
- відмові голосувати на законодавчих або президентських виборах у державах, де участь у виборах є обов'язковою (*«X. проти Австрії» (X. v. Austria)* (ухв.), рішення Комісії від 22 квітня 1965 року; *«X. проти Австрії» (X. v. Austria)*, рішення Комісії від 22 березня 1972 року);
- бажанню заявника «анулювати» свої хрещення і конфірмацію (*«X. проти Ісландії» (X. V. Iceland,)* рішення Комісії від 6 лютого 1967 року);
- чоловікові, який відмовлявся укладати шлюб зі своєю партнеркою відповідно до правил, встановлених цивільним правом, вимагаючи від держави визнати їхні стосунки як повноправний шлюб (*«X. проти Німеччини» (X. v. Germany)*, рішення Комісії від 18 грудня 1974 року);
- бажанню буддиста, позбавленого волі, надіслати статті для публікації до буддистського часопису, оскільки заявник не показав, яким чином практикування його релігії передбачає публікацію таких статей (*«X. проти Сполученого Королівства» (X. v. United Kingdom)*, рішення Комісії від 20 грудня 1974 року);
- поширенню листівок, які, хоч і під впливом пацифістських ідей, закликали військових залишати службу без дозволу і порушувати військову дисципліну (*«Ароусміт проти Сполученого Королівства» (Arrowsmith v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 12 жовтня 1978 року, §§ 74-75; *«Ле Кур Гранмезон і Фріц проти Франції» (Le Cour Grandmaison and Fritz v. France)*, рішення Комісії від 6 липня 1987 року);
- бажанню заявника розпорошити свій попіл на власній ділянці, аби не бути похованим на цвинтарі, де є християнська символіка (*«X. проти Німеччини» (X. v. Germany)*, рішення Комісії від 10 березня 1981 року);
- бажанню особи, позбавленої волі, бути визнаним «політичним в'язнем», а також відмові працювати в тюрмі, носити пенітенціарну форму і прибирати свою камеру (*«МакФілі та інші проти Сполученого Королівства» (McFeeley and Others v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 15 травня 1980 року; *«X. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 6 березня 1982 року);
- відмові практикуючого юдея дати колишній дружині після цивільного розлучення *гет* (лист зречення), який дозволив би їй одружитись вдруге за релігійним обрядом (*«Д. проти Франції» (D. v. France)*, рішення Комісії від 6 грудня 1983 року);
- відмові лікаря зареєструватись у професійній системі пенсійного страхування (*«В. проти Нідерландів» (V. v. The Netherlands)*, рішення Комісії від 5 липня 1984 року);
- бажанню громадської організації надавати юридичну допомогу особам, позбавленим волі, і дбати про їхні інтереси з ідеалістичних міркувань (*«Асоціація правових клінік Утрехта проти Нідерландів» (Vereniging Rechtswinkels Utrecht v. the Netherlands)*, рішення Комісії від 13 березня 1986 року);
- священнослужителю, звільненому через відмову здійснювати свої адміністративні функції у державній Церкві на знак протесту проти закону, який дозволив аборти (*«Кнудсен проти Норвегії» (Knudsen v. Norway)*, рішення Комісії від 8 березня 1985 року);

- бажанню чоловіка одружитись і мати статеві стосунки із дівчиною, яка не досягла встановленого законом віку, починаючи з якого можна давати згоду на статеві стосунки, на тій підставі, що такий шлюб є чинним за ісламським правом («*Кхан проти Сполученого Королівства*» (*Khan v. The United Kingdom*), рішення Комісії від 7 липня 1986 року);
- бажанню заявника розлучитись («*Джонстон та інші проти Ірландії*» (*Johnston and Others v. Ireland*), 1986, § 63);
- бажанню користувачів електромережі відмовитись від добровільно взятих договірних зобов'язань і їх відмові повністю сплатити рахунок за електроенергію через те, що певний відсоток цієї суми виділятиметься на фінансування атомної електростанції («*К. і В. проти Нідерландів*» (*K. and v. v. the Netherlands*), рішення Комісії від 16 липня 1987 року);
- бажанню батька тілесно покарати свою дитину («*Абрахамсон проти Швеції*» (*Abrahamsson v. Sweden*), рішення Комісії від 5 жовтня 1987 року);
- відмові двох архітекторів, всупереч вимогам закону, вступати до Спілки архітекторів («*Ревер і Легалє проти Франції*» (*Revert and Legallais v. France*), рішення Комісії від 8 вересня 1989 року);
- бажанню повісити на території вокзалу транспарант із політичним написом («*К. проти Нідерландів*» (*K. v. the Netherlands*), рішення Комісії від 13 травня 1992 року);
- змістові розмови історико-політичного характеру, яка відбулась під час приватної вечірки («*Ф.П. проти Німеччини*» (*F.P. v. Germany*), рішення Комісії від 29 травня 1993 року);
- бажанню заявника вільно обрати свого лікаря і зобов'язати орган медичного страхування відшкодувати йому гонорари неакредитованого лікаря («*В.С. проти Швейцарії*» (*V.C. v. Switzerland*), рішення комісії від 30 серпня 1993 року; «*Марти проти Швейцарії*» (*Marty v. Switzerland*), рішення Комісії від 30 серпня 1993 року);
- бажанню заявника, хоч і мотивованому християнською вірою, поширювати листівки проти абортів у безпосередній близькості від клініки, де роблять аборти («*Ван ден Дунген проти Нідерландів*» (*Van den Dungen v. the Netherlands*), рішення Комісії від 22 лютого 1995 року);
- чоловікові, який скаржився, що через фінансовий тягар аліментів, які він мав сплачувати колишній дружині і своїм дітям, він не міг дозволити собі відвідати буддистський монастир, найближчий з яких розташований за кількесот кілометрів від його помешкання («*Логан проти Сполученого Королівства*» (*Logan v. the United Kingdom*), рішення Комісії від 6 вересня 1996 року);
- відмові батька сплачувати аліменти на неповнолітню дочку через те, що вона змінила релігію («*Каракузєй проти Німеччини*» (*Karakuzey v. Germany*), рішення Комісії від 16 жовтня 1996 року);
- військовому судді, полковнику турецьких військово-повітряних сил, звільненому з посади, оскільки «його поведінка і вчинки вказують на те, що він прийняв незаконні фундаменталістські погляди»; у цій справі оскаржуваний захід ґрунтувався не на релігійних поглядах і переконаннях заявника чи на способі, у який він здійснював свої релігійні обов'язки, а на його поведінці і вчинках, які становили загрозу для військової дисципліни і для принципу секуляризму («*Калач проти Туреччини*» (*Kalaç v. Turkey*), 1997);
- бажанню батьків дати своїй дитині особливе ім'я, без наведення релігійних мотивів («*Салонен проти Фінляндії*» (*Salonen v. Finland*) (ухв.), рішення Комісії від 2 липня 1997 року);
- твердій відмові адвоката брати на себе, в якості призначеного державою захисника, обов'язковий захист осіб, взятих під варту («*Міньо проти Франції*» (*Mignot v. France*), рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року);

- відмові водія пристібати ремінь безпеки під час керування автомобілем через переконання, що він сам має обирати засоби захисту своєї фізичної і моральної недоторканості («*Вьей проти Франції*» (*Viel v. France*) (ухв.), 1999);
- вихідцеві з Алжиру, активісту Ісламського Фронту Порятунку, який скаржився на рішення швейцарської влади конфіскувати у нього засоби зв'язку, якими він користувався для політичної пропаганди («*Зауї проти Швейцарії*» (*Zaoui v. Switzerland*) (ухв.), 2001);
- відмові об'єднанню аптекарів продавати оральні контрацептиви («*Пічон та Сажу проти Франції*» (*Pichon and Sajous v. France*) (ухв.), 2001).
- бажанню скоїти самогубство зі сторонньою допомогою, мотивованому сповіданням принципу особистої автономії («*Претті проти Сполученого Королівства*» (*Pretty v. the United Kingdom*), 2002, § 82);
- бажанню заявників продовжити судове провадження, розпочате їхнім покійним чоловіком і батьком, які оскаржували призначення муфтія («*Садік Амета та інші проти Греції*» (*Sadik Amet and Others v. Greece*) (ухв.), 2002);
- студентові, якому заборонили заходити на територію університетського містечка через те, що він носив бороду, хоча він і не казав, що його надихали на це певні релігійні або ж інші ідеї чи переконання («*Тіг проти Туреччини*» (*Tig v. Turkey*) (ухв.), 2005);
- бажанню спорудити на могилі родича надгробний пам'ятник з фотографією померлої особи («*Джонс проти Сполученого Королівства*» (*Jones v. the United Kingdom*) (ухв.), 2005);
- особам, засудженим до позбавлення волі за приналежність до організацій, які вважаються терористичними (див, поміж багатьма іншими, «*Гюндюз проти Туреччини*» (*Gündüz v. Turkey*) (ухв.), 2004; «*Кенар проти Туреччини*» (*Kenar v. Turkey*) (ухв.), 2005);
- судді, якого піддали осуду через те, що він відмовився розглядати справи, оскільки відчував, що не є безстороннім («*Чержеш проти Угорщини*» (*Cserjés v. Hungary*) (ухв.), 2001), і лікареві, який працював у державній службі страхування здоров'я і був звільнений через відмову здійснити медичний огляд стажера, оскільки стверджував, що ризикує бути «упередженим» і може скомпрометувати свою співпрацю з цим стажером у майбутньому («*Блумберг проти Німеччини*» (*Blumberg v. Germany*) (ухв.), 2008);
- монахині, засудженій до штрафу за порушення громадського порядку під час релігійної церемонії, оскільки під час молитов вона голосно робила оголошення («*Булгару проти Румунії*» (*Bulgaru v. Romania*) (ухв.), 2012);
- батькові родини, який жив на допомогу по безробіттю і скаржився, що муніципальна влада відмовилась відшкодувати йому вартість різдвяних ялинки і вінка («*Дженік проти Австрії*» (*Jenik v. Austria*) (ухв.), 2012; заява залишена без розгляду як така, що зловживає правом на звернення у розумінні статті 35 § 3 (а) Конвенції);
- батькові, який проживав окремо від своєї дружини і хотів запобігти тому, щоб його неповнолітня дочка (вихованням якої займалась мати) виховувалась як католичка, в той час як національні суди встановили, що мати лише допомагала дочці здійснити вибір, яка та сама вільно зробила («*Рупрехт проти Іспанії*» (*Rupprecht v. Spain*) (ухв.), 2013);
- двом єврейським організаціям, які просили українські суди відновити колишні межі багатьох старих єврейських цвинтарів у різних містах України (залишених більше ніж сімдесят років тому) і заборонити на них будівельні роботи («*Представництво Союзу рад євреїв у колишньому Радянському Союзі та Союзу єврейських релігійних організацій України проти України*» (*Representation of the Union of Councils for Jews in the Former Soviet Union and Union of Jewish Religious organisations of Ukraine v. Ukraine*) (ухв.), 2014);

- бажанню заявника гуляти голим у громадських місцях через переконання щодо суспільного сприйняття такої поведінки (*«Гофф проти Сполученого Королівства» (Gough v. the United Kingdom)*, 2014, §§ 185-188);
- щодо заявки на реєстрацію торговельної марки виключно для комерційних цілей, навіть якщо сама марка містила релігійні графічні символи (*«Дор проти Румунії» (Dor v. Romania)* (ріш.), 2015, § 39);
- відмові національних органів розкривати релігійній асоціації всю інформацію, яку вони отримали про неї (*«Дас Універселе Лебен Аллер Культурен Вельтвайт е.В. проти Німеччини» (Das Universelle Leben Aller Kulturen Weltweit e.V. v. Germany)* (ріш.), 2015, § 34);
- щодо заяви релігійної громади про відновлення права власності на будівлю для культових потреб, конфісковану комуністичними органами у 1930-х роках (*«Римсько-католицька громада святого Климентія в місті Севастополь проти України» (Rymsko-Katolytska Gromada Svyatogo Klimentiya v Misti Sevastopoli v. Ukraine)* (ріш.), 2016, §§ 59-63);
- щодо відмови заявника проходити обов'язкову військову службу не через заперечення ведення війни або носіння зброї в принципі, а через відмову визнати легітимність чинної конституційної системи держави, навіть якщо ця відмова була обґрунтована релігійними переконаннями (*«Енвер Айдемір проти Туреччини» (Enver Aydemir v. Turkey)*, 2016, §§ 79-84);
- стосовно відмови в натуралізації іноземцю, чия заявка була відхилена через його участь у радикальній ісламській організації, що ставить під сумнів його лояльність до держави перебування (*«Буделал проти Франції» (Boudelal v. France)* (ріш.), 2017).

36. Суд ще не прийняв офіційного рішення щодо питання, чи поширюються гарантії статті 9 Конвенції на відмову від вакцинації або від вакцинації неповнолітніх дітей на основі критичного ставлення до вакцинації. Це питання було коротко розглянуте Комісією, яка зазначила, що оскільки стаття 9 не завжди захищає право поводитися публічно відповідно до своїх релігійних переконань, а обов'язкова вакцинація застосовується до всіх, незалежно від їхньої релігії або особистих переконань, то не було втручання у здійснення прав, гарантованих цією статтею (*«Боффа та інші проти Сан-Маріно» (Boffa and Others v. San Marino)*, рішення Комісії від 15 січня 19). З іншого боку, Суд ще не зробив жодних загальних заяв з цього питання. У справі *«Вавричка та інші проти Чеської Республіки» (Vavříčka and Others v. the Czech Republic)* [ВП], 2021, яка стосувалася різних наслідків для батьків неповнолітніх дітей через невиконання законного обов'язку вакцинації (зокрема, виключення дітей з дошкільних закладів та штрафи для батьків), Суд вирішив, що заявники недостатньо обґрунтували свою скаргу. Тому в конкретних обставинах цієї справи їх критичне ставлення до вакцинації не було таким, щоб бути переконанням або вірою, яка мала достатню вагу, серйозність, узгодженість та важливість, щоб їхня скарга була несумісною *ratione materiae* зі статтею 9 (*там само*, §§ 334-337). Суд, однак, зазначив, що якщо батьки посилалися на статтю 9 Конвенції без згадки про релігійні причини своїх поглядів на вакцини, то йшлося б не про їхню свободу віросповідання, а про їхню свободу думки та совісті (*там само*, § 330).

D. Негативні і позитивні зобов'язання держави

1. Втручання у реалізацію захищених прав і його обґрунтування

37. У розумінні статті 9 § 2 Конвенції, законними цілями, які можуть виправдовувати втручання у сповідання особою своєї релігії або своїх переконань, є **громадська безпека, громадський захист порядку, здоров'я і моралі** або ж **захист прав і свобод інших осіб**. Цей перелік законних цілей є суворо вичерпним, а визначення цих винятків - обмежувальним; для того, щоб бути сумісним з Конвенцією, обмеження цієї свободи має, зокрема, мати перед собою мету, яка може бути поєднана з однією з цілей, перелічених у цьому положенні (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mukhaylivska Parafiya v. Ukraine)*, 2007, §§ 132 і 137; *«С.А.С.*

проти Франції» (S.A.S. v. France) [ВП], 2014, § 113; *«Виконавчий орган мусульман Бельгії та інші проти Бельгії» (Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium)*, 2024, § 91).

38. На відміну від статей 8 § 2, 10 § 2 і 11 § 2 Конвенції і статті 2 § 3 Протоколу № 4, **«національна безпека»** не фігурує поміж цілей, перелічених у статті 9 § 2. Це упушення є далеко не випадковим, навпаки, відмова творців Конвенції включити саме цей мотив до переліку законних підстав втручання віддзеркалює першорядне значення релігійного плюралізму як «однієї з підвалин демократичного суспільства» і того факту, що держава не може вказувати особі, у що вона має вірити, або ж вживати заходів, спрямованих на те, щоб змусити її змінити переконання (*«Nolan і К. проти Росії» (Nolan and K. v. Russia)*, 2009, § 73). Тому держава не може посилатись на саму лиш потребу захистити національну безпеку, аби обмежувати реалізацію права особи або групи осіб сповідувати свою релігію. Те саме стосується необхідності "збереження авторитету та неупередженості судової влади", що є законною метою, викладеною в статті 10 § 2 Конвенції, але не в статті 9 § 2 (*«Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини» (Hamidović v. Bosnia and Herzegovina)*, 2017, § 35, та *«Лачірі проти Бельгії» (Lachiri v. Belgium)*, 2018, § 38).

39. Захист добробуту тварин можна пов'язати з концепцією "публічної моралі" в розумінні статті 9 § 2 Конвенції. На відміну від законодавства Європейського Союзу (ЄС), яке встановило добробут тварин як загальну мету інтересу в рамках законодавства ЄС, Конвенція не ставить за мету захист добробуту тварин як такий; відповідно, стаття 9 § 2 не містить явного посилання на захист добробуту тварин у вичерпному переліку законних цілей. Однак "публічну мораль" не можна розуміти як таку, що має на меті лише захист людської гідності у сфері відносин між індивідами. Суд зробив висновок, що уряд-відповідач може покликатися на "публічну мораль" як законну мету на підтримку заходу, спрямованого на зменшення страждань тварини під час її забою з огляду на те, що: 1) Конвенція є "живим інструментом", який має тлумачитися з урахуванням сучасних умов і понять, що домінують у демократичних державах; 2) доктрина "живого інструменту" стосується не лише прав і свобод, гарантованих Конвенцією, а й підстав для обмежень, які можуть бути на них накладені, з огляду на соціальні та законодавчі зміни з моменту ухвалення Конвенції; 3) поняття "моралі" є еволюційним за своєю природою; 4) Конвенція не є байдужою до навколишнього середовища осіб, які перебувають під її захистом; 5) захист добробуту тварин є етичним принципом, якому сучасні демократичні суспільства надають зростаюче значення.

40. Окрім того, слід відмітити, що стаття 15 Конвенції дозволяє державам відступати від передбачених статтею 9 зобов'язань «виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом», а також за умови дотримання процедурних вимог, передбачених частиною третьою статті 15.

41. *Втручання* в реалізацію прав, захищених статтею 9 Конвенції, може, поміж іншим, мати такий вигляд:

- кримінальне або адміністративне покарання, звільнення або не продовження контракту за реалізацію згаданого права (*«Коккінас проти Греції» (Kokkinakis v. Greece)*, 1993; *«Іванова проти Болгарії» (Ivanova v. Bulgaria)*, 2007; *«Масаєв проти Молдови» (Masaev v. Moldova)*, 2009; *«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015; *«Таганрог ЛРО та інші проти Росії» (Taganrog LRO and Others v. Russia)*, 2022, § 269);
- дисциплінарне стягнення, незалежно від його тяжкості (*«Коростелєв проти Росії» (Korostelev v. Russia)*, 2020, § 50);
- психологічний тиск, здійснений представниками держави на дуже вразливу особу, щоб вона відмовилася від своїх переконань (*«Мокуте проти Литви» (Mockuté v. Lithuania)*, 2018, §§ 123-125);
- фізичне перешкоджання тому, щоб особи реалізовували свої права за статтею 9, наприклад, припинення зібрання поліцією (*«Бойчев та інші проти Болгарії» (Boychev and Others v. Bulgaria)*, 2011);

- розпуск релігійної організації (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії» (Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia)*, 2010, §§ 99-103; *«Біблійний центр Чуваської Республіки проти Росії» (Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia)*, 2014, § 52; на противагу попередній практиці Комісії, відповідно до якої розпуск і заборона організації, що переслідує релігійні цілі, не є порушенням свободи релігії для фізичної особи (*«X. проти Австрії» (X. v. Austria)*, рішення Комісії від 15 жовтня 1981 року);
- відмова видати дозвіл, підтвердження або визнання, мета яких – сприяти їх реалізації (*«Митрополична церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001; *«Вергос проти Греції» (Vergos v. Greece)*, 2004);
- відмова національних органів у визнанні статусу релігійної громади як окремої релігії, коли така відмова може призвести до ряду практичних проблем і труднощів (*«Іззетін Доган та інші проти Туреччини» (Error! Hyperlink reference not valid.)* [ВП], 2016, § 95);
- ухвалення закону, який виглядає нейтральним, але наслідком якого є пряме втручання держави у міжконфесійний конфлікт (*«Святий Синод Болгарської Православної Церкви (митрополит Інокентій) та інші проти Болгарії» (Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria)*, 2009, § 157);
- вживання у офіційних документах принизливих висловів щодо релігійної громади, наскільки це може спричинити несприятливі наслідки для реалізації свободи релігії (*«Товариство «Ліела Фьордеркрейс» та інші проти Німеччини» (Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany)*, 2008, § 84); *«Центр товариств свідомості Крішні в Росії та Фролов проти Росії» (Centre of Societies for Krishna Consciousness in Russia and Frolov v. Russia)*, 2021, § 38).

42. Навіть якщо, під час здійснення дії, що порушує право відповідно до статті 9, представник держави — наприклад, поліцейський — діє *ultra vires* (тобто перевищує свої повноваження), ця дія все одно приписується державі-відповідачу і тягне за собою її відповідальність відповідно до статті 1 Конвенції (*«Царидзе та інші проти Грузії» (Tsartsidze and Others v. Georgia)*, 2017, § 80).

43. Натомість, відповідно до загального правила, не відбувається втручання у здійснення прав, передбачених статтею 9, у випадку законодавства, дія якого передбачена Конвенцією і яке є загальним та нейтральним у публічній сфері, без порушення свобод, гарантованих статтею 9 (*«С. проти Сполученого Королівства» (C. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 15 грудня 1983 року; *«Скугар та інші проти Росії» (Skugar and Others v. Russia)* (ухв.), 2009).

44. Якщо стверджуване втручання полягає у відмові в наданні спеціального винятку для групи осіб через їхні релігійні переконання чи вірування, то вимога надати певний рівень підтвердження справжності віри не є репресивною та не суперечить статті 9, а якщо таке підтвердження не надається, можна зробити негативний висновок (*«Костескі проти Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2006, § 39; *«Дягілев проти Росії» (Dyagilev v. Russia)*, 2020, § 62; *«Неагу проти Румунії» (Neagu v. Romania)*, 2020, § 34).

16. Якщо зацікавлена особа скаржиться на існування у національному праві санкцій, котрі переслідують спосіб життя, який вона хоче розпочати, і який, на її думку, захищений статтею 9, то вона може стверджувати, що є «потерпілою» від втручання у розумінні статті 34 Конвенції, навіть за відсутності індивідуального правового акту, а також якщо вона змушена змінити свій спосіб життя під загрозою переслідування, або якщо вона належить до категорії осіб, які ризикують безпосередньо зазнати наслідків цього законодавства. Тому, наприклад, Суд погодився з тим, що жінка-мусульманка, яка бажає з релігійних міркувань повністю закрити обличчя у громадських місцях, може стверджувати, що є «потерпілою» тільки тому, що закон, який забороняє таку поведінку, загрожує їй штрафом і/або обов'язковим проходженням курсів громадянського виховання. Дійсно, заявниця опинилась перед дилемою: або вона скориться забороні і відмовиться вдягатись відповідно до свого релігійного вибору, або вона не скориться

і опиниться під загрозою кримінального покарання («*C.A.C. проти Франції*» (*S.A.S. v. France*) [ВП], 2014, § 57).

46. Держави мають повноваження контролю за тим, чи рух або громадська організація ніби-то з релігійних мотивів провадять діяльність, яка є шкідливою для населення або громадського порядку («*Манусакіс та інші проти Греції*» (*Manoussakis and Others v. Greece*), 1996, § 40; «*Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови*» (*Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*), 2001, § 105). У певних випадках держава може вживати превентивних заходів для захисту основоположних прав інших осіб; це повноваження є цілком сумісним із позитивним зобов'язанням, передбаченим статтею 1 Конвенції, відповідно до якої держави-учасниці «гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в (...) [цій] Конвенції» («*Товариство «Ліела Фьордеркрейс» та інші проти Німеччини*» (*Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*), 2008, § 99).

47. У демократичному суспільстві, де поміж населенням співіснують багато релігій або багато відгалужень однієї релігії, може бути необхідно додати до цієї свободи належні обмеження задля примирення інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожного. Водночас, здійснюючи регуляторні повноваження у даній галузі, а також у стосунках з різними релігіями, культурами і віруваннями, держава повинна зберігати нейтралітет і безсторонність, оскільки йдеться про підтримання плюралізму і належного функціонування демократії («*Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови*» (*Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*), 2001, §§ 115-116).

48. Завдання Суду полягає у встановленні того, чи заходи, вжиті на національному рівні, є в принципі обґрунтованими і пропорційними («*Лейла Сахін проти Туреччини*» (*Leyla Şahin v. Turkey*) [ВП], 2005, § 110). Щоб захід вважався пропорційним, його спочатку треба визнати таким, що не обмежує права особи відповідно до статті 9 більше, ніж це необхідно для досягнення законної мети або цілей, які переслідуються, що означає забезпечення того, щоб ця мета чи ці цілі не могли бути досягнуті менш нав'язливими або радикальними засобами («*Консультативний висновок щодо того, чи може бути відмовлено особі в дозволі на роботу охоронцем через її близькість або належність до релігійного руху*» [ВП], 2023, § 114).

49. У статті 9 § 2 Конвенції закладено, що будь-яке втручання у реалізацію права на свободу релігії має відповідати «нагальній потребі суспільства»; дійсно, прикметник «необхідне» не має такої термінологічної гнучкості, як «потрібне» або «належне» («*Свято-Михайлівська парафія проти України*» (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*), 2007, § 116). Коли Суд здійснює свій нагляд, його завданням не є підміна компетентних національних органів, а лишн перегляд рішень, які вони ухвалили на підставі їхнього розсуду відповідно до статті 10. Це не означає, що нагляд обмежується лише перевіркою того, чи розумно, обережно і добросовісно державою-відповідачем було використано її розсуд. Суд має розглянути втручання, на яке скаржитися заявник, у контексті всієї справи та визначити, чи було воно «пропорційним до законної мети» і чи є підстави, на які посилаються національні органи для його обґрунтування, «відповідними та достатніми». При цьому Суд має переконатися, що національні органи застосували стандарти, які відповідають принципам, закріпленим у статті 10, і, крім того, що вони спиралися на прийнятну оцінку відповідних фактів («*Асоціація солідарності зі свідками Єгови та інші проти Туреччини*» (*Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey*), 2016, § 98). Зокрема, національний суд не може звільнити себе від своїх зобов'язань, просто погодившись з експертним висновком; усі правові питання повинні вирішуватися виключно судами (див. справу за статтею 10 у світлі статті 9 «*Ібрагім Ібрагімов та інші проти Росії*» (*Ibragim Ibragimov and Others v. Russia*), 2018, §§ 106-107).

50. У випадках, коли Суду не потрібно балансувати два права, що мають однакову цінність відповідно до Конвенції – наприклад, якщо втручання спрямоване на захист добробуту тварин, що, на відміну від законодавства Європейського Союзу, не є одним з «благ» чи цінностей, захищених Конвенцією як такими – саме Суду належить оцінити, чи обґрунтоване втручання у свободу віросповідання в принципі і чи є воно пропорційним у світлі законної мети, з урахуванням меж свободи розсуду, яку мають національні органи в цій сфері («*Виконавчий орган*

мусульман Бельгії та інші проти Бельгії» (Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium), 2024, § 107).

51. Оцінюючи пропорційність втручання, Суд визнає за державами-учасницями Конвенції певну *можливість свободи розсуду*, аби вирішувати про існування і обсяг його необхідності. У зв'язку з цим слід нагадати про переважно субсидіарну роль конвенційного механізму. Державна влада має пряму демократичну легітимність і в принципі перебуває у кращому становищі, ніж міжнародні судді, аби висловлюватись щодо місцевих потреб і обставин. Якщо постають питання державної політики, щодо яких у демократичному суспільстві можуть природньо існувати глибокі розходження, слід надати особливої ваги ухваленню рішень на національному рівні, зокрема, якщо ці питання торкаються стосунків між державою і релігіями. Тому стосовно статті 9 Конвенції слід, в принципі, визнати за державою широку можливість розсуду у вирішенні того, наскільки і якою мірою «необхідним» є захід, що обмежує право сповідувати свою релігію або свої переконання. Таким чином, аби визначити у конкретній справі обсяг свободи розсуду, Суд має взяти до уваги як проблему, притаманну цій справі, так і загальну проблему, що постає у контексті статті 9, а саме - необхідність підтримувати справжній релігійний плюралізм, який є життєво необхідним для існування демократичного суспільства. Цій необхідності слід надати значної ваги, якщо потрібно встановити, як того вимагає стаття 9 § 1, чи втручання відповідає «нагальній потребі суспільства» і чи воно є «пропорційним переслідуваній законній меті». Вочевидь ця можливість свободи розсуду невіддільна від контролю на європейському рівні, який стосується як закону, так і рішень, ухвалених для його імплементації, навіть якщо вони постановлені незалежним національним судом. У зв'язку з цим Суд може за потреби брати до уваги консенсус і спільні цінності, породжені практикою держав-учасниць Конвенції (*«Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia)* [ВП], 2011, §§ 121-122; *«С.А.С. проти Франції» (S.A.S. v. France)* [ВП], 2014, § 129).

52. Щодо широти свободи розсуду, залишеної державам, вона варіюється і залежить від ряду факторів, зокрема від характеру права Конвенції, що є предметом розгляду, його важливості для особи, характеру втручання та мети, яка переслідується цим втручанням. Свобода розсуду зазвичай буде вужчою, коли відповідне право є критично важливим для ефективного користування основними правами особи. Відповідно, коли ставиться питання про важливий аспект існування чи ідентичності особи, свобода розсуду, яка надається державі, буде обмеженою. Однак, якщо немає консенсусу серед держав-членів Ради Європи щодо відносної важливості інтересу або щодо того, як найкраще його захистити, свобода розсуду буде ширшою. Зазвичай свобода розсуду буде ширшою, якщо державі необхідно знайти баланс між приватними та публічними інтересами або між різними правами, гарантованими Конвенцією (*«Тончев та інші проти Болгарії» (Tonchev and Others v. Bulgaria)*, 2022, § 49).

53. Крім того, якість парламентського та судового контролю необхідності застосованого на національному рівні заходу, є особливо важливою, зокрема при визначенні застосування відповідної свободи розсуду. Коли йдеться про загальне правило, особливо важливо враховувати якість парламентського контролю, що включає, серед інших аспектів, масштаби консультацій з групами, на які впливає спірний захід, а також зусилля, докладені законодавцями для оцінки його впливу на основне право особи, і для зважування конкурентних прав й інтересів у ході ретельного законодавчого процесу. Щодо судового контролю, то коли національні суди, відповідно до принципу субсидіарності, який регулює Конвенцію, ухвалювали рішення у справі, надаючи достатньо обґрунтовані причини з урахуванням принципів, викладених у їхній судовій практиці, Суд вимагатиме вагомих причин для підміни своєю оцінкою оцінку національних судів (*«Виконавчий орган мусульман Бельгії та інші проти Бельгії» (Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium)*, 2024, §§ 108-111).

54. Крім того, при оцінці пропорційності втручання та визначенні меж свободи розсуду, яку має держава-відповідач, Суд завжди враховує специфічні риси федералізму, якщо вони сумісні з Конвенцією (*«Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії» (Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland)*, 2017, § 99).

55. Так само, коли Суд досліджує відповідність національного заходу до статті 9 § 2 Конвенції, він має брати до уваги історичний контекст і особливості релігії як догматичного, так і ритуального або ж іншого характеру (двома прикладами такого підходу є справи *«Чааре Шалом Ве Тседек проти Франції» (Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France)* [ВП], 2000, §§ 13-19, і *«Міролюбівс та інші проти Латвії» (Mirojubovs and Others v. Latvia)*, 2009, §§ 8-16). Дійсно, це є логічним наслідком загальних принципів, на які спирається стаття 9, а саме: свобода практикувати релігію в громаді або приватно, внутрішня автономія релігійних громад і повага до релігійного плюралізму. З огляду на субсидіарний характер запровадженого Конвенцією механізму захисту індивідуальних прав, таке ж зобов'язання може бути покладене і на державні органи, коли вони у стосунках з різними релігіями ухвалюють обов'язкові рішення (*«Міролюбівс та інші проти Латвії» (Mirojubovs and Others v. Latvia)*, 2009, § 81). У таких випадках Суд зазвичай відсилає до своєї напрацьованої практики стосовно статті 14 Конвенції (заборона дискримінації), відповідно до якої за певних обставин відсутність диференційованого ставлення щодо осіб, які знаходяться у вочевидь різному становищі, може становити порушення цього положення (*«Тліммеенос проти Греції» (Thlimmenos v. Greece)* [ВП], 2000, § 44). Однак обсяг свободи розсуду, наданої Судом національним органам, в жодному разі не може залежати від природи та змісту релігійних переконань, що ставляться під сумнів (*«Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви» (Ancient Baltic religious association "Romuva" v. Lithuania)*, 2021, § 146).

56. Якщо реалізація права на свободу релігії або один з його аспектів відповідно до національного права підпадають під систему отримання попереднього дозволу, то втручання у процедуру надання дозволу з боку визнаного церковного органу, особливо якщо він належить до іншої конфесії, ієрархії або послуху, не може відповідати вимогам статті 9 § 2 Конвенції (*«Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001, § 117; *«Вергос проти Греції» (Vergos v. Greece)*, 2004, § 34, а також, *mutatis mutandis «Пентідіс та інші проти Греції» (Pentidis and Others v. Greece)*, 1997).

57. Зрештою, Суд, під час здійснення контрольних повноважень, завжди повинен вивчати оспорюване втручання на підставі усіх матеріалів справи (*«Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001, § 119). За потреби, він має перевірити факти справи і перебіг подій загалом, а не як окремі чи розрізнені події (*«Іванова проти Болгарії» (Ivanova v. Bulgaria)*, 2007, § 83). Водночас, Суд має завжди переконатись, що рішення, ухвалені державними органами у галузі свободи релігії, ґрунтуються на прийнятному аналізі належних фактів (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mykhalivska Parafiya v. Ukraine)*, 2007, § 138).

2. Позитивні зобов'язання держав-учасниць

58. Відповідно до статті 1 Конвенції, держави-учасниці «гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в (...) [цій] Конвенції». Тому до переважно негативного зобов'язання держави утримуватись від будь-якого втручання у гарантовані статтею 9 права, можуть додаватись невід'ємні від цього права **позитивні зобов'язання**, навіть тоді, коли оскаржувані дії були вчинені приватними особами і тому держава-відповідач не є прямо пов'язаною з ними. Отже, ці зобов'язання іноді можуть вимагати вжиття заходів, спрямованих на дотримання поваги до свободи релігії навіть у **стосунках індивідів між собою** (*«Зібенгар проти Німеччини» (Siebenhaar v. Germany)*, 2011, § 38). Хоча межа поміж позитивними і негативними зобов'язаннями держави за Конвенцією не може бути точно визначена, то й принципи, що до них застосовуються, теж є не менш порівнянними (*«Іззетін Доган та інші проти Туреччини» (Error! Hyperlink reference not valid.)* [ВП], 2016, § 96). В обох випадках слід забезпечити справедливу рівновагу між загальним інтересом і інтересами особи, а держава завжди користується свободою розсуду. Водночас навіть в контексті позитивних зобов'язань держави, законні цілі, перераховані у статті 9 § 2, можуть виявитись дотичними (*«Якобські проти Польщі» (Jakóbski v. Poland)*, 2010, § 47, і *«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, § 84). Інколи Суд може утриматися від формального визначення того, чи слід ситуацію розглядати з точки зору «негативних

зобов'язань» або «позитивних зобов'язань» держави (*«Релігійна громада свідків Єгови Тернівського району міста Кривого Рогу проти України» (Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine)*, 2019, § 58).

59. Позитивні зобов'язання за статтею 9 можуть включати забезпечення ефективних і доступних засобів захисту прав, гарантованих цією статтею, зокрема надання регуляторної структури судового та виконавчого механізму, що захищає права осіб, а також впровадження, коли це необхідно, конкретних заходів (*«Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії» (Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland)*, 2017, § 86).

60. Стаття 9 як така не гарантує право користуватись *превентивними заходами* задля захисту свободи релігії (*«Ернандес Санчес проти Іспанії» (Hernandez Sanchez v. Spain)*, рішення Комісії від 4 вересня 1996 року).

Е. Збіги між статтею 9 та іншими положеннями Конвенції

61. За своїм характером матеріальний зміст статті 9 Конвенції іноді може перетинатись зі змістом інших положень Конвенції. Інакше кажучи, одна і та ж скарга, подана до Суду, іноді може знаходитись у сфері дії більше ніж однієї статті. Зазвичай у такому випадку Суд вирішує вивчати скаргу з точки зору однієї статті, яку вважає найбільш відповідною з огляду на особливі обставини справи. Однак, Суд враховує інші статті і тлумачить статтю, що обрав для розгляду, у світлі останніх. У будь-якому випадку, Конвенцію необхідно читати в цілому та тлумачити так, щоб сприяти внутрішній узгодженості та гармонії між її різними положеннями (*«Айгюн проти Бельгії» (Aygün v. Belgium)*, 2022, § 71). Найчастіше поруч зі статтею 9 стосовно тих самих фактів і скарг виступають наступні статті:

а) *стаття 6 § 1 Конвенції* (право на справедливий судовий розгляд і, зокрема, право на доступ до суду). Наприклад, у справі, що стосувалась відмови Касаційного суду Греції визнати юридичною особою кафедральну парафію католицької діоцезії Криту, тим самим позбавляючи її можливості звернутись до суду за захистом своєї власності, Суд вирішив перевірити скарги заявника під кутом виключно статті 6 § 1, а не статті 9 Конвенції (*«Католицька церква міста Ханья проти Греції» (Canea Catholic Church v. Greece)*, 1997, §§ 33 і 50). Так само Суд вирішив розглядати лише за статтею 6 § 1 стверджене невиконання судового рішення, що набуло законної сили і визнавало право парафії і її прихожан ховати померлих на місцевому цвинтарі за особливим ритуалом (*«Греко-католицька парафія Пешеана проти Румунії» (Greek Catholic Parish of Pesceana v. Romania)* (ухв.), 2015, § 43);

б) *стаття 8 Конвенції* (право на повагу до приватного і/або сімейного життя). Так Суд розглянув заяви:

- виключно у світлі статті 8, окремо або в сукупності зі статтею 14, наприклад, стосовно рішення національних судів визначити місце проживання неповнолітніх дітей у одного з батьків переважно на тій підставі, що інший з батьків був Свідком Єгови (*«Хоффман проти Австрії» (Hoffmann v. Austria)*, 1993; *«Палау-Мартінез проти Франції» (Palau-Martinez v. France)*, 2003; *«Ісмайлова проти Росії» (Ismailova v. Russia)*, 2007. Суд уточнив, що визначені національними судами умови здійснення батьківських обов'язків не можуть як такі перешкоджати свободі заявника сповідувати свою релігію (*«Дешоме проти Франції» (Deschomets v. France)* (ухв.), 2006);
- відповідно до статті 8, тлумаченої з огляду на статтю 9: щодо переведення державного службовця через його релігійні переконання, які були відомі іншим, але все ж залишалися виключно особистою справою, а також релігійна поведінка його дружини (*«Содан проти Туреччини» (Sodan v. Turkey)*, 2016, § 30), або влаштування дітей у прийомні сім'ї, нехтуючи бажаннями біологічних батьків, зокрема щодо збереження зв'язку дітей з їх культурними та релігійними коренями (*«Абді Ібрагім*

проти Норвегії» (Abdi Ibrahim v. Norway) [ВП], 2021, §§ 134-142; *«Килич проти Австрії» (Kilic v. Austria)*, 2023, §§ 106-107 і 145);

- окремо відповідно до статті 9: щодо влаштування дитини в прийомну сім'ю без забезпечення того, щоб остання поважала її релігійні погляди та погляди її біологічної сім'ї, коли скарга надійшла від самої дитини (*«Лост проти Франції» (Loste v. France)*, 2022, § 110);
- відповідно до статей 8 та 9, розглянутих разом: щодо відмови задовольнити прохання заявників про перевезення тіл їхніх синів до їх країни походження, щоб їх можна було поховати відповідно до їх релігійних переконань (*«Айґюн проти Бельгії» (Aygün v. Belgium)*, 2022, §§ 51, 60 і 91-92);
- відповідно до статті 14 разом із статтею 8, тлумаченої з огляду на статтю 9: щодо відкличного та переглядаємого наказу, який забороняє батькові активно залучати свою маленьку доньку до його релігійної практики, хоча жодних обмежень не було накладено щодо релігії матері (*«Т.С. проти Італії» (T.C. v. Italy)*, 2022, § 30).
- відповідно до статей 8, 9 та 14, розглянутих разом: щодо бездіяльності поліції та інших національних органів влади, коли вони стикаються з образами та словесним насильством, блокуванням будівель та іншими подібними дискримінаційними діями місцевого населення проти членів релігійної меншості (*«Об'єднання 'Грузинсько-мусульманські відносини' та інші проти Грузії» (Georgian Muslim Relations and Others v. Georgia)*, 2023, § 79).

с) *стаття 10 Конвенції* (свобода вираження поглядів). Суд розглянув такі заяви:

- окремо за статтею 10: щодо заборони уповноваженого державного органу приватній радіостанції поширювати на платній основі оголошення релігійного характеру (*«Мерфі проти Ірландії» (Murphy v. Ireland)*, 2003), або відмови уповноваженого органу надати ліцензію на радіомовлення християнській радіостанції (*«Глас Надежда ЕООД і Анатолій Еленков проти Болгарії» (Glas Nadezhda EOOD and Anatoliy Elenkov v. Bulgaria)*, 2007. Дійсно, якщо зацікавлена особа скаржиться на втручання у вираження своїх вірувань і думок шляхом поширення інформації, стаття 10 є *lex specialis* порівняно зі статтею 9, і тому окремий розгляд у світлі останньої не потрібен (*«Балсютє-Лідеікієне проти Литви» (Balsytė-Lideikienė v. Lithuania)* (ухв.), 2005). Це також стосується збору та обробки персональних даних релігійною організацією або її членами з метою місіонерської діяльності (*«Свідки Єгови проти Фінляндії» (Jehovah's Witnesses v. Finland)*, 2023, § 62).
- відповідно до статті 10, тлумаченої з огляду на статтю 9: наприклад, щодо заборони публікації та розповсюдження релігійних книг (*«Ібрагім Ібрагімов та інші проти Росії» (Ibragim Ibragimov and Others v. Russia)*, 2018, § 78), або відкличання дозволу на розповсюдження таких матеріалів та провадження щодо осіб, залучених до їх розповсюдження (*«Таганрог ЛРО та інші проти Росії» (Taganrog LRO and Others v. Russia)*, 2022, § 218); офіційне позначення текстів, опублікованих релігійною організацією або на її вебсайті, як "екстремістських" (там же, §§ 197, 207, 224-226 і 233).

д) *стаття 11 Конвенції* (свобода зібрань та об'єднання). Суд розглянув такі заяви:

- окремо за статтею 9: щодо скарги, поданої відмовника з релігійних переконань, який не належав до жодної релігійної або пацифістської організації і який посилався на статтю 11, стверджуючи, що відмова в наданні йому звільнення від військової служби є порушенням його негативної свободи не бути прихильником певної релігії або членом будь-якої організації (*«Папавасілакис проти Греції» (Papavasiliakis v. Greece)*, 2016, §§ 34-35), або щодо адміністративного штрафу, накладеного на

заявника за організацію біблійних зборів у його домі без попереднього повідомлення органів влади (*«Оссеварде проти Росії» (Ossewaarde v. Russia)*, 2023, § 29);

- за статтею 9, інтерпретованою у світлі статті 11: стосовно втручання держави у конфлікт між двома групами-конкурентами в межах однієї релігійної громади (*«Хасан і Тчауч проти Болгарії» (Hassan and Tchaouch v. Bulgaria)* [ВП], 2000, § 65), розпуску релігійної організації (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії» (Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia)*, 2010, §§ 102-103), або ж тривалой відмови визнати релігійну громаду юридичною особою (*«Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії» (Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria)*, 2008, § 60), або заходи, спрямовані на запобігання будівництву релігійним об'єднанням місця для богослужіння на власній земельній ділянці (*«Релігійна деномінація Свідків Єгови в Болгарії проти Болгарії» (The Religious Denomination of Jehovah's Witnesses in Bulgaria v. Bulgaria)*, 2020, § 80).;
- за статтею 9, інтерпретованою у світлі статей 11 і 6 § 1: стосовно відмови державних органів зареєструвати зміни до статуту релігійної організації, які мали закріпити перехід даної організації з одного церковного послуху до іншого (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mukhaylivska Parafiya v. Ukraine)*, 2007, § 152);
- за статтею 11 (свобода об'єднання), інтерпретованою у світлі статті 9: стосовно відмови поновити реєстрацію релігійної організації (*«Православна Охридська архієпархія (Греко-православна Охридська архієпархія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія» (Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2017, § 61), та щодо новолення реєстрації (*«Московське відділення Армії спасіння проти Росії» (Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia)*, 2006, §§ 74-75; *«Бекташистська громада та інші проти колишньої Югославської Республіки Македонія» (Bektashi Community and Others v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2018, § 46). Див. рішення Суду з протилежними висновками: *«Женов проти Болгарії» (Genov v. Bulgaria)*, 2017, § 38; *«Методієв та інші проти Болгарії» (Metodiev and Others v. Bulgaria)*, 2017, § 26; *«Християнська релігійна організація Свідків Єгови в НКР проти Вірменії» (Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR v. Armenia)*, 2022, § 45; *«Іллін та інші проти України» (Ilyin and Others v. Ukraine)*, 2022, § 41, де Суд вирішив розглядати відмову в реєстрації релігійної організації відповідно до статті 9, тлумаченої з огляду на статтю 11;
- за статтею 11 (свобода зібрань), тлумаченої з огляду на статтю 9: щодо відмови в продовженні реєстрації релігійної організації (*«Московське відділення Армії спасіння проти Росії» (Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia)*, 2006, §§ 74-75);
- за статтею 11 (свобода зібрань), інтерпретованою у світлі статті 9: стосовно відмови групі адептів неodrудизму мати доступ до історичної пам'ятки Стоунхендж для святкування літнього сонцестояння (*«Пендрагон проти Сполученого Королівства» (Pendragon v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 19 жовтня 1998 року; див. протилежний висновок *«Шапель проти Сполученого Королівства» (Chappell v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 14 липня 1987 року), або відмова національних властей дозволити прихильникам релігійного руху меншини проводити публічні збори для пропагування їх віри (*«Центр товариств свідомості Крішну у Росії та Фролов проти Росії» (Centre of Societies for Krishna Consciousness in Russia and Frolov v. Russia)*, 2021, § 46)

(е) *стаття 1 Першого протоколу* (захист права власності). Суд вирішив вивчати справи у світлі тільки статті 1 Першого Протоколу: стосовно зобов'язання землевласників, які особисто виступають проти полювання, дозволити його у своїх володіннях (*«Шассану та інші проти*

Франції» (*Chassagnou and Others v. France*) [ВП], 1999; «Герман проти Німеччини» (*Herrmann v. Germany*) [ВП], 2012);

f) стаття 2 Першого протоколу (право батьків на повагу до їх релігійних та світоглядних переконань у рамках освіти їх дітей). Суд вирішив вивчити такі справи:

- окремо за статтею 2 Першого протоколу: стосовно способу викладання у державних школах обов'язкового курсу релігійної культури і моральної освіти, та обмежених можливостей для проведення таких занять («Мансур Ялчин та інші проти Туреччини» (*Mansur Yalçın and Others v. Turkey*), 2014, або відмови шкільного керівництва повністю звільнити дітей від обов'язкових уроків з християнства («Фолгеро та інші проти Норвегії» (*Folgerø and Others v. Norway*) [ВП], 2007);

- за статтею 2 Першого протоколу і статті 9 Конвенції, розглядаючи їх окремо, Суд встановив відсутність порушення першої на основі детального обґрунтування та не знайшов порушення другої, просто посилаючись на це обґрунтування («К'ельдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії» (*Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*), 1976);

- за статтею 2 Першого протоколу, витлумаченої у світлі статті 9: стосовно обов'язковості розп'яття у класних кімнатах державних шкіл («Лаутсі та інші проти Італії» (*Lautsi and Others v. Italy*) [ВП], 2011);

- у світлі статті 2 Першого протоколу щодо батьків і у світлі статті 9 Конвенції щодо дітей стосовно покарання, яке вихователь призначив учениці за відмову брати участь у шкільній процесії («Валсаміс проти Греції» (*Valsamis v. Greece*), 1996), або участь студента в релігійній церемонії в школі без згоди його батьків («Перови проти Росії» (*Perovy v. Russia*), 2020).

- окремо за статтею 9: щодо відмови у звільненні дітей заявників від обов'язкових змішаних уроків плавання («Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії» (*Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland*), 2017, §§ 35 та 90) – в основному тому, що держава-відповідач, Швейцарія, не ратифікувала Перший Протокол.

62. Дійсно, у питаннях виховання й освіти стаття 2 Першого протоколу в принципі є *lex specialis*, порівняно зі статтею 9 Конвенції. Принаймні це стосується випадків, коли, як у цій справі, порушено питання про зобов'язання держави-учасниці, передбачене другим реченням згаданої статті 2, у рамках здійснення своїх функцій у цій галузі, поважати право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань («Лаутсі та інші проти Італії» (*Lautsi and Others v. Italy*) [ВП], 2011, § 59; («Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії» (*Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland*), 2017). Діти також користуються захистом, що стосується свободи релігії, і можуть покладатися на статтю 9 особисто («Перови проти Росії» (*Perovy v. Russia*), 2020, § 49). У цьому контексті перше речення статті 2 Першого протоколу, прочитане в світлі другого речення цієї норми та статті 9 Конвенції, гарантує учням право на освіту у формі, що поважає їх право вірити чи не вірити (*ibid.*, § 50).

63. Щодо статті 14, яка забороняє дискримінацію при здійсненні прав за Конвенцією, Суд може вважати, що нерівність у ставленні, на яку скаржаться заявники, вже була належно врахована під час аналізу, який призвів до визнання порушення взятої окремо статті 9. У таких випадках немає потреби знову перевіряти ті самі факти за статтею 14 («Церква Саєнтології Москви проти Росії» (*Church of Scientology of Moscow v. Russia*), 2007, § 101; «Центр товариств свідомості Крішни в Росії та Фролов проти Росії» (*Centre of Societies for Krishna Consciousness in Russia and Frolov v. Russia*), 2021, §§ 44). В інших ситуаціях Суд може розглянути суть скарги за статтею 14 навіть після того, як вже було визнано порушення статті 9 окремо. Так, у справі «Оссеварде проти Росії» (*Ossewaarde v. Russia*), 2023, було визнано порушення статті 14 через застосування положення національного законодавства, яке суворіше карало незаконну місіонерську діяльність, коли особа, яка порушила закон, була іноземцем для держави-відповідача (*ibid.*, §§ 54-57)."

II. Дії, захищені статтею 9

A. Негативний аспект

1. Право не практикувати релігію або не розкривати свої переконання

64. Свобода релігії передбачає також і негативні права, тобто право не належати до релігії і право не практикувати її («*Александрідіс проти Греції*» (*Alexandridis v. Greece*), 2008, § 32). Тому держава не може зобов'язати особу вчинити дію, яку є підстави тлумачити як приналежність до певної релігії. Так Суд дійшов висновку про порушення статті 9 Конвенції через накладене на заявників за законом зобов'язання скласти присягу на Євангелії, аби мати змогу здійснювати свій парламентський мандат («*Бускаріні та інші проти Сан-Маріно*» (*Buscarini and Others v. San Marino*) [ВП], 1999, §§ 34 і 39).

65. З іншого боку, жодна релігійна група чи особа не може претендувати на право не бути свідком індивідуальних або колективних проявів інших релігійних чи нерелігійних переконань («*Перову проти Росії*» (*Perovy v. Russia*), 2020, § 73).

66. Негативний аспект свободи сповідувати свої релігійні переконання означає також, що особу не можна зобов'язати розкривати свою релігійну приналежність або переконання; її не можна також змушувати приймати спосіб життя, з якого можна зробити висновок, що вона має чи не має певні переконання. Державні органи влади не мають права втручатись у свободу совісті особи, запитуючи її про релігійні переконання або зобов'язуючи її сповідувати їх («*Александрідіс проти Греції*» (*Alexandridis v. Greece*), 2008, § 38; «*Дімітрас та інші проти Греції*» (*Dimitras and Others v. Greece*), 2010, § 78; «*Ставропулос та інші проти Греції*» (*Stavropoulos and Others v. Greece*), 2020, § 44).

67. Водночас, таке втручання може набирати і непрямой форми, наприклад, якщо офіційний документ, складений від імені держави (посвідчення особи, шкільний табель тощо) містять графу, присвячену релігії, то залишення її пустою незворотно викликатиме специфічний підтекст. Стосовно, зокрема, посвідчень особи, Суд постановив, що відмітка про релігію, обов'язкова чи добровільна, сама по собі суперечить статті 9 Конвенції («*Сінан Ішук проти Туреччини*» (*Sinan Işık v. Turkey*), 2010, § 51-52 і 60). Водночас стаття 9 не гарантує жодного права заносити запис про свою релігійну приналежність до посвідчення особи, навіть факультативно («*Софіанопулос та інші проти Греції*» (*Sofianopoulos and Others v. Greece*) (ухв.), 2002). Суд також відмовлявся визнавати необхідність запису про релігію до реєстрів громадянського стану або до посвідчень особи з міркувань демографічної статистики, оскільки це невідворотно спричинить появу законодавства, яке примусово зобов'язуватиме декларувати релігійні вірування («*Сінан Ішук проти Туреччини*» (*Sinan Işık v. Turkey*), 2010, § 44). Натомість необхідність для найманого працівника заздалегідь попередити роботодавця про вимоги своєї релігії, на які він збирається посилатись, щоб отримати певні привілеї, наприклад, право бути відсутнім на роботі щоп'ятниці після обіду, аби піти до мечеті, не можна вважати «зобов'язанням розкрити свої релігійні переконання» («*X. проти Сполученого Королівства*» (*X. v. the United Kingdom*), рішення Комісії від 12 березня 1981 року).

68. Суд дійшов висновку про порушення статті 9 Конвенції (окремо або в сукупності зі статтею 14, яка забороняє дискримінацію):

- щодо способу, у який було організовано процедуру складення присяги в суді як необхідної умови для здійснення професії адвоката, оскільки ця процедура ґрунтувалась на припущенні, що зацікавлена особа є православним християнином і бажає скласти релігійну присягу; для того, щоб мати можливість скласти урочисту присягу замість релігійної присяги, заявник мав довести, що не є православним християнином («*Александрідіс проти Греції*» (*Alexandridis v. Greece*), 2008, §§ 36-41);
- щодо такої ж проблеми, як і у справі «*Александрідіс проти Греції*» (*Alexandridis v. Greece*), 2008, але стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні як свідки, цивільні позивачі або підозрювані («*Дімітрас та інші проти Греції*» (*Dimitras and Others v. Greece*),

2010; *«Дімітрас та інші проти Греції (№ 2)» (Dimitras and Others v. Greece (no. 2))*, 2011; *«Дімітрас та інші проти Греції (№ 3)» (Dimitras and Others v. Greece (no. 3))*, 2013);

– щодо відсутності вибіркових уроків етики, які міг би відвідувати заявник, учень, звільнений від уроків релігії, внаслідок чого в усіх його шкільних табелях і свідоцтві про початкову освіту стояв прочерк (« - ») у графі *«Релігія/Етика»*; хоча оцінка у цій графі не дозволяла встановити, які він відвідував уроки – релігії чи етики, проте відсутність будь-якої оцінки чітко вказувала, що він не відвідував жодних, що загрожувало можливими проблемами (*«Грзелак проти Польщі» (Grzelak v. Poland)*, 2010; порівняйте з двома іншими справами, у яких конвенційні органи визнали подібні скарги неприйнятними як явно необґрунтованими: *«С.Дж., Дж.Дж. та І.Дж. проти Польщі» (C.J., J.J. and E.J. v. Poland)*, рішення Комісії від 16 січня 1996 року, та *«Саньєвські проти Польщі» (Saniewski v. Poland)*, (ухв.), 2001);

– доповнення свідоцтва про народження рукописним записом «вибір імені», що означало, що особа не була хрещена, але його ім'я було обране цивільним актом; цей запис не був передбачений законом, але відображав практику деяких реєстраційних органів у Греції (*«Ставропулос та інші проти Греції» (Stavropoulos and Others v. Greece)*, 2020, § 44).

69. Натомість Суд дійшов висновку про *відсутність порушення* статті 9 (або визнав скаргу за цим пунктом явно необґрунтованою) у наступних випадках:

- у податковій картці заробітної плати заявника у відповідній графі стояв подвійний дефіс « - - », показуючи, що заявник не належить до жодної з церков чи релігійної громади, на користь якої держава стягує церковний податок. Суд вирішив, що цей документ, який був призначений лише для роботодавця та податкових органів, та не мав використовуватися публічно, і тому оскаржуване втручання було дуже обмеженим (*«Васмут проти Німеччини» (Wasmuth v. Germany)*, 2011, §§ 58-59).
- відмова керівництва в'язниці виправити стверджувану адміністративну помилку в особовій справі ув'язненого щодо його релігійної належності, де ця помилка не мала жодного реального, практичного впливу на його здатність проявляти будь-яку релігію за власним вибором — особливо враховуючи, що особова справа не була призначена для публічного доступу або використання в повсякденному житті, а була доступна виключно для органів пенітенціарної служби (*«Маріс проти Румунії» (Maris v. Romania)* (ухв.), 2020, § 28).

2. Заперечення з міркувань совісті: право не діяти всупереч своїй совісті і переконанням

70. У статті 9 однозначно не згадується право на заперечення з міркувань совісті ані у військовій, ані у цивільній галузі. Водночас Суд вирішив, що гарантії цієї статті в принципі застосовуються до відмови від військової служби, якщо вона є наслідком тяжкого і непереборного конфлікту між обов'язком служити в армії і совістю особи або її щирими і глибокими переконаннями як релігійного, так і іншого характеру. Відмова Щодо питання про те, чи підпадає відмова від військової служби під це положення та в якій мірі, то його слід вивчати залежно від конкретних обставин кожної справи (*«Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia)* [ВП], 2011, § 92-111; *«Енвер Айдемір проти Туреччини» (Enver Aydemir v. Turkey)*, 2016, § 75). Будь-яка система обов'язкової військової служби накладає важке навантаження на громадян. Вона буде прийнятною, якщо це навантаження буде розподілене справедливо і якщо звільнення від цього обов'язку базуватиметься на вагомих і переконливих підставах (*«Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia)* [ВП], 2011, § 125). Тому є законним, що національні органи влади проводять попередній розгляд запиту на визнання статусу відмовника з релігійних переконань, тим більше що держави-учасниці мають певну свободу розсуду для оцінки обставин, за яких вони визнають право на заперечення з міркувань совісті та вводять механізми для розгляду запитів про статус відмовника з міркувань совісті у військовій сфері (*«Енвер Айдемір проти*

Туреччини» (Enver Aydemir v. Turkey), 2016, § 81). Загалом, якщо особа просить спеціальне звільнення через свої релігійні переконання чи вірування, не є репресивним та не суперечить свободі совісті вимагати певного рівня обґрунтування істинних переконань і, якщо це обґрунтування не надається, робити негативний висновок (*«Дягілев проти Росії» (Dyagilev v. Russia)*, 2020, § 62).

71. Хоча точного поняття заперечення з міркувань совісті не встановлено, Суд вирішив дотримуватись думки Комітету ООН з прав людини, відповідно до якої заперечення з міркувань совісті базується на праві свободи думки, совісті та релігії, коли воно вступає в конфлікт із обов'язковим застосуванням сили за рахунок людських життів. Застосовуючи статтю 9 Конвенції, Суд обмежив заперечення з міркувань совісті релігійними чи іншими переконаннями, що включають, зокрема, тверде, постійне та щире заперечення будь-якої участі у війні чи носіння зброї (*«Енвер Айдемір проти Туреччини» (Enver Aydemir v. Turkey)*, 2016, § 81).

72. Гарантії статті 9 застосовуються не лише до обов'язкової військової служби в строгому розумінні цього терміну, але й до повторюваної служби як резервіста, яка відбувається після основного етапу обов'язкової служби та є продовженням військового обов'язку. Таким чином, Суд визнав, що обов'язок держави поважати заперечення з міркувань совісті поширюється на службу як резервіста, яка зазвичай триває один день (але може становити загальний період до 30 днів на рік), і проходить у військових казармах під керівництвом і наглядом офіцерів армії (*«Канатлі проти Туреччини» (Kanatli v. Türkiye)*, 2024, §§ 49-50, 66).

73. Держава, яка ще не встановила альтернативних форм цивільної служби, щоб врегулювати можливий конфлікт між індивідуальною совістю та військовими зобов'язаннями, має обмежену свободу розсуду для оцінки і повинна навести переконливі та вагомі причини для обґрунтування будь-якого втручання. Зокрема, вона повинна довести, що це втручання відповідає "нагальній потребі суспільства" (*«Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia)* [ВП], 2011, § 123). Зокрема, система альтернативної служби, обмежена лише членами духовенства, які виконують церковні обов'язки, та студентами релігійних шкіл, не може вважатися адекватною для цілей статті 9 Конвенції (*«Мушфіг Мамадов та інші проти Азербайджану» (Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan)*, 2019, §§ 96-97). Саме лише посилання на "необхідність захисту територіальної цілісності держави" не є підставою, що може обґрунтувати відсутність відповідної альтернативної служби (*«Мушфіг Мамадов та інші проти Азербайджану» (Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan)*, 2019, § 97).

74. Так, Суд дійшов висновку про порушення статті 9 через засудження заявника, Свідка Єгови (чиї вірування передбачають переконання у необхідності уникати військової служби, незалежно від потреби носити зброю), за уникання від обов'язкової військової служби, тоді як закон не передбачав альтернативної цивільної служби (*«Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia)* [ВП], 2011, § 110). Суд пізніше виявив порушення статті 9 у низці справ, які мають значну схожість зі справою Баятяна проти Вірменії (*«Буххаратян проти Вірменії» (Bukharatyan v. Armenia)*, 2012; *«Тсатурян проти Вірменії» (Tsaturyan v. Armenia)*, 2012), проти Туреччини (*«Ерчеп проти Туреччини» (Erçep v. Turkey)*, 2011; *«Феті Демірташ проти Туреччини» (Feti Demirtaş v. Turkey)*, 2012; *«Булду та інші проти Туреччини» (Buldu and Others v. Turkey)*, 2014) та проти Азербайджану (*«Мушфіг Мамадов та інші проти Азербайджану» (Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan)*, 2019). У справі *«Аванесян проти Вірменії» (Avanesyan v. Armenia)*, 2021, §§ 36-37, зокрема, було виявлено порушення статті 9 у справі вірменського Свідка Єгови, якого засудили суди так званої 'Нагірно-Карабахської Республіки' ('НКР', утворення, яке не визнається міжнародною спільнотою як держава) за відмову від проходження обов'язкової військової служби. Незважаючи на те, що для цілей судової практики Суду Вірменія здійснювала ефективний контроль над Нагірним Карабахом, який, внаслідок чого, підпадав під її юрисдикцію, заявник не зміг пройти альтернативну цивільну службу, хоча така служба вже була передбачена вірменським законодавством (*ibid.*, §§ 57-59).

75. У справі *«Феті Демірташ проти Туреччини» (Feti Demirtaş v. Turkey)*, 2012, Суд вирішив, що той факт, що заявник, кілька разів засуджений, зрештою був демобілізований на підставі медичного звіту, відповідно до якого у нього виявлено розлади адаптації, не позбавляв заявника

статусу «потерпілого»; навпаки, саме під час військової служби у нього з'явилися психологічні проблеми, що ще більше посилює відповідальність держави-відповідача (§§ 73-77 і 113-114).

76. Усі цитовані справи стосувались осіб, які відмовлялись від військової служби тому, що були Свідками Єгови. Водночас, Суд також встановив порушення статті 9 у трьох випадках стосовно пацифістів, які не дотримувались жодних релігійних переконань. У цих справах Суд вивчав скоріше позитивні зобов'язання держави і встановлював порушення через відсутність у турецькій правовій системі ефективної і доступної процедури, яка дозволяла б заявникам дізнатись, мають вони чи ні право на те, щоб скористатись статусом відмовника з міркувань совісті («*Савда проти Туреччини*» (*Savda v. Turkey*), 2012); «*Тархан проти Туреччини*» (*Tarhan v. Turkey*), 2012; «*Канатлі проти Туреччини*» (*Kanatli v. Türkiye*), 2024, § 67). Справа «*Канатлі проти Туреччини*» (*Kanatli v. Türkiye*), 2024, стосувалася особи, яка оголосила себе відмовником з міркувань совісті після того, як пройшла початковий активний період військової служби та два наступні щорічні періоди служби як резервіст» (*ibid.*, § 46). До того, у справі проти Румунії, заявник скаржився, що є потерпілим від дискримінації через відмову державних органів зареєструвати його як відмовника з міркувань совісті, оскільки закон визнавав таку можливість тільки за особами, які керуються релігійними мотивами, у той час як він був просто пацифістом. Але оскільки заявника ніколи не притягали до кримінальної відповідальності і не визнавали винним, а обов'язкова військова служба у мирний час була в Румунії тим часом скасована, Суд вирішив, що заявник вже не може вважатись «потерпілим» від стверджуваного порушення («*Т.Н.Б. проти Румунії*» (*T.N.B. v. Romania*) (ухв.), 2010). В іншій справі Суд мовчазно припустив, що запит самопроголошеного пацифіста щодо переведення на цивільну службу замість обов'язкової військової служби підпадає під дію статті 9 Конвенції, але врешті-решт не знайшов порушення цієї статті («*Дягілев проти Росії*» (*Dyagilev v. Russia*), 2020). Загалом особа не обов'язково повинна дотримуватись певної релігії або належати до пацифістської організації, щоб бути визнаною відмовником з міркувань совісті («*Папавасілакис проти Греції*» (*Papavasilakis v. Greece*), 2016).

77. Суд відмовився визнавати застосування статті 9 у справі турецького громадянина, який був заарештований і засуджений за відмову проходити обов'язкову військову службу, стверджуючи, що, хоча він не міг проходити військову службу для світської Республіки Туреччина, він, можливо, міг би це зробити в системі, заснованій на Корану та Шаріаті. Іншими словами, заявник не спирався ані на релігійне переконання, що військова служба має принципово заперечуватися, ані на пацифістську та антимілітаристську філософію. Так, скарга заявника не стосувалася сповідування 'релігії чи переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики', як це визначено у статті 9 § 1 («*Енвер Айдемір проти Туреччини*» (*Enver Aydemir v. Turkey*), 2016, §§ 79-84).

78. Навіть якщо держава надає можливість звільнення від проходження обов'язкової військової служби та вводить альтернативну цивільну службу, цього факту недостатньо для забезпечення виконання права на заперечення з міркувань совісті, яке гарантується статтею 9 Конвенції. По-перше, позитивні зобов'язання держави можуть включати прийняття ефективної та доступної процедури, спрямованої на захист цього права, а зокрема введення законодавчої бази, що встановлює здійснений судовий механізм для захисту прав осіб і, якщо потрібно, відповідних конкретних заходів. Тому національні органи влади мають позитивне зобов'язання забезпечити зацікавленим особам ефективну та доступну процедуру для визначення їхнього права на статус відмовника з міркувань совісті («*Папавасілакис проти Греції*» (*Papavasilakis v. Greece*), 2016, §§ 51-52). Цілком законно для національного органу, відповідального за реалізацію цієї процедури, провести інтерв'ю з особою для оцінки серйозності її переконань і запобігання спробам зловживання можливістю звільнення особами, які можуть проходити військову службу (*ibid.*, § 54). Однак розслідування, проведене цим органом, повинно відповідати вимогам доступності та ефективності, що вимагає незалежності осіб, відповідальних за розслідування (*ibid.*, § 60).

79. Суд виявив порушення статті 9 у справі грека, який заявив, що він є відмовником від проходження військової служби з міркувань совісті, незважаючи на те, що не є прихильником

конкретної релігії чи членом пацифістської організації. Він з'явився перед Спеціальною комісією армії, щоб пояснити причини своєї заяви на звільнення. Спеціальна комісія зазвичай складалася з п'яти членів: двох військових і трьох цивільних, але в день розгляду два з її цивільних членів (професори університетів) були відсутні і не були замінені. Утім, кворум було зібрано, засідання відбулося та комісія, де засідало більшість військових, відхилила прохання заявника. Його апеляція також була відхилена Верховним адміністративним судом, і він отримав великий штраф за непокору. Суд вирішив, що грецькі органи влади не виконали своїх зобов'язань щодо забезпечення того, щоб інтерв'ю з відмовниками перед Спеціальною комісією проводилися в умовах, що гарантують процедурну ефективність і рівне представництво, передбачене національним законодавством (*«Папавасілакис проти Греції» (Papavasiliakis v. Greece)*, 2016, § 60).

80. Натомість Суд не виявив порушення статті 9 у справі щодо росіянина, який заявив, що він є пацифістом, і чия заява про переведення на цивільну службу замість обов'язкової військової була відхилена. Суд зазначив, що військова комісія, яка ухвалювала рішення щодо прохання заявника, складалася з семи державних службовців, чотири з яких, включаючи президента комісії, були структурно незалежними від Міністерства оборони: нічого не вказувало на те, що ці члени комісії отримували будь-які виплати чи стимули від військових органів або отримували вказівки від Міністерства оборони. Так, склад комісії надавав заявнику необхідні гарантії незалежності. Крім того, будь-які процедурні порушення на рівні комісії могли бути виправлені під час судового розгляду, зважаючи на широкі повноваження судів щодо перевірки таких справ (*«Дягілев проти Росії» (Dyagilev v. Russia)*, 2020, §§ 65-84).

81. По-друге, навіть якщо позитивне зобов'язання держави полягає в забезпеченні доступного й ефективного механізму для визначення того, чи має заявник право на статус відмовника, залишаються негативні зобов'язання утримуватися від будь-якого необґрунтованого та непропорційного втручання в кожному конкретному випадку. Втручання матиме місце, коли національні органи влади відхиляють прохання особи, мотивоване релігійними віруваннями або переконаннями, про переведення на альтернативну цивільну службу (*«Дягілев проти Росії» (Dyagilev v. Russia)*, 2020, §§ 60, 64 і 85; *«Папавасілакис проти Греції» (Papavasiliakis v. Greece)*, 2016, § 50). Навіть якщо Суд залишає за собою функцію нагляду, він покладається на висновки, до яких прийшов ефективний національний механізм після розгляду індивідуального прохання, за винятком випадків свавілля або явної необґрунтованості (*«Дягілев проти Росії» (Dyagilev v. Russia)*, 2020, § 87).

82. Наприклад, Суд не виявив порушення негативного обов'язку у справі чоловіка, який стверджував, що раптово усвідомив свою прихильність до пацифістської філософії під час участі в семінарі з метою знайти «законний спосіб уникнення військової служби» невдовзі після того, як став підлягати призову. Суд погодився з висновками національних органів, згідно з якими заявник не зміг обґрунтувати серйозний і нездоланий конфлікт між обов'язком служити в армії та його переконаннями (*«Дягілев проти Росії» (Dyagilev v. Russia)*, 2020, §§ 88-94).

83. Крім того, в принципі, відмова у задоволенні заявки на проходження альтернативної цивільної служби замість військової є сама по собі втручанням у реалізацію прав, захищених статтею 9, навіть якщо це не призводить до засудження (*«Телятніков проти Литви» (Teliatnikov v. Lithuania)*, 2022, § 91). Варіант просто відстрочити військовий обов'язок не є вирішенням проблеми (*ibid.*, § 100).

84. По-третє, проходження альтернативної служби повинно також відповідати певним умовам; іншими словами, альтернативні заходи, які вживає держава, повинні відповідати вимогам совісті та переконань особи. Хоча держави-учасниці мають певну свободу розсуду для оцінки щодо того, як організовані та реалізуються їхні системи альтернативної служби, вони мають проводити таку діяльність (на законодавчому рівні, так і на практичному) таким чином, щоб забезпечити, що це є справжня альтернативна служба цивільного характеру, яка не повинна бути ані заходом стримування, ані покаранням. При вирішенні питання про те, чи є альтернативна служба справжньою цивільною службою, Суд враховує кілька факторів, включаючи характер роботи, владу, контроль, застосовні правила та зовнішні ознаки (*«Адіян та інші проти Вірменії» (Aduyan*

and Others v. Armenia), 2017, §§ 67-68; (*«Телятніков проти Литви» (Teliatnikov v. Lithuania)*, 2022, § 106).

85. Так, Суд виявив порушення статті 9 у справі чотирьох вірменських свідків Єгови, яких засудили за відмову від проходження як військової, так і альтернативної цивільної служби через їх релігійні переконання. Хоча призовники могли обрати останній тип служби та були призначені до таких цивільних установ, як дитячі будинки, будинки престарілих і лікарні, система, доступна для заявників на той час, не мала справжнього цивільного характеру, оскільки мала два основних недоліки. По-перше, служба не була достатньо відокремлена від військової системи: військові брали участь у нагляді за цивільними установами, проводили регулярні перевірки, вживали заходів у разі несанкціонованої відсутності, наказували переведення та визначали призначення і застосування військових правил. Що стосується зовнішнього вигляду, цивільні службовці повинні були носити форму. По-друге, програма цивільної служби була значно довшою за період військової служби (42 місяці проти 24), що неминуче мало ефект заходу стримування або навіть покарання (*«Адьян та інші проти Вірменії» (Adyan and Others v. Armenia)*, 2017, §§ 69-72).

86. Так само Суд виявив порушення статті 9 у справі щодо священнослужителя з конфесії Свідків Єгови, якому було відмовлено в можливості звільнення як від обов'язкової військової служби, так і від альтернативної форми служби, що контролюється армією, а також у можливості проходити виключно цивільну альтернативну службу, зокрема через те, що останній варіант не був передбачений литовським законодавством. Спочатку від військової служби були повністю звільнені лише міністри з дев'яти традиційних релігій Литви; Свідки Єгови не входили до числа цих релігій. Проте в 2017 році Конституційний суд Литви скасував це привілейоване положення, заявивши наступне:

"...переконання, сповідувана релігія чи віра не можуть бути виправданням для... невиконання законів... і, реалізуючи свої права та користуючись своїми свободами, кожен має дотримуватися Конституції та законів і не обмежувати права та свободи інших людей... Серед іншого це означає, що на основі своїх переконань, сповідуваної релігії чи віри ніхто не може відмовитися виконувати конституційно встановлені обов'язки, [як-от] обов'язок громадянина проходити військову чи альтернативну службу національної оборони, або вимагати звільнення від цих обов'язків."

Однак скасовуючи привілей, що на перший погляд був дискримінаційним, рішення Конституційного суду створило ситуацію, яка була навіть менш сприятливою для заявника. Суд встановив, що система призову в Литві не забезпечує справедливого балансу між інтересами суспільства та інтересами совісних відмовників, які бажають внести свій внесок у суспільство іншим способом, аніж через виконання військової служби. У цій конкретній справі, замість того, щоб з'ясувати, чи відмовилася держава звільнити заявника від військової служби на підставі справжніх переконливих причин, адміністративні суди систематично надавали більшу вагу конституційним обов'язкам громадян перед державою, аніж праву на релігійну свободу. Що стосується альтернативної служби в Литві, то вона не була справжньою альтернативою, оскільки перебувала під контролем армії, а відповідні правила описували тих, хто приєднувався до неї, як "призовників" (*«Телятніков проти Литви» (Teliatnikov v. Lithuania)*, 2022).

87. Суд встановив порушення статті 14 (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 у трьох справах, у яких священнослужителі Свідків Єгови в Австрії скаржились, що не можуть бути повністю звільнені від військової служби і альтернативної цивільної служби, оскільки таке звільнення передбачене тільки для священнослужителів «визнаних релігійних громад», а не «зареєстрованих» релігійних організацій, як на той час Свідки Єгови, незважаючи на подібний характер функцій, які здійснюють і ті, й інші (*«Лофельман проти Австрії» (Löffelmann v. Austria)*, 2009; *«Гютл проти Австрії» (Gütl v. Austria)*, 2019; *«Ланг проти Австрії» (Lang v. Austria)*, 2009). З іншого боку, Суд встановив відсутність порушення статті 14 в сукупності зі статтею 9 у випадку евангелістського проповідника, якому відмовили від повного звільнення як від військової, так і від цивільної служби. У цій справі Суд встановив, що ця конфесія ніколи не намагалась отримати статус «визнаної релігійної громади», і тому заявник не перебував у становищі, подібному до священнослужителів таких конфесій (*«Коппі проти Австрії» (Koppi v. Austria)*, 2009).

88. Щодо відшкодування шкоди особам, які раніше були потерпілими від порушення права на відмову через переконання, Суд визнав явно необґрунтованою заяву румунського адвентиста сьомого дня, який, призваний до армії у комуністичний період, був засуджений до позбавлення волі за «непокору», оскільки відмовився скласти присягу і символічно отримувати зброю в суботу. Після падіння комуністичного режиму і встановлення демократії йому відмовили у підвищеній пенсії і деяких інших пільгах, які закон гарантував жертвам політичних переслідувань з боку попереднього режиму, на тій підставі, що національне законодавство не зараховувало до «політичного переслідування» кримінальне засудження за військову непокору, незалежно від її мотивів. На підставі статті 14 в сукупності зі статтею 9, заявник скаржився на відмову національних судів взяти до уваги той факт, що його було засуджено через релігійні переконання. Європейський Суд вирішив, що хоча позитивні зобов'язання за статтею 14 і можуть покладати на державу усунення, у випадку відмовників, негативних наслідків їх засудження за військову непокору, вони жодним чином не зобов'язують у позитивний спосіб створювати вигоди від такого засудження відмовників, надаючи їм матеріальні пільги, передбачені для інших категорій осіб. У даній справі оспорюване законодавство містило об'єктивне і розумне обґрунтування, яке належить до свободи розсуду держави (*«Бачу проти Румунії» (Baciu v. Romania)* (ухв.), 2013).

90. У **галузі освіти** Суд встановив відсутність порушення статті 9 у випадку двох дівчат-підлітків, Свідків Єгови, які навчались у грецьких державних ліцеях і були покарані «вигнанням зі школи» на один чи два дні за відмову брати участь в урочистій шкільній ході з нагоди роковин дати, коли фашистська Італія проголосила війну Греції. Ці учениці заявили вихователям своїх ліцеїв, що релігійні переконання забороняють їм долучатись до вшанування війни, беручи участь, перед представниками цивільної, церковної і військової влади, у шкільній процесії, яка відбудеться після завершення офіційного богослужіння, в один день з військовим парадом. Встановивши стосовно батьків відсутність порушення права забезпечувати освіту і навчання дочок відповідно до своїх світоглядних переконань (стаття 2 Першого протоколу), Суд дійшов такого ж висновку щодо права на свободу релігії самих дівчат. Суд встановив, що вони, на їхнє прохання, були звільнені від релігійного виховання і відвідування православного богослужіння. Щодо обов'язку брати участь у шкільній ході, то ні мета, ні характеристики цього заходу не могли суперечити пацифістським переконанням обох дівчат; таке вшанування подій національного значення у власний спосіб служить як пацифістським цілям, так і громадському інтересу (*«Валсаміс проти Греції» (Valsamis v. Greece)*, 1996; *«Ефстратію проти Греції» (Efstratiou v. Greece)*, 1996). Держава не може примушувати осіб брати участь у святкуваннях під час свят, чи то громадських (світських), чи релігійних, і відмова послідовників певної релігії брати участь у таких святкуваннях не може бути підставою для вжиття репресивних заходів проти релігійної громади, до якої вони належать (*«Таганрог ЛРО та інші проти Росії» (Taganrog LRO and Others v. Russia)*, 2022, § 182).

91. У **цивільній** галузі інтерес зацікавленої особи не чинити всупереч власній совісті може бути серйозно обмежений інтересом громадськості забезпечити кожному рівність у ставленні, зокрема стосовно ставлення до одностатевих пар (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, § 105). Комісія також визнала, що переконання, висловлені шляхом реалізації міркувань совісті у професійному контексті, наприклад, міркувань совісті адвоката, в принципі можуть підпадати під дію статті 9. Отже, зважаючи на специфіку та не беручи до уваги їх професійний характер, такі міркування можуть переплітатись із особистими переконаннями адвоката, якщо його розглядати не як особу, що бере участь у здійсненні правосуддя, а як приватну особу (*«Міньо проти Франції» (Mignot v. France)*, рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року).

92. Суд встановив відсутність порушення статті 9 (окремо або в сукупності зі статтею 14 Конвенції щодо заборони дискримінації) у наступних випадках:

- дисциплінарне провадження, яке скінчилось звільненням, проти християнки, працівниці органу місцевого самоврядування, яка відмовилась займатись реєстрацією у актах громадянського стану громадянських гомосексуальних союзів (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, §§ 102-106);

- дисциплінарне провадження, яке скінчилось звільненням, проти працівника приватної компанії, який відмовився займатись пропонуванням порад із психосексуальної терапії одностатевим парам (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, §§ 107-110).

93. Конвенційні органи також відмовлялись визнавати існування права на відмову з міркувань совісті і тому встановлена наявність порушення статті 9 Конвенції у наступних випадках:

- відмова квакера-паціфіста сплачувати певний відсоток податків, не маючи певності в тому, що вони не будуть витрачені на фінансування військової галузі (*«С. проти Сполученого Королівства» (C. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 15 грудня 1983 року; такий же підхід був підтверджений у справі *«Н. і В. проти Сполученого Королівства» (H. and B. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 18 липня 1986 року), як і щодо відмови французького платника податків, противника абортів, сплачувати певний відсоток податків, з яких фінансуються аборти (*«Буссель дю Бур проти Франції» (Bouessel du Bourg v. France)*, рішення Комісії від 18 лютого 1993 року. В усіх цих справах Суд вирішував, що загальний обов'язок сплачувати податки сам по собі жодним чином не впливає на питання совісті, оскільки його нейтральність засвідчується тим фактом, що жоден з платників не може впливати на розподіл податків або ухвалювати такі рішення після їх сплати;
- дисциплінарне стягнення, накладене на адвоката за однозначну відмову виступати відповідно до закону призначеним державним захисником затриманих осіб через принципову незгоду з цим законом. Припускаючи, що міркування професійної совісті адвоката можуть потрапляти у поле дії статті 9, Комісія постановила, що заявник обмежується оспоруванням правової системи; натомість, він ніколи не скаржився на обов'язок вступати у конкретну справу, яка суперечить його совісті, що могло б дозволити йому посилатись на такі міркування (*«Міньо проти Франції» (Mignot v. France)*, рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року);
- засудження заявників, аптекарів-співвласників, за відмову продавати у своїй аптеці оральні контрацептиви на підставі релігійних міркувань (*«Пішон та Сажу проти Франції» (Pichon and Sajous v. France)* (ухв.), 2001).

94. Суд також залишив без задоволення наступні заяви:

- заяву безробітного (який стверджує, що не належить до жодної релігії), чиє право на допомогу по безробіттю було тимчасово призупинене після того, як він відмовився працювати у приймальні конференційного і навчального центру, що належить місцевій протестантській церкві. Суд констатував, що така робота обмежувалась зустрічанням відвідувачів і за своїм характером не мала тісного зв'язку з жодним релігійним переконанням, і що не було доведено, що ця робота загрожувала свободі заявника не належати до релігії (*«Даутай проти Швейцарії» (Dautaj v. Switzerland)*, 2007);
- заяву лікаря, який працював у державній службі медичного страхування і був звільнений через відмову здійснити медичний огляд стажера, оскільки стверджував, що ризикує бути «упередженим» і може скомпрометувати свою співпрацю з цим стажером у майбутньому. Суд встановив, що позиція заявника не висловлювала послідовне переконання стосовно основоположної проблеми, і що він не пояснив, у чому полягала моральна дилема, якої він бажав уникнути. Отже не було жодного «сповідання особистих переконань» у розумінні статті 9 (*«Блумберг проти Німеччини» (Blumberg v. Germany)* (ухв.), 2008);
- заяву багатьох мешканців Росії, котрі скаржились на законодавство, відповідно до якого кожному платнику податків присвоюється «індивідуальний номер платника податків», котрий вони вважають одним із знаків, що передвіщають Антихриста. Суд зазначив, що йдеться про захід, який у загальний і нейтральний спосіб застосовується у публічній сфері; що заявники не були зобов'язані ні просити, ні навіть використовувати оспорювані

номери, оскільки закон однозначно дозволяє більшості платників податків не використовувати цей номер у офіційних документах. Суд також нагадав, що зміст офіційних документів або баз даних не може визначатись залежно від особистих побажань осіб, які в них фігурують. Тому не було жодного втручання у права, гарантовані статтею 9 (*«Скугар та інші проти Росії» (Skugar and Others v. Russia)* (ухв.), 2009).

В. Позитивний аспект

1. Загальні принципи

95. Хоча релігійна свобода стосується перш за все внутрішнього світу людини, вона водночас передбачає, *inter alia*, і свободу «сповідувати свою релігію» як одноособово, так і спільно з тими, з ким поділяємо віру, як приватно, так і прилюдно. Стаття 9 перераховує різні форми, у яких може сповідуватись релігія, а саме, богослужіння, навчання, виконання і дотримання релігійної практики й ритуальних обрядів (*«Метрополітна церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001, § 114).

96. За винятком поодиноких випадків, право на свободу релігії, як його розуміє Конвенція, виключає будь-яке оцінювання державою легітимності релігійних вірувань або способів їх вираження (*«Хасан і Тчауч проти Болгарії» (Hassan and Tchaouch v. Bulgaria)* [ВП], 2000; <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-63472> § 76; *«Лейла Сахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, § 107). Дійсно, релігійні та філософські переконання стосуються ставлення осіб до релігії, сфери, в якій навіть суб'єктивні сприйняття можуть бути важливими з огляду на те, що релігії утворюють дуже широку догматичну та моральну сутність, яка має або може мати відповіді на будь-яке питання філософського, космологічного або морального характеру (*«Ізметін Доган та інші проти Туреччини» (Error! Hyperlink reference not valid.)* [ВП], 2016, § 107). Тому стосовно релігійно мотивованих рішень, які ухвалюють індивіди в рамках своєї особистої автономії, держава має вкрай обмежену свободу розсуду для втручання у їхній вибір. Втручання може бути обґрунтованими у розумінні статті 9 § 2 у випадку очевидної і кричущої невідповідності до основоположних принципів і цінностей, на які спирається Конвенція, наприклад, у випадках полігамного шлюбу або шлюбу з неповнолітньою особою, явного порушення рівності статей або ж рішення, прийнятого під примусом (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії» (Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia)*, 2010).

97. Стаття 9 не захищає будь-яку дію, мотивовану або натхненною релігією або переконанням, і не завжди гарантує право поводитись у публічній сфері у спосіб, продиктований або мотивований релігією або переконаннями (*«Калач проти Туреччини» (Kalaç v. Turkey)*, 1997). Також за загальним правилом вона не надає права під приводом релігійних переконань уникати застосування нейтрального і загального закону, який сам по собі відповідає вимогам Конвенції (*«Френклін-Бентьєс і CEFLU-Луз да Флореста проти Нідерландів» (Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta v. the Netherlands)* (ухв.), 2014). Дія, яку мотивували, надихали або спричинили релігія або переконання, є їхнім «сповіданням», у розумінні статті 9 Конвенції, тільки тоді коли вона тісно пов'язана з такими релігіями або переконаннями. Такими є, наприклад, богослужіння або поклоніння, пов'язані з практикуванням релігії або переконань у загальноновизнаному вигляді. Водночас, «сповідання» релігії або переконання не обмежується діями такого виду: існування достатньо тісного і прямого зв'язку між дією і переконанням, яке її спричинило, має встановлюватись з огляду на обставини кожної справи. Зокрема, від тих, хто стверджує, що певна дія стосується їхнього права на свободу сповідувати свої релігію або переконання, не вимагається доводити, що вони діяли відповідно до приписів даної релігії (*«С.А.С. проти Франції» (S.A.S. v. France)* [ВП], 2014, § 55). Наприклад, Суд на основі офіційної позиції Ісламської громади в державі-відповідачі визнав, що бажання мусульманина носити ярмулку, яке не було сильним релігійним обов'язком, але мало такі глибокі традиційні корені, що багато людей вважали його релігійним обов'язком, підлягає захисту відповідно до статті 9 (*«Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини» (Hamidović v. Bosnia and Herzegovina)*, 2017, § 30).

98. У певних ситуаціях особа, здійснюючи свою свободу сповідувати релігію, може бути змушена брати до уваги своє особливе становище як професійного, так і договірному характеру («*X. проти Сполученого Королівства*» (*X. v. the United Kingdom*), рішення Комісії, 1981; «*Калач проти Туреччини*» (*Kalaç v. Turkey*), 1997, § 27; «*C.P. проти Швейцарії*» (*C.R. v. Switzerland*) (ухв.), 1999).

99. Наступний огляд практики Суду стосуватиметься різних виявів свободи релігії, починаючи з найособистішого і найінтимнішого (проблеми, пов'язані зі здоров'ям) і закінчуючи найбільш колективним та публічним (свобода колективного богослужіння та право відкривати місця богослужінь).

2. Свобода релігії і питання, пов'язані зі здоров'ям

100. Стосовно добровільної відмови Свідків Єгови від **переливання крові** Суд постановив, що, в принципі, вона належить до особистої автономії індивіда і, як така, захищена статтями 8 і 9 Конвенції. У зв'язку з цим Суд перш за все зауважив, що відмову від переливання крові не можна прирівнювати до самогубства, оскільки Свідки Єгови не відмовляються від медичного лікування загалом; вони відмовляються з релігійних міркувань виключно від цієї процедури. Навіть якщо пацієнт відмовляється від переливання крові, яке, відповідно до фахового клінічного висновку лікарів, є абсолютно необхідним для порятунку його життя або запобігання непоправній шкоді для здоров'я, Суд вважає, що можливість для особи прожити своє життя на власній вільній вибір передбачає можливість вести спосіб життя, який інші вважають фізично небезпечним для неї самої. Навіть якщо відмова від певного медичного лікування може спричинити смерть, застосування такого лікування без згоди дорослої особи, яка психічно здатна дати таку згоду, становить втручання у її права, передбачені статтею 8. Тож аби ця свобода була реальною, пацієнти повинні мати можливість зробити свій вибір, який відповідав би їхнім поглядам і цінностям, навіть якщо іншим такий вибір здаватиметься нераціональним, необґрунтованим або необачним. Вивчивши національне законодавство з цього питання, Суд констатував, що воно достатньо захищає як свободу вибору дорослих пацієнтів, так і об'єктивні інтереси неповнолітніх (надаючи судам повноваження визнати недійсною відмову батьків від лікування, яке може врятувати життя їхньої дитини). Тому заборона переливання крові у доктрині Свідків Єгови не може як така бути підставою для розпуску організації і заборони її діяльності («*Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії*» (*Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia*), 2010, §§ 131-144; «*Таганрог ЛРО та інші проти Росії*» (*Taganrog LRO and Others v. Russia*), 2022, §§ 162-165).

101. Що стосується свободи віросповідання пацієнтів, що знаходяться в психіатричних лікарнях, то становище меншопортності та безпорадності, яке є типовим для таких пацієнтів, вимагає підвищеної пильності при перевірці, чи було дотримано Конвенцію, і, зокрема, її статтю 9 («*Мокуте проти Литви*» (*Mockutė v. Lithuania*), 2018, § 122). Справді, психіатричне лікування може вимагати від психіатра обговорення різних питань з пацієнтом, зокрема релігії. Однак неприпустимо, щоб психіатр втручався у вірування пацієнтів з метою їх "виправлення", коли немає чіткої та безпосередньої загрози, що ці вірування проявляться у діях, які можуть бути небезпечними для пацієнта або інших («*Мокуте проти Литви*» (*Mockutė v. Lithuania*), 2018, § 129). Суд встановив порушення статті 9 у справі щодо жінки, яка практикувала медитацію в релігійному русі Ошо, та яку примусово госпіталізували до психіатричної лікарні, поставили діагноз "гострий психоз" і тримали в лікарні 52 дні, протягом яких медичний персонал намагався "виправити" її вірування, принижуючи їх і закликаючи її прийняти критичну позицію щодо медитації та руху Ошо. З огляду на те, що госпіталізація заявниці після другого дня була незаконною та безпідставною відповідно до національного законодавства, а також що заявниця була особливо залежною, вразливою та безпорадною по відношенню до психіатрів, Суд визнав, що це втручання у її свободу віросповідання не було "передбачено законом" («*Мокуте проти Литви*» (*Mockutė v. Lithuania*),, 2018, §§ 107-131).

102. Суд встановив порушення статті 9 (а також статті 8 Конвенції щодо поваги до приватного та сімейного життя) у справі, коли лікарі лікарні провели аутопсію та вилучили органи з передчасно народженої дитини, яка померла від рідкісної хвороби, незважаючи на заперечення матері та її конкретне бажання провести ритуальний похорон відповідно до ісламської вимоги, що труп має залишатися цілим. Суд вважав, що органи влади не змогли належним чином збалансувати суперечливі права та інтереси, тобто вимоги громадського здоров'я та бажання матері поховати свою дитину відповідно до вчень її релігії (*«Полат проти Австрії» (Polat v. Austria)*, 2021, §§ 89-91).

3. Дотримання харчових приписів та ритуального забою

103. Дотримання харчових приписів (особливого харчування), продиктованих релігією або світоглядною системою, становить «практику», захищену статтею 9 § 1 Конвенції (*«Чааре Шалом Ве Тседек проти Франції» (Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France)* [ВП], 2000, §§ 73-74; *«Якобські проти Польщі» (Jakóbski v. Poland)*, 2010; *«Виконавчий орган мусульман Бельгії та інші проти Бельгії» (Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium)*, 2024, § 65). Так у двох справах Суд встановив порушення статті 9 через відмову адміністрації в'язниці надати заявникам, позбавленим волі буддистам, страви без м'яса, тоді як подібний захід не створив би додаткового тягаря для відповідної в'язниці (*«Якобські проти Польщі» (Jakóbski v. Poland)*, 2010; *«Вартік проти Румунії (№ 2)» (Vartic v. Romania (no. 2))*, 2013). У другій справі заявник міг отримувати тільки харчування для хворих ув'язнених, до якого входило м'ясо. Суд встановив, що заявник мав вкрай обмежену можливість отримувати харчування, що відповідало б його релігії, особливо після того, як міністерство юстиції заборонило надсилати поштою харчові продукти для ув'язнених (*ibid.*, §§ 47-50).

104. Натомість Комісія визнала неприйнятною заяву, у якій ортодоксальний юдей, котрий відбував покарання у вигляді позбавлення волі, скаржився на те, що не міг регулярно отримувати кашерну їжу. Комісія констатувала, що заявникові запропонували кашерний вегетаріанський харчовий режим, і що з цього приводу радились з головним раввином, який схвалив заходи, вжиті владою для гарантування релігійних прав заявника (*«Х. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 5 березня 1976 року).

105. Суд також дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 як окремо, так і в сукупності зі статтею 14 Конвенції (заборона дискримінації) у справі, де заявник, культурна організація ультраортодоксальних юдеїв Франції, члени якої боролись за можливість їсти м'ясо «*глат*», для якого тварина забивається за суворішими приписами, ніж для звичайного кашерного м'яса, скаржився на відмову державних органів надати необхідний дозвіл для підготовки власних священиків-коліїв для практикування ритуального забою тварин, у той час як подібний дозвіл було надано Єврейській консисторіальній асоціації Парижа, яка об'єднувала переважну більшість євреїв Франції. Констатуючи, що організація-заявник може без проблем закуповувати м'ясо «*глат*» у Бельгії, і що певна кількість м'ясних крамниць, які діють під контролем Консисторіальної асоціації, продають віруючим належно сертифіковане м'ясо «*глат*», Суд вирішив, що оспорювана відмова у наданні дозволу не становила втручання у право заявника на свободу сповідувати свою релігію. Суд уточнив, що оскільки організація-заявник та її члени можуть купувати таке м'ясо, то право на релігійну свободу у розумінні статті 9 Конвенції не можна розширювати настільки, аби воно передбачало право особисто здійснювати ритуальний забій худоби і наступну сертифікацію (*«Чааре Шалом Ве Тседек проти Франції» (Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France)* [ВП], 2000, § 82).

106. Суд не виявив порушення статті 9, ані окремо, ані в поєднанні з статтею 14, стосовно обов'язку, накладеного регіональними парламентами Бельгії, зобов'язати оглушати тварин перед ритуальним забоєм. У відповідній справі Фламандський регіон і Валлонський регіон скасували релігійне виключення з цього обов'язку, замінивши його на обов'язок використання оборотної процедури оглушення, яка не могла призвести до смерті тварини, якщо забій мав ритуальний характер. Натомість релігійне виключення продовжувало діяти в Брюссельському столичному регіоні, де регіональний парламент розглянув, але відхилив проект законодавства

щодо скасування цього виключення. Конституційний суд Бельгії підтвердив конституційність оспорюваних указів, *inter alia*, на підставі рішення Суду Європейського Союзу (СЕС), який дійшов висновку, що відповідні положення права ЄС (зокрема, Хартія основних прав) не перешкоджають національному законодавству, що вимагає у контексті ритуального забою застосування оборотної процедури оглушення, яке не призводить до смерті тварини. Суд визнав, що у цьому випадку мало місце втручання у свободу віросповідання заявників (кількох мусульманських організацій та кількох мусульманських або єврейських віруючих), але це втручання переслідувало законну мету захисту "громадських моральних засад", що включає, серед іншого, добробут тварин. Враховуючи надану державі свободу розсуду, якість та узгодженість парламентського контролю і подальшого двоступеневого судового контролю (з боку СЕС та Конституційного суду), а також той факт, що заявники все одно могли отримувати м'ясо від тварин, забитих відповідно до єврейських або мусульманських обрядів і без оглушення, з Брюссельського столичного регіону або з-за кордону, Суд вважав, що це втручання не було непропорційним. Наприкінці Суд дійшов висновку, що не було дискримінації, яка суперечить статті 14 ані між єврейськими чи мусульманськими віруючими та мисливцями або рибалками (оскільки умови забою тварин суттєво відрізняються), ані між єврейськими чи мусульманськими віруючими та рештою населення, ані між єврейськими віруючими та мусульманськими віруючими («Виконавчий орган мусульман Бельгії та інші проти Бельгії» (*Executief van de Moslims van België and Others v. Belgium*), 2024, § 65).

4. Носіння одягу і релігійних символів

107. Здорове демократичне суспільство має толерувати і підтримувати плюралізм і різноманітність у релігійній сфері. Окрім того, ті, хто вважає релігію основним принципом свого життя, повинні, в принципі, мати можливість комунікувати це переконання іншим, включно з носінням одягу і релігійних символів («Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (*Eweida and Others v. The United Kingdom*), 2013, § 94). Носіння такого одягу або символів, мотивоване вірою особи і її бажанням засвідчити свою віру, становлять сповідання релігійного переконання у вигляді «богослужіння», «практики» і «обрядів», і тому така поведінка захищена статтею 9 § 1 («Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (*Eweida and Others v. The United Kingdom*), 2013, § 89). Наприклад, Суд чітко визнав, що бажання мусульманина носити ярмулку, яке не було сильним релігійним обов'язком, але мало такі глибокі традиційні корені, що багато людей вважали це релігійним обов'язком, підлягає захисту згідно зі статтею 9 «Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини» (*Hamidović v. Bosnia and Herzegovina*), 2017, § 30).

108. Проте право носити релігійний одяг і символи не є абсолютним і має врівноважуватись із законними інтересами інших фізичних і юридичних осіб. Нова практика Суду у цій сфері стосується чотирьох різних контекстів: а) громадський простір, б) школи та університети; в) державна служба та державні послуги; г) робоче місце.

109. По-перше, коли йдеться про випадки першого типу, тобто носіння релігійного одягу й символів у **громадському просторі**, Суд встановив порушення статті 9 через притягнення до кримінальної відповідальності заявників, членів релігійної групи «*Aczimendi tarikati*», на підставі турецького закону, який забороняє носіння певного релігійного одягу у громадських місцях, відкритих для усіх поза релігійними церемоніями. У цій справі даний одяг складався з чорних тюрбана, шароварів і туніки, а також палиці. Суд допустив, що з огляду на обставини справи і на формулювання рішень національних судів, а також беручи до уваги, зокрема, важливості принципу світськості для демократичної системи Туреччини, це втручання тією мірою, якою воно мало на меті підтримати повагу до принципів світськості і демократії, переслідувало кілька законних цілей перелічених у статті 9 § 2: підтримання громадської безпеки, охорона публічного порядку і захист прав і свобод інших осіб. Проте Суд вирішив, що необхідність таких цілей не була доведена. Дійсно, Суд встановив, що заборона торкалась не посадових осіб, які наділені певними повноваженнями для здійснення своїх функцій, а простих громадян, і що вона стосувалась носіння одягу не в особливих громадських закладах, а у громадському просторі загалом. До того ж, з матеріалів справи не вбачалось, що спосіб, у який заявники, зібравшись у

згаданому одязі перед мечеттю виключно з метою взяти участь у релігійній церемонії і висловлюючи свої вірування за допомогою особливого одягу, становив або міг становити загрозу для громадського порядку або тиску на інших осіб. Зрештою, відповідаючи на тезу Уряду Туреччини щодо явного прозелітизму з боку заявників, Суд констатував, що з матеріалів справи не вбачається, що вони намагались створити у громадських місцях неправомірний тиск на перехожих, бажаючи просувати свої релігійні переконання (*«Ахмет Арслан та інші проти Туреччини» (Ahmet Arslan and Others v. Turkey)*, 2010).

110. Натомість Суд не встановив порушення статті 9 у справі проти Франції щодо ухвалення закону, який забороняє носити в громадських місцях одяг, що приховує обличчя (тобто, включно з паранджою і нікабом); таке діяння карається штрафом і/або обов'язковими курсами з громадянського виховання. Суд вирішив, що ця справа помітно відрізняється від справи *«Ахмет Арслан та інші проти Туреччини» (Ahmet Arslan and Others v. Turkey)*, оскільки ісламська вуаль на все обличчя є особливим одягом, який повністю приховує обличчя, за винятком хіба що очей. Також ця заборона не стосувалась однозначно релігійного підтексту подібного одягу. Суд погодився із правомірністю тези Уряду-відповідача про те, що обличчя відіграє важливу роль у суспільній комунікації, і що особи, які опиняються у місцях, відкритих для усіх, бажають, щоб там не траплялись практики або поведінка, яка становить серйозну загрозу відкритим міжособистісним стосункам, що, відповідно до загального консенсусу, є невід'ємною складовою колективного життя у рамках такого суспільства. Тому Суд погодився з тим, що бар'єр, який створює вуаль, приховуючи обличчя, може вважатись державою-відповідачем порушенням прав інших осіб жити в суспільстві, котре полегшує співіснування. Інакше кажучи, держава може надавати особливе значення взаємодії між людьми, та може вважати, що така взаємодія має негативний вплив, якщо певні особи приховують своє обличчя у громадських місцях. Маючи певні сумніви щодо необхідності відповідати на цю проблему законом, що містить загальну заборону (оскільки кількість жінок, яких він стосується, є незначною) і висловлюючи свої побоювання щодо ризику негативних наслідків для соціального становища таких жінок, які можуть опинитись в ізоляції, Суд дійшов висновку, що держава-відповідач не вийшла за межі своєї свободи розсуду, зокрема, з огляду на легкість передбаченого покарання (*«С.А.С. проти Франції» (S.A.S. v. France)* [ВП], 2014). На тих же підставах Суд дійшов такого ж висновку у двох справах проти Бельгії щодо місцевого підзаконного акту та національного законодавства, що були дуже схожі на французьке законодавство. Водночас покарання, встановлене бельгійським законодавством, були значно суворішими (*«Дакір проти Бельгії» (Dakir v. Belgium)*, 2017; *«Белькасемі та Уссар проти Бельгії» (Belcacemi and Oussar v. Belgium)*, 2017).

111. Встановлені Конвенцією органи завжди відмовлялись визнати обґрунтованими скарги щодо обов'язку тимчасово зняти елемент одягу, що має релігійне значення, якщо такий обов'язок мотивований **міркуваннями безпеки**. Тому були залишені без задоволення заяви стосовно:

- засудження практикуючого сікха до штрафу за недотримання обов'язку для водіїв мотоциклів носити захисні шоломи; заявник стверджував, що релігія зобов'язує його постійно носити тюрбан, і тому він не може вдягати шолом (*«Х. проти Сполученого Королівства» (X. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 12 липня 1978 року);
- зобов'язання практикуючого сікха зняти тюрбан під час контролю безпеки перед входом до зони посадки аеропорту (*«Фулл проти Франції» (Phull v. France)* (ухв.), 2005);
- зобов'язання заявниці, яка прийшла до генерального консульства Франції у Марокко для отримання візи, зняти вуаль для перевірки особи; оскільки вона відмовилась це зробити, їй заборонили заходити до консульства, і вона не змогла отримати візу. Суд, зокрема, відхилив аргумент заявниці про те, що вона погодилася б зняти вуаль виключно в присутності жінки; вона вважала, що оскільки французькі консульські органи не покликали одну із своїх працівниць, яка здійснила б перевірку особи заявниці, то вони перевищили надану їм можливість розсуду (*«Ель Морслі проти Франції» (El Morsli v. France)* (ухв.), 2008);

- зобов'язання сфотографуватись з непокритою головою для офіційних документів, зокрема, зобов'язання студентки-мусульманки надати фотографію, на якій вона зображена з непокритою головою, задля отримання університетського диплому («*Карадуман проти Туреччини*» (*Karaduman v. Turkey*), рішення Комісії від 3 травня 1993 року; «*Арач проти Туреччини*» (*Araç v. Turkey*) (ухв.), 2006);
- зобов'язання сфотографуватись з непокритою головою для офіційних документів, зокрема, відмова державних органів прийняти фотографію, на якій заявник-сікх був зображений у тюрбані («*Манн Сінгх проти Франції*» (*Mann Singh v. France*) (ухв.), 2008).

112. Що стосується другого контексту носіння релігійного одягу і символів у **державних освітніх закладах**, то Суд завжди підкреслював широку свободу розсуду, надану державам у цій сфері. По всій Європі неможливо встановити єдину концепцію значення релігії у суспільстві, а значення або вплив вчинків, які становлять публічне вираження релігійного переконання, не є тотожними залежно від епохи або контексту. Тому регулювання цього питання може змінюватись залежно від країни і від національних традицій, а також від вимог, які диктує необхідність захистити права й свободи інших осіб і підтримати громадський порядок. Тому вибір обсягу і способу такого регулювання неодмінно має бути певною мірою залишений державі, оскільки він залежить від конкретного національного контексту («*Лейла Сахін проти Туреччини*» (*Leyla Şahin v. Turkey*) [ВП], 2005 § 109). Наприклад, концепція нейтральності в навчанні у державному закладі, що розуміється як загальна заборона носити видимі символи релігійних переконань учнями, сама по собі не суперечить статті 9 Конвенції та цінностям, які лежать в її основі. Можливість національного органу влади впровадити іншу концепцію нейтральності не означає, що концепція загальної заборони суперечить статті 9 («*Мік'яс та інші проти Бельгії*» (*Mikyas and Others v. Belgium*) (ріш.), § 70).

113. Усі справи, досліджені Судом під цим кутом зору, можна розділити на дві категорії, залежно від того, чи особа, яка вимагає права носити релігійний одяг, є викладачем, чи студентом (учнем).

114. Стосовно *викладачів*, Суд збалансував право викладача сповідувати свою релігію та збереження нейтральності державної системи освіти і захист законних інтересів учнів шляхом підтримання релігійного миру. Дійсно, держава має правомірні підстави накладати на осіб, які на підставі їхнього статусу мають офіційні повноваження, зобов'язання бути стриманими у публічному висловленні своїх релігійних переконань, проте ці особи, як індивіди, продовжують все ж користуватись захистом статті 9 Конвенції. Тому Суд, беручи до уваги обставини кожної справи, має встановити, чи було забезпечено справедливу рівновагу між основоположним правом індивіда на свободу релігії і законним інтересом демократичної держави стежити за тим, щоб реалізовувати свої публічні функції відповідно до цілей, перелічених у статті 9 § 2 («*Куртулмус проти Туреччини*» (*Kurtulmuş v. Turkey*) (ухв.), 2006). Для цього слід врахувати природу професії викладача в державній школі, який водночас є носієм шкільної влади і представником держави перед учнями, а також наявність прозелітичного впливу, який може мати для них носіння релігійних одягу або символів. Водночас вік учнів є іншим важливим фактором, який слід взяти до уваги, оскільки у ранньому віці діти ставлять багато питань і на них легше вплинути, ніж на інших учнів старшого віку («*Дахлаб проти Швейцарії*» (*Dahlab v. Switzerland*) (ухв.), 2001).

115. Відповідно до такої логіки Суд визнав наявність у держави широких меж свободи розсуду і проголосив явно необґрунтованими заяви стосовно:

- заборони учительці державної початкової школи, яка викладала у класі для наймолодших дітей (від чотирьох до восьми років), носити ісламську хустку під час викладацької роботи. Суд надав особливої ваги тому факту, що носіння ісламської хустки, «вочевидь чужого символу», важко примирити з вихованням толерантності, поваги до інших і, особливо, рівності статей і заборони дискримінації, які у демократичному суспільстві кожен викладач має передавати своїм учням. Водночас Суд відхилив твердження заявниці про те, що оспорюваний захід є дискримінацією за ознакою статі (стаття 14 Конвенції), оскільки такий захід міг би бути застосований і до чоловіка, який прилюдно,

за подібних обставин, носив би одяг, притаманний іншій конфесії (*«Дахлаб проти Швейцарії» (Dahlab v. Switzerland)* (ухв.), 2001);

- дисциплінарного стягнення, накладеного на заявницю, асоційованого професора одного з державних університетів Туреччини, за носіння ісламської хустки під час викладацької роботи, всупереч приписам стосовно форми одягу посадових осіб. У зв'язку з цим Суд нагадав, що демократична держава має право вимагати від своїх посадових осіб, аби вони дотримувались конституційних принципів, на яких вона заснована; принцип світськості є одним із основоположних принципів турецької державності; тому від заявниці, носія університетської влади і представниці держави, слід очікувати, щоб вона, добровільно заступивши на державну посаду, дотримувалась правил, які зобов'язують її бути стриманою в публічному вираженні своїх релігійних переконань. Суд також відхилив твердження заявниці про те, що оспорюваний захід є дискримінацією за ознаками релігії і статі (стаття 14 Конвенції), оскільки такі ж правила існують і для чоловіків стосовно забезпечення стриманості у вираженні своїх релігійних переконань (*«Куртулмуш проти Туреччини» (Kurtulmuş v. Turkey)* (ухв.), 2006; див. також щодо звільнення викладачки з ліцею *«İmam-Hatip» «Карадуман проти Туреччини» (Karaduman v. Turkey)* (ухв.), 2007).

116. Стосовно **учнів і студентів** Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 або про явну необґрунтованість скарг, порушених у наступних випадках:

- заборона студентці турецького державного медичного університету носити ісламську хустку під час лекцій. З огляду на особливості історії і конституційної системи Туреччини, Суд визнав правомірними спроби влади, спрямовані на підтримання принципу світськості, який Конституційний суд цієї держави витлумачив як один із основоположних принципів турецької держави. Європейський Суд також визнав цю концепцію світськості цілком відповідною засадовим цінностям Конвенції і базовою для верховенства права і поваги до прав людини і демократії. Для того, щоб зробити висновок про відсутність порушення статті 9, Суд врахував, зокрема, наступні міркування: те, що конституційна турецька система підкреслює рівність статей – один із головних засадових принципів Конвенції і мету держав-учасниць Ради Європи; те, що проблему ісламської хустки в контексті Туреччини не можна досліджувати, абстрагувавшись від наслідків, які може мати носіння цього символу, котрий вважається або сприймається як безумовний релігійний обов'язок, для тих, хто його зараз не носить; те, що, на думку турецьких судів, носіння ісламської хустки набуло у цій країні політичного змісту; що в Туреччині існують екстремістські рухи, які прагнуть нав'язати усьому суспільству свої релігійні символи і свою концепцію суспільства, засновану на релігійних правилах. З огляду на такий контекст, оспорювані правила є заходом, спрямованим на досягнення перелічених вище законних цілей і, таким чином, на захист плюралізму в університетах (*«Лейла Сахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005);
- заборона ученицям ліцею *«İmam-Hatip»* (турецький державний заклад середньої освіти релігійного спрямування) носити ісламську хустку, за винятком уроків вивчення Корану, а також заборона ученицям ходити на уроки у хустці. Суд, зокрема, встановив, що в Туреччині чинні правила зобов'язують усіх учнів закладів середньої освіти носити шкільну форму і приходити до школи з непокритою головою; у школах *«İmam-Hatip»* діяв виняток, відповідно до якого дівчата могли покривати голову під час уроків вивчення Корану. Тому оспорювані правила містять загальні правила, що застосовуються до всіх учнів, незалежно від їхніх релігійних переконань, і покликані, зокрема, служити законній меті – підтриманню нейтральності середньої освіти, спрямованої на підлітків, які можуть потрапити під тиск (*«Косе та інші проти Туреччини» (Köse and Others v. Turkey)* (ухв.), 2006);
- відмова французьких державних середніх шкіл допустити учениць у хустках до уроків фізичного і спортивного виховання та їх подальше відрахування зі школи через нерегулярність відвідування занять. Визнавши відповідність французької концепції

світськості засадовим цінностям Конвенції, Суд розглянув національну практику, відповідно до якої носіння релігійних символів є саме по собі несумісним із принципом світськості у шкільних установах, але воно може стати таким залежно від умов, за яких ці символи носяться, і від наслідків, які може спричинити носіння певного символу. У цій справі Суд визнав, що були підстави вважати, що носіння хустки, наприклад, ісламської хустки, є несумісним із заняттям спортом з міркувань безпеки і гігієни. Зокрема, Суд зазначив, що дисциплінарні провадження, які провадились проти заявниць, повністю відповідали вимогам врівноваження різних відповідних інтересів. Отже, Держава-відповідач не перевищила межі своєї свободи розсуду (*«Догру проти Франції» (Dogru v. France)*, 2008; *«Керванчі проти Франції» (Kervanci v. France)*, 2008);

- заборона ученицям державних початкових і середніх шкіл Франції носити «символіку або одяг, через які вони явно виявляють свою релігійну приналежність», повна заборона, не лише на уроках фізичного виховання і спорту, але і подальше відрахування учнів за носіння ісламської хустки або сікхського тюрбана чи тьубетейки на території закладів. Суд вирішив, що підтримання конституційного принципу світськості, який відповідає засадовим цінностям Конвенції, є достатнім для обґрунтування оспорюваного заходу. Зокрема, Суд вирішив, що поведінка шкільної адміністрації, яка полягала у відмові надати дозвіл ученицям-мусульманкам носити хустки з тим, щоб знімати їх перед входом до класу, чи замінити хустки очіпком або хустинкою, які не мають релігійного навантаження, або ж у відмові надати дозвіл учням-сікхам замінити тюрбан на тьубетейку, не суперечила статті 9 Конвенції, оскільки повністю перебувала у межах свободи розсуду держави (*«Гамаледдин проти Франції» (Gamaleddyn v. France)* (ухв.), 2009; *«Актас проти Франції» (Aktas v. France)* (ухв.), 2009; *«Ранжит Сінгх проти Франції» (Ranjit Singh v. France)* (ухв.), 2009; *«Ясвір Сінгх проти Франції» (Jasvir Singh v. France)* (ухв.), 2009);
- абсолютна заборона носити будь-які видимі символи релігійних переконань учнями в школах, заснованих та керованих Фламандською громадою Бельгії; бельгійська концепція нейтральності в освіті сама по собі сумісна зі статтею 9, оскільки оспорювана заборона застосовувалась без розрізнення до видимих символів усіх релігій і переконань, а самі заявники вільно обирали навчання в школах в межах системи освіти громади, у контексті свободи вибору освіт, гарантованої державою (*«Мік'яс та інші проти Бельгії» (Mikyas and Others v. Belgium)* (ріш.)).

117. Третій контекст стосується носіння релігійних символів та одягу в **громадських установах**, окрім шкіл (міністерства, суди, органи місцевого самоврядування, державні лікарні тощо). Знову ж таки, справи, розглянуті Судом, можна поділити на дві категорії в залежності від того, чи стосувались вони посадових осіб або користувачів державних послуг.

118. По-перше, що стосується користувачів державних послуг, термін "користувач" слід розуміти в найширшому сенсі, тобто будь-яку особу, яка має справи з державними послугами в приватному порядку (як добровільно, так і за необхідності або під примусом). На відміну від державних службовців, користувачі не є представниками держави, залученими до державної служби, і тому не зобов'язані дотримуватись обов'язку стриманості у публічному вираженні своїх релігійних переконань (*«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015, § 64; *«Лачірі проти Бельгії» (Lachiri v. Belgium)*, 2018, § 44). Загальне правило полягає в тому, що користувач має право вільно виражати свої релігійні переконання всередині державної установи або у своїх стосунках з органами влади.

119. Проте ця свобода не є абсолютною. Наприклад, хоча суд може бути частиною «публічного простору», на відміну від місця роботи, його не можна вважати публічним місцем так само, як вулицю, дорогу чи площу. Суд є «публічною» установою, в якій повага до нейтральності щодо переконань може мати пріоритет перед вільним здійсненням права на вираження своєї релігії (*«Лачірі проти Бельгії» (Lachiri v. Belgium)*, 2018, § 45). Тому Суд визнав, хоч і загально та теоретично, що в деяких випадках суд може вимагати від свідка зняти релігійний символ у залі суду (*«Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини» (Hamidović v. Bosnia and Herzegovina)*, 2017, § 41).

Однак він виявив порушення статті 9 Конвенції у справі боснійця, члена групи, що пропагувала вахабітсько-салафітську версію ісламу, якого оштрафували за відмову зняти свою кипу під час надання показань у справі про тероризм. Суд вважав, що держава-відповідач за межі наданої їй свободи розсуду з таких причин: заявник був фізичною особою, а не держслужбовцем; йому було наказано дати показання під загрозою покарання; його позиція була чітко зумовлена його щирим релігійним переконанням, що він повинен носити свою кипу завжди; він не мав прихованих намірів порушити чи висміяти судовий процес; на відміну від обвинувачених у справі, які також були салафітами, заявник з'явився до суду і встав, коли його попросили, даючи зрозуміти, що він поважає закони та суди держави (*«Хамідовіч проти Боснії та Герцеговини» (Hamidović v. Bosnia and Herzegovina)*, 2017). Так само Суд визнав порушення статті 9 у справі мусульманки, цивільного позивача у справі, яку вигнали з зали суду за відмову зняти хустку. Як і в попередньому випадку, Суд постановив, що заявниця не проявляла зневагу до суду та не загрожувала належному проведенню слухання (*«Лачірі проти Бельгії» (Lachiri v. Belgium)*, 2018).

120. Свобода користувачів державних послуг сповідувати свою релігію також може, в принципі, бути обмежена у контексті державних лікарень. Навіть якщо пацієнти та інші користувачі вільні виражати свої релігійні переконання, від них може вимагатися допомога у реалізації принципу секуляризму, утримуючись від будь-якої форми пропаганди і поважаючи організацію роботи лікарні та, зокрема, правила здоров'я та безпеки. Іншими словами, правила держави можуть робити більший акцент на правах інших осіб, рівному ставленні до пацієнтів і належному функціонуванні служби, ніж на прояві релігійних переконань (*«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015, § 71).

121. Ситуація *посадових осіб* (державних службовців або контрактних працівників) у державних службах є абсолютно іншою. Держави можуть покладатися на принципи секуляризму та нейтральності держави для обґрунтування обмежень на носіння релігійних символів державними службовцями на робочому місці. Суд визнав, що бажання держави гарантувати сувору релігійну нейтральність для захисту прав та інтересів користувачів державних послуг є «легітимною метою», особливо коли ці користувачі знаходяться в уразливому становищі. Метою є забезпечення поваги до всіх релігійних переконань і духовних орієнтацій пацієнтів, які користуються державними послугами і є отримувачами вимоги нейтральності, що накладається на посадових осіб. Так, держава забезпечує, щоб ці користувачі користувалися рівним ставленням, незалежно від релігії. Відповідно заборона заявниці на прояв релігійних переконань під час виконання її обов'язків переслідувала мету захисту «прав та свобод інших осіб» у значенні статті 9 § 2 Конвенції (*«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015, § 53). Зокрема, коли конституційна система держави змушує підпорядковувати свої відносини з різними релігійними конфесіями принципу секуляризму-нейтральності, факт того, що національні суди надають більшу вагу цьому принципу та інтересам держави, ніж інтересам посадової особи щодо необмежування її у вираженні своїх релігійних переконань, не призводить до порушення питання за Конвенцією (*там само*, § 67).

122. Ці міркування особливо важливі в контексті державної лікарні, зокрема, коли працівники цієї установи мають контакт з пацієнтами. Легітимно вимагати від них утримання від прояву своїх релігійних переконань під час виконання своїх обов'язків, щоб забезпечити рівність у ставленні до пацієнтів. З цієї точки зору нейтральність надання публічних медичних послуг може бути пов'язана з поведінкою працівників і вимагати, щоб пацієнти не мали сумнівів щодо неупередженості тих, хто їх лікує (*«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015, § 64).

123. Суд не виявив порушення статті 9 у справі про невідновлення контракту для мусульманки, яка працювала соціальним асистентом у психіатричному відділенні французької державної лікарні після того, як вона відмовилася на зауваження зняти ісламську хустку на робочому місці. Суд зауважив, що оскаржуваний захід був обґрунтований необхідністю надати конкретний прояв обов'язку заявниці стосовно нейтральності в межах лікарні, щоб забезпечити повагу до релігійних переконань пацієнтів, з якими вона мала контакт, і переконати їх, що як з користувачами публічної послуги з ними будуть поводитися на рівних умовах, незалежно від їхніх релігійних переконань. У цьому контексті Суд підкреслив, що його завданням не є оцінка

французької моделі секуляризму публічних послуг, і що неможливість адаптувати оскаржуваний обов'язок нейтральності до реальних обов'язків, які виконувала заявниця, сама по собі не є проблемною. Суд дійшов висновку, що втручання було пропорційним, зазначивши, по-перше, що адміністрація лікарні ретельно розглянула відмову заявниці виконати вимогу зняти хустку та оцінила свої відповіді на її постійні заперечення щодо необхідності дотримуватися принципу нейтральності. По-друге, Суд зазначив, що заявниця мала можливість оскаржити покарання в національних судах і ефективно скористатися своїм правом на свободу віросповідання (*«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015).

124. Розглянемо четвертий та останній контекст – *робоче місце*. Суд постановив, що лікарні мають широку дискрецію для ухвалення своїх правил щодо одягу, спрямованих на захист здоров'я та безпеки пацієнтів і медичного персоналу (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, § 99; *«Ебрагіміан проти Франції» (Ebrahimian v. France)*, 2015). Зокрема, хоча другий заявник у справі Евейди працював у державній лікарні, міркування Суду, ймовірно, застосовуються до будь-якої лікарні, незалежно від її правового статусу. Насправді Суд не знайшов порушення статті 9 у справі, де медсестру, що працювала в геріатричному відділенні, перевели через відмову зняти хрест, який вона носила на ланцюжку навколо шиї, або ж носити його як брошку чи сховати під високим коміром. У національному суді керівники заявників пояснили, що існував ризик того, що занепокоєний пацієнт може схопити та потягнути ланцюжок, завдавши травми собі або заявнику, або що хрест може перекинутися вперед і, наприклад, зіткнутися з відкритою раною (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, §§ 98-100).

125. Поза межами лікарняної сфери комерційна компанія може легітимно запровадити дрес-код для своїх працівників для створення певного комерційного іміджу; впровадження такого дрес-коду іноді може призвести до обмежень щодо носіння релігійних символів (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, § 94). Проте ці інтереси, хоча й легітимні, не є абсолютними і повинні завжди зважуватися по відношенню до права особи сповідувати свою релігію. Так, Суд знайшов порушення статті 9 у справі, де приватна компанія припинила контракт з працівницею за відмову сховати хрест, який вона носила, тоді як деякі символи інших релігій (тюрбан чи хіджаб) були дозволені (*«Евейда та інші проти Сполученого Королівства» (Eweida and Others v. The United Kingdom)*, 2013, §§ 94-95).

5. Релігійна свобода, сім'я і виховання дітей

126. Стаття 9 не має на меті регулювання шлюбу в релігійному сенсі, і кожна конкретна релігія має право визначати умови релігійного шлюбу. Зокрема, кожна релігійна громада вирішує, чи дозволяє вона, і якою мірою, шлюби між особами однієї статі (*«Перрі проти Сполученого Королівства» (Parry v. the United Kingdom)* (ухв.), 2006). Тому Комісія відмовилась визнавати захист, гарантований статтею 9, чоловікові, засудженому до позбавлення волі за статеві стосунки із дівчиною, молодшою шістнадцяти років (встановлений законом вік надання згоди на статеві стосунки), хоча він і був одружений з нею за ісламським ритуалом; водночас, Комісія постановила також про відсутність порушення статті 12 Конвенції (право на шлюб) (*«Кхан проти Сполученого Королівства» (Khan v. The United Kingdom)*, рішення Комісії від 7 липня 1986 року) Комісія також залишила без задоволення заяву чоловіка, який відмовлявся укласти шлюб зі своєю партнеркою відповідно до правил, встановлених цивільним правом, вимагаючи від держави визнати їхні стосунки як юридично повноправний шлюб, укладений, на його думку, шляхом читання вголос уривку Старого Заповіту перед першими статевими зносинами (*«Х. проти Німеччини» (X. v. Germany)*, рішення Комісії від 18 грудня 1974 року).

127. Колективні церемонії благословення шлюбів, які проводяться Церквою об'єднання, заснованою Сон Мьонг Муном, не можуть бути підставою для відмови в реєстрації спільноти віруючих цієї релігії, за відсутності доказів фактичного примусу, який міг би бути застосований до осіб при виборі їхніх партнерів або укладенні шлюбу (*«Іллін та інші проти України» (Ilyin and Others v. Ukraine)*, 2022, §§ 12 і 71).

128. Стаття 9 жодним чином не гарантує право на **розлучення** (*«Джонстон та інші проти Ірландії» (Johnston and Others v. Ireland)*, 1986, § 63). Тому Комісія проголосила неприйнятною скаргу за статтею 9, подану практикуючим юдеєм, якому суддя цивільної юрисдикції присудив сплатити відшкодування шкоди колишній дружині, якій він відмовився після цивільного розлучення дати *get* (лист зречення), котрий дозволив би їй одружитись вдруге за релігійним обрядом. У цій справі заявник пояснював, що у такий спосіб він бажав зберегти можливість одружитись з нею вдруге, оскільки він належить до коліна когенів, і Закон Мойсея забороняє йому одружуватись із розлученою жінкою, навіть своєю колишньою дружиною. Комісія встановила, що відмова дати *get* не є «сповіданням релігії» у розумінні статті 9, тим більше, що позиція заявника, справу якого розглядав юдейський релігійний суд, схоже, суперечить релігійним правилам, на які він сам посилається (*«Д. проти Франції» (D. v. France)*, рішення Комісії від 6 грудня 1983 року).

129. Усім відомо, що релігійний спосіб життя вимагає від adeptів водночас слідувати релігійним приписам і присвячувати себе релігійній діяльності, які можуть забирати значну частину їхнього часу і іноді набирати радикального вигляду, як монашеське життя у більшості християнських конфесій, а також у буддистів і індуїстів. Якщо обрання такого життєвого шляху є наслідком вільного і незалежного рішення повнолітньої особи, то воно повністю підпадає під гарантії статті 9 Конвенції, навіть якщо внаслідок цього виникають конфлікти із членами родини, які не схвалюють такий вибір (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії» (Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia)*, 2010, § 111).

130. Для батьків право виховувати свою дитину згідно з власними релігійними або філософськими переконаннями можна вважати способом «сповідання їх релігії чи переконань через навчання, виконання та дотримання релігійної практики» (*«Абді Ібрагім проти Норвегії» (Abdi Ibrahim v. Norway)* [ВП], § 140, 2021). Крім того, стаття 2 першого протоколу зобов'язує держави поважати право батьків забезпечувати освіту і навчання відповідно до їх релігійних і філософських переконань. Доки немає доказів насильства, жорстокого поводження чи незаконного примусу, рішення щодо того, чи надавати дитині релігійну чи нерелігійну освіту, чи залучати її до спорту, науки, мистецтва чи музики, чи забезпечувати вільний час або сувору розпорядок дня, а також з ким вона має спілкуватися, повинні ухвалюватися виключно батьками або, залежно від обставин, опікунами дитини. Такі рішення входять до сфери приватного та сімейного життя, яке захищене від необґрунтованого втручання держави. Дійсно, не існує єдиного нормативного стилю батьківства або загального висновку, що визначає конкретні елементи гармонійного розвитку. Отже, будь-які розбіжності між національними органами влади та батьками з цього питання зазвичай повинні ґрунтуватися на доказах наукового, правового або соціального консенсусу і бути оцінені на основі конкретних і індивідуальних випадків; органи влади не можуть просто покладатися на загальні припущення чи ухвалювати рішення без заслуховування самих дітей (*«Таганрог ЛРО та інші проти Росії» (Taganrog LRO and Others v. Russia)*, 2022, §§ 174-175).

131. Очевидно, що коли дитина живе з біологічним батьком чи матір'ю, останній може здійснювати права, що впливають зі статті 9, у повсякденному житті через спосіб реалізації своїх прав, що впливають із статті 8. У певній мірі він або вона може також продовжувати це робити, навіть якщо дитина була примусово забрана під державну опіку, наприклад, через виконання батьківських обов'язків або використання права на контакт з метою полегшення возз'єднання. Примусове встановлення державної опіки над дитиною неминуче накладає обмеження на свободу біологічного батька чи матері проявляти свої релігійні або інші філософські переконання у вихованні дитини (*«Абді Ібрагім проти Норвегії» (Abdi Ibrahim v. Norway)*, [ВП], § 140, 2021, і *«Килич проти Австрії» (Kilic v. Austria)*, 2023, § 145). Крім того, згідно зі статтею 2 Першого протоколу, Комісія вирішила, що право батьків забезпечувати освіту своїх дітей відповідно до їх релігійних і філософських переконань є одним із атрибутів батьківської влади, що не може бути здійснене батьками, у яких на підставі судового рішення відібрано опіку (*«Х. проти Швеції» (X. v. Sweden)*, рішення Комісії від 12 грудня 1977 року).

132. Відповідно до цих принципів, Комісія проголосила неприйнятними:

- заяву польського громадянина, котрий живе у Німеччині, колишня дружина якого з їхнім неповнолітнім сином живе у Швеції. Окрім відмови шведських судів надати йому право відвідувати дитину, заявник скаржився на те, що його сина виховують у лютеранстві, всупереч ученню католицької церкви, у якій його охрестили; його колишня дружина не дотримується присяги, складеної під час укладення шлюбу, виховувати дитину католиком, як того вимагає канонічне право католицької церкви. Комісія залишила цю скаргу без задоволення як несумісну *ratione personae* з Конвенцією, оскільки за факти, на які він скаржився, є відповідальною тільки колишня дружина заявника, яка одна виховує дитину і має право і обов'язок стежити за вихованням, а не держава-відповідач (*X. проти Швеції» (X. v. Sweden)*, рішення Комісії від 20 грудня 1957 року; див. також заяви від того ж заявника, що були відхилені, оскільки містили ті ж самі вимоги, що і в першій скарзі: (*«X. проти Швеції» (X. v. Sweden)*, рішення Комісії від 30 червня 1959 року, та *«X. проти Швеції» (X. v. Sweden)*, рішення Комісії від 10 квітня 1961 року);
- заяву політичного біженця з радянської Центральної Азії, який скаржився на те, що його племінницю і племінника відучили від їхньої релігії (ісламу) внаслідок навчання у католицьких закладах. Не порушуючи питання про те, чи заявник міг діяти від їхнього імені і стверджувати, що є непрямым «потерпілим» від стверджуваного порушення, Комісія встановила відсутність будь-якого втручання у свободу релігії, тим більше, що у той час, коли ухвалювалось рішення, племінник і племінниця мали 20 і 21 рік (*«X. проти Німеччини» (X. v. Germany)*, рішення Комісії від 19 липня 1968 року);
- скаргу батьків-юдеїв, які скаржились на рішення шведських соціальних органів поселити їхню неповнолітню дочку у протестантську, а не юдейську прийомну сім'ю, що суперечить їхньому праву виховувати власних дітей відповідно до своїх релігійних переконань. Спираючись на статтю 9 і статтю 2 Першого протоколу в сукупності, Комісія встановила, що насправді ці органи виявили помітні зусилля і активно, за допомогою місцевого равина, шукали юдейську прийомну сім'ю, весь час інформували батьків про свої дії, пропонували їм висловити власну думку; проте, у даному регіоні їм не вдалось знайти юдейську прийомну сім'ю (*«Тененбаум проти Швеції» (Tennenbaum v. Sweden)*, рішення Комісії від 3 травня 1993 року; той же результат, але за статтею 8: *«Киліч проти Австрії» (Kilic v. Austria)*, 2023, § 147);
- заяву розлученого чоловіка-мусульманина, засудженого до позбавлення волі за відмову сплачувати аліменти на неповнолітню дочку через те, що вона змінила релігію – мати охрестила її у католицькій церкві. На думку заявника, дитина, яка відкинула іслам (навіть під впливом матері) має вважатись «неіснуючою», тому примушування батька-мусульманина сплачувати на неї аліменти суперечитиме свободі релігії. Комісія дійшла висновку про відсутність втручання у свободу релігії заявника, оскільки обов'язок сплачувати аліменти на дитину, вихованням якої займається інший з батьків, є загальним і як такий не має жодного безпосереднього впливу на питання релігії або совісті (*«Каракузей проти Німеччини» (Karakuzey v. Germany)*, рішення Комісії від 16 жовтня 1996 року).

133. Щодо Суду,

- він проголосив неприйнятною заяву на підставі статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і багатьох інших статей Конвенції, яку подала група батьків, чії повнолітні діти вступили до монастирів македонської православної церкви. Заявники скаржились, що засновуючи монашеські ордени і приймаючи до них їхніх дітей, Церква порушила їхні власні права, зокрема, право підтримувати стосунки з дітьми, право на їхню підтримку у старості або хворобі, і право мати онуків; тому держава мала втрутитись проти Церкви, щоб захистити ці права. Суд встановив, що вибір способу життя дітьми заявників був вільним; що стосунки, повага і взаємні почуття батьків і їхніх повнолітніх дітей належать виключно до приватної сфери і не можуть створювати жодного позитивного зобов'язання для держави; зрештою, Конвенція не гарантує право мати

онуків (*«Сіякова та інші проти Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Šijakova and Others v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, (ухв.), 2003);

- він проголосив неприйнятною як явно необґрунтовану скаргу матері, учасниці руху раелітів, яка проживала окремо від батька дітей, але їх вихованням вони займались разом, котра скаржилась на судову заборону на спілкування їхніх дітей із раелітами (окрім неї самої і її нового співмешканця) і на залучення їх до раелітських зібрань. Суд вирішив, що це втручання, яке передбачене законом і переслідує законну мету (захист прав дітей і прав батька), також є «необхідним у демократичному суспільстві». Дійсно, сама заявниця могла вільно продовжувати особисто практикувати свою релігію, таке практикування могло відбуватись навіть у присутності дітей, якщо при цьому вони не контактували з іншими членами раелітського руху. Суд також наголосив на пріоритетній меті, яка полягає у врахуванні вищих інтересів дітей, і саме задля цієї мети було примирено можливості освітнього вибору, який задовольняв би кожного з батьків і дозволяв би забезпечити задовільну рівновагу між переконаннями їх обох, уникав би оціночних суджень і, за потреби, дозволяв би мінімальне приватне практикування релігії. На підставі подібних за суттю мотивувань, Суд не встановив жодних ознак дискримінації, забороненої статтею 14 (*«Ф.Л. проти Франції» (F.L. v. France)* (ухв.), 2005);
- констатуючи порушення статті 9, він визнав непереконливими аргументи російських судів, якими було обґрунтовано розпуск місцевої гілки організації Свідків Єгови і заборонено її діяльність, оскільки ця релігійна громада здійснює «психологічний тиск», аби віддалити своїх адептів від їхніх сімей і зруйнувати самі сім'ї. Суд, перш за все, вирішив, що рішення Свідків Єгови цілковито присвятити себе релігійному життю ухвалювалось вільно, без примусу і у спосіб, дуже подібний до того, що має місце у великих «традиційних» світових релігіях, і, по-друге, що надані статистичні дані не є достовірними; так було наведено лише шість випадків сімейних конфліктів через Свідків Єгови, тоді як правильно було б порівняти частоту розпаду сімей у невірних осіб, у адептів релігії, які становлять більшість у країні, і у Свідків Єгови (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії» (Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia)*, 2010, § 109-104);
- він проголосив неприйнятною як несумісну *ratione materiae* з Конвенцією скаргу батька на те, що його дочка (якій на момент подій було чотирнадцять років і вихованням якої займалась мати) була охрещена і відвідувала уроки католицького катехізу, і який скаржився на відмову іспанських судів постановити, щоб будь-яке рішення щодо релігійного навчання його дочки було заборонене до її повноліття, а тим часом він один займався подібним вихованням дочки. Національні суди встановили, що мати, з якою проживала дитина, лише допомагала дочці здійснити вибір, яка та сама вільно зробила, і таким чином, належно захистила її інтереси (*«Рупрехт проти Іспанії» (Rupprecht v. Spain)* (ухв.), 2013; див. також щодо подібного випадку, який досліджувався в контексті статті 2 Першого протоколу, справу *«Х. проти Нідерландів» (X. v. the Netherlands)*, рішення Комісії від 6 лютого 1968 року);
- Суд виявив порушення статті 9 стосовно дитини, яка народилася в мусульманській родині, була поміщена до служби з охорони прав дітей у віці п'яти років і потім передана в прийомну сім'ю, яка була Свідками Єгови. Заявниця, яка зростала, беручи участь у релігійних практиках Свідків Єгови, стала членом цієї громади. Суд встановив, що національні органи не вжили необхідних заходів для забезпечення того, щоб прийомна родина дотримувалась положення про релігійну нейтральність, відповідно до якого вона зобов'язалася поважати релігійні погляди заявниці та її біологічної родини (*«Лост проти Франції» (Loste v. France)*, 2022, §§ 110-117).

134. У випадку **шкільного середовища** стаття 9 захищає від релігійної агітації з боку держави (*«Анджелені проти Швеції» (Angeleni v. Sweden)*, рішення Комісії від 3 грудня 1986 року; *«С.Дж., Дж.Дж. та І.Дж. проти Польщі» (C.J., J.J. and E.J. v. Poland)*, рішення Комісії від 16 січня 1996 року). Дійсно, держави володіють широкою свободою розсуду щодо питань, які стосуються відносин між державою та релігією, а також значення, яке надається релігії в суспільстві, зокрема

у випадках, коли ці питання виникають у сфері освіти та державного навчання. Хоча держави повинні забезпечити, щоб інформація чи знання, включені до навчального плану, передавались в об'єктивний, критичний і плюралістичний спосіб та повинні утримуватись від будь-якої пропаганди, водночас держави мають свободу розробляти навчальні плани відповідно до своїх потреб та традицій («*Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії*» (*Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland*), 2017, § 95). Суд надає дуже високий рівень захисту прав батьків щодо освіти малолітніх дітей, тому він повинен проводити детальний та всебічний аналіз кожного конкретного випадку, щоб оцінити, чи було повністю дотримано права батьків щодо освіти їхніх дітей. Крім того, стаття 9 не дає право послідовникам певної релігії чи філософії відмовлятися від дозволу на отримання їхніми дітьми державної шкільної освіти, що може суперечити їхнім поглядам, але забороняє державі використовувати таке навчання для застосування пропаганди щодо дітей («*A.P. та Л.Р. проти Швейцарії*» (*A.R. and L.R. v. Switzerland*) (ріш.), 2017, §§ 40 і 49). Однак, хоча саме батьки несуть основну відповідальність за освіту своїх дітей, вони не можуть, посилаючись на Конвенцію, вимагати від держави надання певної форми навчання або організації уроків певним чином («*Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії*» (*Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland*), 2017, § 95).

135. Що стосується випадку релігійної церемонії, що відбулася в державній школі, Суд не виявив порушення статті 9 стосовно семирічного учня, який взяв участь у короткій релігійній церемонії — обряді благословення, що проводився російським православним священником на початку навчального року, коли його батьки, які належали до іншої релігійної конфесії, не були попереджені про захід. Суд зазначив, що: це був один єдиний інцидент без місіонерської мети; дитина була лише пасивним спостерігачем на церемонії; їй не було наказано виконувати жодних ритуалів (наприклад, хреститися або цілувати хрест); національні органи швидко відреагували на скарги батьків, наклавши дисциплінарне покарання на директора школи та вживаючи заходів для запобігання повторенню подібного інциденту («*Перови проти Росії*» (*Perovy v. Russia*), 2020, §§ 70-77).

136. З іншого боку, можуть траплятись випадки, коли **обов'язок регулярно відвідувати школу** конфліктує із релігійними переконаннями родини. Так, конвенційні органи залишили без задоволення:

- заяву щодо відмови адміністрації шведської школи звільнити заявницю, ученицю державної школи, яка вважає себе атеїсткою, від уроків релігійної освіти; на її думку, ці уроки примушували її приймати християнське мислення. Заявниця також стверджувала про дискримінацію, що суперечить статті 14, оскільки чинне на той час шведське законодавство дозволяло звільняти учнів від цих уроків за умови, що вони належать до релігійної громади, в рамках якої отримують релігійну освіту; але атеїстів це правило не стосувалось. Комісія констатувала, що дівчинку вже переважно звільнили від спірних уроків у тій частині, що стосувалась богослужіння (виконання колядок тощо). Щодо решти курсу, Суд погодився з думкою шведського Уряду, що інша частина освітнього блоку стосувалась навчання *про релігії*, а не *в дусі релігії*, хоча й зосереджувалась на християнстві. Тому заявниця не зазнавала релігійної агітації і не була жодним чином зобов'язана брати участь у богослужінні («*Анджелені проти Швеції*» (*Angeleni v. Sweden*), рішення Комісії від 3 грудня 1986 року; протилежний висновок див. «*Фолгеро та інші проти Норвегії*» (*Folgerø and Others v. Norway*) [ВП], 2007);
- заяву батьків, які скаржились на дискримінацію на тій підставі, що відповідно до законодавства Люксембургу лише релігійні переконання могли бути підставою для звільнення учня від уроків релігійного і морального, або морального і суспільного виховання, тоді як вони хотіли отримати для своїх дітей звільнення через світоглядні переконання. Комісія вирішила, що з огляду на відсутність будь-яких скарг щодо наявності релігійної чи іншої агітації, обов'язкове відвідування учнями уроків морального і суспільного виховання не є втручанням в реалізацію свободи думки або совісті. Щодо різниці у ставленні, про яку йдеться у даній справі, то вона переслідувала законну мету (зменшити кількості учнів, які пропускають уроки, і надати усім підліткам моральну

освіту) і була пропорційна відносно цієї мети, оскільки, відповідно до закону, оспорювані уроки мали перш за все стосуватись вивчення прав людини і організовувались у спосіб, що гарантував плюралізм думок (*«Бернард та інші проти Люксембургу»* (*Bernard and Others v. Luxembourg*), рішення Комісії від 8 вересня 1993 року);

- заяву від подружжя адвентистів сьомого дня, які скаржились на відмову міської влади Люксембурга повністю звільнити їхню дочку від обов'язку ходити до школи в суботу, яка для цієї релігійної громади є днем повного відпочинку. Суд вирішив, що оспорюване втручання було обгрунтоване потребою забезпечити дитині її право на освіту, яке домінує над релігійними переконаннями батьків, і що у справі було дотримано розумну пропорційність (*«Марцін Касіміро та Сервейра Феррейра та інші проти Люксембургу»* (*Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg*) (ухв.), 1999).

137. Суд також відхилив скарги батьків за статтею 9 у таких випадках:

- відмова турецько-швейцарських батьків мусульманської релігії відправити своїх дочок (які ще не досягли пубертатного віку) на обов'язкові змішані уроки плавання як частину їхнього навчання та відмова компетентних органів надати їм звільнення. Суд зазначив, що справа стосується втручання у право батьків на свободу релігії. Таке втручання мало законну мету, а саме — захистити іноземних учнів від будь-якої форми соціальної ізоляції. Щодо пропорційності, Суд підкреслив особливу роль школи в процесі соціальної інтеграції, особливо для іноземних дітей, вказавши, по-перше, на те, що інтереси дітей у повному навчанні, яке сприяє їхній соціальній інтеграції відповідно до місцевих звичаїв і норм, мали перевагу над бажанням батьків, щоб їхні дочки були звільнені від змішаних уроків плавання, і, по-друге, що інтерес дитини відвідувати уроки плавання полягав не тільки в тому, щоб навчитися плавати, але перш за все в тому, щоб брати участь у цьому занятті разом з іншими учнями. Крім того, органи влади запропонували заявникам дуже гнучкі умови для зменшення впливу втручання, зокрема можливість носити буркіні. Таким чином, національні органи діяли в межах своєї свободи розсуду (*«Османоглу та Кочабаш проти Швейцарії»* (*Osmanoğlu and Kocabaş v. Switzerland*), 2017);
- відхилення швейцарською державою запиту матері про звільнення її семирічної доньки від уроків сексуальної освіти в початковій школі. З одного боку, мати не підкріпила свою скаргу поясненням, які основні етичні та моральні цінності могли бути порушені, якщо її донька відвідуватиме уроки сексуальної освіти; з іншого боку, сексуальна освіта на рівні дошкільної та початкової школи мала доповнювальний, а не систематичний характер, при цьому викладачі обмежувалися лише відповідями на питання дітей і реакцією на їхні дії (*«A.P. та L.P. проти Швейцарії»* (*A.R. and L.R. v. Switzerland*) (ріш.), 2017).

6. Професійна діяльність

138. Суд двічі розглядав ситуацію, коли релігійна належність або релігійна діяльність особи стала перешкодою для її можливості працювати приватним охоронцем. У першому випадку Суд визнав явно необгрунтованою скаргу заявника, у якого було відібрано ліцензію на ведення приватної охоронної діяльності на підставі того, що він став членом ауїстської громади Мандаром і тому більше не відповідав вимозі "честі", що передбачена швейцарським законодавством для надання таких ліцензій. У зв'язку з цим національні суди встановили, що лідер цієї громади був небезпечною особою; його вчення зосереджувалося на наближенні кінця світу, що могло спонукати його послідовників до вчинення суїциду або насильства; і, зрештою, відкриття можливостей, що впливають із ведення охоронного бізнесу, особі, яка є прихильником такої організації, може становити загрозу громадському порядку та безпеці. Погоджуючись з матеріальними мотивами національних судів, Суд ухвалив, що оскаржуване втручання відповідало статті 9 § 2 Конвенції (*«C.P. проти Швейцарії»* (*C.R. v. Switzerland*) (ріш.), 1999).

139. У другому випадку Суд надав консультативний висновок щодо того, чи є сам факт належності або близькості особи до релігійного руху, який компетентний національний орган вважає загрозою для країни в середньо та довгостроковій перспективі, достатньою підставою відповідно до статті 9 § 2 для вжиття несприятливого заходу проти особи, наприклад, заборони на працевлаштування на посаду охоронця. Запит від бельгійської Державної ради щодо консультативного висновку виник у контексті судових процедур, що розглядалися у зв'язку з рішенням Міністра внутрішніх справ про скасування посвідчення особи у громадянина Бельгії, яке надавало йому право виконувати обов'язки з забезпечення безпеки бельгійської залізничної інфраструктури та її користувачів, а також відмову у видачі другого посвідчення для працевлаштування охоронцем. Це рішення було прийняте на підставі того, що, згідно з інформацією, що міститься у службах розвідки, зазначена особа була прихильником ідеології "наукового салафізму", мала контакти з особами цього напрямку і займалася прозелітизмом серед родини та друзів за допомогою електронних засобів зв'язку. Оскільки науковий салафізм був несумісний з бельгійською моделлю суспільства, підривав основні демократичні цінності правової держави і становив середньо- та довгострокову загрозу для країни, ця особа більше не виконувала умови, встановлені законом для роботи охоронцем, зокрема, поважання основних прав і демократичних цінностей, чесність, лояльність і відсутність будь-якої загрози для державної безпеки або громадського порядку. Важливо зазначити, що ця особа не була звинувачена в жодних конкретних і специфічних діях, які, наприклад, свідчили б про те, що вона надавала перевагу релігійним імперативам над суворим дотриманням правопорядку чи що вона ставилася до певних категорій людей дискримінаційно з релігійних мотивів. Суд визнав, що коли особа, яка виконує конфіденційні обов'язки, належить до "релігійного руху", який, враховуючи свої характеристики, розглядається компетентним адміністративним органом як загроза для демократичного суспільства і його цінностей у середньо та довгостроковій перспективі, цей факт може, в принципі, виправдати вжиття превентивного заходу проти цієї особи. Однак такий захід, щоб бути сумісним зі статтею 9, повинен відповідати низці вимог Конвенції. По-перше, він повинен мати юридичну основу, що є доступною та передбачуваною згідно з судовою практикою Суду. По-друге, він має бути прийнятий з урахуванням поведінки або вчинків конкретної особи. По-третє, він має бути вжитий з метою запобігання реальній та серйозній загрозі для демократичного суспільства і для досягнення принаймні однієї з легітимних цілей, зазначених у статті 9 § 2. По-четверте, оцінка природи, реальності, масштабів і терміновості загрози є компетенцією національних органів влади; це повинно бути зроблено з урахуванням, з одного боку, характеру завдань, які покладаються на професійну діяльність конкретної особи, а з іншого боку, з урахуванням змісту переконань або ідеології, до яких належить ця особа, її минулих та теперішніх вчинків, ролі та рівня прихильності до відповідного релігійного руху. У зв'язку з цим Суд зазначив, що відсутність професійних правопорушень або скарг на особу, а також відсутність репресивних заходів (розпуск або заборона) проти руху є факторами, які слід враховувати, але вони не є вирішальними. По-п'яте, захід має бути пропорційним ризику, якого він прагне уникнути, та пропорційним легітимній меті, що підтверджує те, що така мета не могла бути досягнута менш втручальними чи радикальними засобами. По-шосте, захід має бути доступним для звернення до незалежного та ефективного судового контролю з відповідними процесуальними гарантіями для забезпечення дотримання вимог, зазначених вище. Нарешті, органи влади повинні уникати будь-якої форми дискримінації, забороненої статтею 14 Конвенції, щодо доступу до працевлаштування, зокрема дискримінації за релігійною ознакою, під виглядом захисту цінностей демократичного суспільства (*Консультативний висновок щодо того, чи може бути відмовлено особі в дозволі на роботу охоронцем через її близькість або належність до релігійного руху [ВП], запит № P16-2023-001, Державна Рада Бельгії, §§ 80-118, 14 грудня 2023*).

7. Проповідь і прозелітизм

140. Свобода сповідувати свою релігію, в принципі, включає *право спробувати переконати і навернути інших людей*, наприклад, за допомогою «навчання», без чого, зрештою, «свобода змінювати релігію або переконання», захищена статтею 9 Конвенції, ризикує залишатись мертвою буквою (*«Коккінас проти Греції» (Kokkinakis v. Greece)*, 1993, § 31; *«Насіров та інші проти Азербайджану» (Nasirov and Others v. Azerbaijan)*, 2020, § 60). Місіонерська діяльність є важливою складовою релігії, що полягає не тільки в ствердженні власних переконань, але й у запрошенні інших розглянути ці переконання та намагання переконати їх у їхній правдивості, таким чином перетворюючи їх на свою релігію чи справу (*«Оссеварде проти Росії» (Ossewaarde v. Russia)*, 2023, § 39). Зокрема, держава не може ні усунути можливість спонтанних релігійних дискусій серед членів і не членів певної релігії, ні обтяжити релігійне вираження обмеженнями, більшими, ніж ті, що застосовуються до інших типів вираження. Також держава не має права вважати за злочин заняття індивідуальним евангелізмом та забороняти проведення таких заходів у житлових приміщеннях, які не належать або не орендуються релігійною асоціацією, чи піддавати ці заходи вимозі попереднього дозволу від релігійної асоціації (*там же*, § 44).

141. З іншого боку, стаття 9 не захищає недобросовісний прозелітизм, такий як пропонування матеріальних чи соціальних благ або вчинення неправомірного тиску для того, щоб примусити вступити до релігійної громади (*«Ларісіс та інші проти Греції» (Larissis and Others v. Greece)*, 1998, § 45). Однак національні органи не можуть ґрунтувати свої рішення на припущенні, що дії, мотивовані або натхненні релігією чи вірою, відмінною від домінуючої релігії країни, автоматично є неприпустимим прозелітизмом або "полюванням на душі" (*«Християнська релігійна організація Свідків Єгови в НКР проти Вірменії» (Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR v. Armenia)*, 2022, § 74).

142. У світлі сучасних умов "сповідання" релігії або переконання можуть також полягати у використанні Інтернету та соціальних мереж — формах "сповідання", які захищені статтею 9 Конвенції (*Консультативний висновок щодо того, чи може бути відмовлено особі в дозволі на роботу охоронцем через її близькість або належність до релігійного руху* [ВП], 2023, § 74).

143. Суд дійшов висновку про порушення статті 9:

- у справі, де заявник, Свідок Єгови, був затриманий і притягнений до кримінальної відповідальності за те, що прийшов додому до жінки кантора місцевої православної церкви і завів з нею дискусію на релігійну тематику (*«Коккінас проти Греції» (Kokkinakis v. Greece)*, 1993); див. також (*«Хамзаян проти Вірменії» (Hamzayan v. Armenia)*, 2024, щодо подібних фактів, коли встановлення порушення стало результатом відсутності належної юридичної основи в розумінні статті 9 § 2);

- у справі, коли заявник, американський баптист, який проживав у Росії, отримав адміністративний штраф за організацію регулярних зібрань у своєму домі для богослужінь та обговорення Біблії після того, як особисто запросив учасників, залишив запрошення в їхніх поштових скриньках і розмістив інформацію про релігійні зустрічі в громадських місцях, таких як дошки оголошень. Його звинуватили та засудили за проведення місіонерської діяльності без повідомлення органів влади про створення релігійної групи, хоча він діяв індивідуально і не мав наміру створювати будь-яку офіційну групу (*«Оссеварде проти Росії» (Ossewaarde v. Russia)*, 2023, §§ 42-46).

144. Проте Суд:

- застосував більш тонкий підхід у справі проти Греції, де заявники (на момент подій офіцери військово-повітряних сил) були притягнені до кримінальної відповідальності військовими судами за прозелітизм серед солдатів, котрі перебували у їхньому підпорядкуванні, та цивільних. Стосовно спроб навернути *солдатів*, Суд постановив, що оспорюване притягнення до кримінальної відповідальності не порушувало статтю 9. Він вирішив, що ієрархічність, яка є ознакою військової структури, може впливати на всі сфери стосунків між членами збройних сил, і тому підлеглому важко заперечувати командирові, котрий до нього звернувся, або відмовитись від розмови, яку той з ним розпочав. Дійсно, те, що у цивільному середовищі може вважатись невинним обміном думками, які співрозмовник може схвалити або заперечити, у військовому

житті може розцінюватись як різновид домагання або як форма недобросовісного тиску шляхом зловживання владою. Хоча й не всі розмови про релігію або інші делікатні питання між особами різного рангу обов'язково підпадатимуть під цю категорію, проте, якщо обставини того вимагають, держави можуть мати підстави вживати особливих заходів для захисту прав і свобод підлеглих у збройних силах. З іншого боку, Суд вирішив, що притягнення до кримінальної відповідальності за проповідування поміж цивільними особами, на яких не чинили жодного тиску або примусу, не було необхідним у демократичному суспільстві і тому порушувало статтю 9 Конвенції (*«Laricic та інші проти Греції» (Laricis and Others v. Greece)*, 1998<http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-62700>);

– встановив порушення статті 9 у поєднанні зі статтею 11 у справі, коли російську асоціацію Свідків Єгови було розпущено судами, які звинуватили її, зокрема, в "підбурюванні до відмови від громадянських обов'язків". Фактично молоді Свідки Єгови, призвані на обов'язкову військову службу, переконували інших призовників обирати альтернативну цивільну службу замість військової. Суд зазначив, що обговорення, про які йдеться, відбувались між однолітками, без формальної ієрархії серед них, а не між старшими та підлеглими. Жоден вид переслідування чи неналежного тиску на призовників, які не були Свідками Єгови, не застосовувався; вони мали можливість вийти з розмови. Оскільки цивільна служба як альтернатива військовій службі була законним варіантом, передбаченим російським законодавством, релігійно мотивоване заохочення обрати його не могло бути визнано протиправним стосовно Свідків Єгови (*«Таганрог ЛРО та інші проти Росії» (Taganrog LRO and Others v. Russia)*, 2022, §§ 166-170).

145. Щодо проповідування та прозелітизму, заява проповідника чи письменника про те, що краще належати до його релігії, ніж не належати до неї, не підлягає цензурі як така (див. за статтею 10 у поєднанні зі статтею 9, *«Ібрагім Ібрагімов та інші проти Росії» (Ibragim Ibragimov and Others v. Russia)*, 2018, § 117). Крім того, перевага своєї релігії, сприйняття її як унікальної і єдиної істинної або як "вищого пояснення всесвіту" є основою майже кожної релігійної системи, так само як і оцінка інших вірувань як "хибних", "неправильних" або "не сприяючих спасінню". Проголошення переваги конкретного релігійного догмату чи уявлення про життя є невід'ємною частиною легітимного здійснення права на спробу навернути інших шляхом непримусового переконання, що охороняється статтею 9 Конвенції. За відсутності висловлювань, які мають на меті підбурювання або виправдання насильства чи ненависті на релігійній основі, будь-яка релігійна організація або індивідуальні віряни мають право проголошувати і захищати – навіть через гострі вирази – свою доктрину як істинну та вищу і брати участь у релігійних суперечках і критиці, намагаючись довести правдивість своєї та хибність чужих догматів чи вірувань. Безумовно, релігійні люди іншої віри можуть бути щиро ображені заявами про те, що релігія інших є вищою за їхню. Однак лише тому, що висловлення може бути сприйняте як образливе чи обурливе окремими особами чи групами, це не означає, що воно є "мовою ненависті". Хоча такі почуття можна зрозуміти, вони самі по собі не можуть накладати обмеження на свободу вираження думок, не кажучи вже про обмеження користування свободою релігії іншими людьми. У плюралістичному та демократичному суспільстві ті, хто здійснює своє право на свободу релігії, чи як члени релігійної більшості, чи меншості, не можуть розумно очікувати, що вони будуть захищені від ідей, які можуть їх образити, шокувати чи потрясти. Вони повинні толерувати і приймати заперечення своїх релігійних переконань іншими людьми і навіть пропаганду іншими людьми доктрин, ворожих їхній вірі (*«Таганрог ЛРО та інші проти Росії» (Taganrog LRO and Others v. Russia)*, 2022, §§ 153-154).

146. Те ж саме стосується використання військових метафор релігійною організацією, що само по собі не є достатнім для обґрунтування втручання (*«Ібрагім Ібрагімов та інші проти Росії» (Ibragim Ibragimov and Others v. Russia)*, 2018, § 120); див. також (*«Московське відділення Армії спасіння проти Росії» (Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia)*, 2006, § 92).

147. Суд дійшов висновку, що порушення статті 9 не було визнано у справі релігійної спільноти Свідків Єгови у Фінляндії, яка була заборонена національним омбудсменом з питань захисту даних від збору та оброблення персональних даних під час проповідування від дверей до дверей без виконання загальних вимог до обробки особистих і конфіденційних даних, зазначених у

законі, тобто без чіткої згоди осіб, яких це стосувалося (але без накладення санкцій). Остаточне рішення, що підтвердило цей захід, ґрунтувалося на відповіді Суду Європейського Союзу на запит про попереднє рішення, в якому було встановлено, що заявлену спільноту слід вважати "контролером" відповідно до Директиви 95/46/ЄС щодо захисту осіб під час обробки особистих даних та вільного руху таких даних. Суд встановив, що національні суди діяли в межах своєї свободи розсуду, знаходячи справедливий баланс між відповідними суперечливими інтересами, а саме правом заявника-спільноти на сповідання своєї релігії (стаття 9) і правом осіб, яких це стосувалося, на повагу до їхнього приватного життя (стаття 8). Зокрема, Суд вважав, що лише факт запиту про надання суб'єктом інформації та отримання згоди на нього не перешкоджав суті свободи релігії заявленої спільноти і не спричиняв "стримувального ефекту" у здійсненні цієї свободи (*«Свідки Єгови проти Фінляндії» (Jehovah's Witnesses v. Finland)*, 2023, §§ 72-99).

8. Свобода богослужіння

148. Свобода релігії передбачає свободу сповідувати свою релігію не лише одноособово і приватно, але й прилюдно та спільно з тими, з ким поділяємо віру. Стаття 9 Конвенції перераховує різні форми, яких може набирати сповідання релігії або переконання, а саме: богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів (*«Гюлер та Угур проти Туреччини» (Güler and Uğur v. Turkey)*, 2014, § 35). Отже, це положення захищає право віруючих мирно збиратись разом, щоб проводити ритуальні обряди, притаманні їхній релігії (*«Церква Ісуса Христа Святих останніх днів проти Сполученого Королівства» (The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom)*, 2014; *«Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey)*, 2014, § 41). Натомість стаття 9 як окремо, так і у поєднанні зі статтею 11 Конвенції (свобода зібрань та об'єднання), не обов'язково гарантує право збиратись разом і сповідувати свою релігію повсюди, де забажається, у будь-якому місці (*«Павлідес та Георгакіс проти Туреччини» (Pavlides and Georgakis v. Turkey)* (ухв.), 2013, § 29).

149. Держава може накладати обмеження на сповідання релігії через проведення богослужінь та проповідання відповідно до статті 9 § 2 Конвенції, тоді як кримінальне покарання, накладене лише через особисту характеристику священнослужителя (наприклад, його або її місце релігійної освіти) без контролю змісту релігійного вираження (наприклад, підбурювання до ненависті або інші вираження, які несумісні з цінностями демократичного суспільства), не відповідає вимогам цієї статті (*«Сардар Бабаєв проти Азербайджану» (Sardar Babayev v. Azerbaijan)*, 2024, §§ 75-78).

150. Так, Суд встановив порушення свободи релігії у наступних випадках:

- заходи, що регулюють релігійне життя греків-кіпріотів православного віросповідання у анклавах «Турецької Республіки Північного Кіпру», перешкоджаючи їм залишати свої селища для участі у релігійних церемоніях у культових місцях, що знаходяться поза анклавами, а також піти до монастиря (*«Кіпр проти Туреччини» (Cyprus v. Turkey)* [ВП], 2001, §§ 243-246);
- розгін російською поліцією недільного зібрання Свідків Єгови, яке відбувалось у актовій залі державного професійно-технічного училища, котре національна організація Свідків Єгови винаймала на підставі належно укладеної орендної угоди. Такий захід був вочевидь неправомірним і протиправним навіть з точки зору національного права (*«Кузнецов та інші проти Росії» (Kuznetsov and Others v. Russia)*, 2007). В іншій подібній справі Суд встановив порушення за фактом розгону щорічного зібрання Свідків Єгови, яке відбувалось у актовій залі державного закладу вищої освіти, також орендованій відповідно до національного права. Дана операція була проведена із залученням великої кількості ресурсів поліції, зібраних з цієї нагоди, включно із озброєним загоном спеціального призначення; заявників затримали і тримали під вартою протягом багатьох годин. Не торкаючись питання про законність втручання, Суд вирішив, що воно вочевидь

не було «необхідним у демократичному суспільстві» (*«Крупко та інші проти Росії» (Krupko and Others v. Russia)*, 2014);

- розгін молдовською поліцією молитовного зібрання групи мусульман, яке відбувалось у приватному будинку, і стягнення із заявника адміністративного штрафу за «практикування релігії, не визнаної державою» (*«Масаєв проти Молдови» (Masaev v. Moldova)*, 2009);
- накладення адміністративного штрафу на американського баптистського місіонера, який проживав у Росії, за організацію регулярних зібрань у своєму домі для богослужіння та читання Біблії без повідомлення влади; діючи як фізична особа, а не від імені релігійної асоціації, він не міг відповідати юридичним вимогам, зміненим парламентом (*«Оссеварде проти Росії» (Ossewaarde v. Russia)*, 2023);
- втручання болгарської поліції у зібрання адептів Церкви Об'єднання превелебного Мьона, яке відбувалось вдома у одного з них, обшук цієї квартири за дозволом прокурора і, зрештою, вилучення книжок, записів і деяких інших предметів під приводом того, що йдеться про релігійну громаду, не зареєстровану державою. Оспорювані заходи були вочевидь позбавлені законних підстав за національним правом. Водночас, національне право чітко не висловлювалось щодо можливості проводити релігійні зібрання за відсутності реєстрації певної організації; на момент подій діяла адміністративна практика, частково підкріплена практикою Суду, ставитись до таких зібрань як до протиправних (*«Бойчев та інші проти Болгарії» (Boychev and Others v. Bulgaria)*, 2011);
- виклик заявниці до місцевого відділку поліції для допиту стосовно її релігійних вірувань, а згодом проведення у неї вдома обшуку і вилучення книжок і записів; зрештою, поліція оголосила заявниці попередження, закликаючи її відмовитись приймати у себе зібрання громади протестантів-євангелістів, до якої вона належала. Суд дійшов висновку про відсутність правових підстав для втручання, оскільки дані заходи були вжиті за відсутності будь-якого кримінального провадження, вочевидь порушуючи національне право (*«Дімітрова проти Болгарії» (Dimitrova v. Bulgaria)*, 2015);
- засудження заявників до позбавлення волі за участь у мусульманській релігійній церемонії *мевлют*, організованій у приміщенні політичної партії на вшанування пам'яті трьох осіб, членів організації, проголошеної нелегальною, які були вбиті силами правопорядку. На думку Суду, лише той факт, що церемонія була організована у приміщенні політичної партії, у якому була наявна символіка терористичної організації, не позбавляв заявників захисту, гарантованого статтею 9. У цій справі оспорювана санкція не відповідала вимогам точності і передбачуваності, оскільки не було можливості передбачити, що звичайна участь у релігійній церемонії може підпадати під застосування закону, пов'язаного з боротьбою проти тероризму (*«Гюлер та Уґюр проти Туреччини» (Güler and Uğur v. Turkey)*, 2014);
- арешт і засудження до тюремного ув'язнення мулли (члена духовенства) за проповідь і проведення п'ятничних молитов у мечеті лише на тій підставі, що він був громадянином держави-відповідача та отримав релігійну освіту за кордоном. Суд вважав, що застосування такого заходу як покарання за місце навчання заявника, а не за зміст відповідного релігійного вираження чи спосіб його подачі, не можна вважати «необхідним у демократичному суспільстві» для захисту демократичного порядку, боротьби з релігійним екстремізмом та протидії негативному впливу іноземних ідеологій (*«Сардар Бабаєв проти Азербайджану» (Sardar Babayev v. Azerbaijan)*, 2024, §§ 75-78).

151. Натомість конвенційні органи не встановили порушення статті 9 або проголосили відповідні скарги явно необґрунтованими у наступних випадках:

- рішення британської влади закрити історичну пам'ятку Стоунхендж у день літнього сонцестояння і відмовити групі адептів неодруїдизму у дозволі святкувати там ритуал сонцестояння. Комісія вирішила, що навіть якщо припустити існування втручання у

здійснення прав, гарантованих статтею 9, то метою такого втручання був захист громадського порядку і воно було обґрунтованим у розумінні частини другої цієї статті, особливо беручи до уваги, що до того влада вживала значних зусиль, намагаючись забезпечити інтереси фізичних осіб і організацій, які цікавляться Стоунхенджем («*Шапель проти Сполученого Королівства*» (*Chappell v. the United Kingdom*), рішення Комісії від 14 липня 1987 року; див. також («*Пендрагон проти Сполученого Королівства*» (*Pendragon v. the United Kingdom*), рішення Комісії від 19 жовтня 1998 року);

- стягнення штрафу, з відстроченням виконання покарання, за «порушення спокою» з багатьох осіб, які, виступаючи проти абортів, потрапили до приміщення клініки, де робили аборти, і у коридорі закладу провели на колінах колективний молебень. Комісія визнала, що такий захід підпадає під застосування статті 9, але оскаржуване втручання було явно обґрунтованим з огляду на частину другу цієї ж статті («*Ван Шнайдель та інші проти Нідерландів*» (*Van Schijndel and Others v. the Netherlands*), рішення Комісії від 10 вересня 1997 року);
- неможливість для заявника, громадянина Кіпру, який весь час жив на півдні цього острова, відвідати церкви і монастирі, розташовані на півночі, на території «Турецької Республіки Північного Кіпру». Суд констатував, що єдиним зв'язком заявника із північчю Кіпру є орні землі, які він успадкував від батьків, і що ніщо не перешкоджає йому реалізовувати свої права, передбачені статтею 9, на півдні Кіпру («*Йосупідес проти Туреччини*» (*Josephides v. Turkey*) (ухв.), 1999);
- припинення поліцією православної літургії, яка проводилась у монастирі, перетвореному на музей, на території «Турецької Республіки Північного Кіпру». Суд визнав, що у даній справі мала місце помилка, оскільки заявники були щиро переконані, що отримали дозвіл, тоді як на думку органів, які займаються захистом культурної спадщини, це зібрання було недозволенним і протиправним. Водночас, з огляду на всі обставини справи, а саме, відсутність непропорційного застосування сили, необхідність уникнути конфліктів з огляду на особливе політичне становище на півночі Кіпру тощо, Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання не було непропорційним («*Павлідес та Георгакіс проти Туреччини*» (*Pavlidis and Georgakis v. Turkey*) (ухв.), 2013).

152. Суд проголосив неприйнятними наступні заяви, у яких законні інтереси, згадані у статті 9 § 2, явно превалювали над інтересом заявників здійснювати певні ритуали своєї релігії:

- заборона, накладена місцевою владою на католицьку парафію, дзвонити на церкві раніше 7.30 голосніше за встановлену гучність. Суд вирішив, що таке втручання переслідувало законну мету – захист прав інших осіб, у цій справі – нічний відпочинок мешканців, - і було пропорційним щодо цієї мети. Так між 23 годиною і 7.30 дзвони продовжували дзвонити, але з меншою гучністю; в іншу пору дня гучність звуку не обмежувалась («*Шилдер проти Нідерландів*» (*Schilder v. the Netherlands*) (ухв.), 2012);
- вилучення і конфіскація *аяхуаски* – галюциногенної речовини, що вживається під час релігійних святкувань вірування, відомого як «Санто Дайме». Суд вирішив, що оспорюваний захід, що підпадає під дію законодавства про обіг наркотиків, був «необхідним у демократичному суспільстві» для захисту здоров'я. Щодо твердження заявників про те, що вони є жертвами дискримінації порівняно з християнськими церквами, які вживають алкоголь (вино під час причастя) у своїх ритуалах, Суд вирішив, що ці два випадки неможливо порівнювати: по-перше, вино не підпадає під визначення наркотиків і, по-друге, ритуали християнських церков не передбачають застосування психоактивних речовин з метою інтоксикації («*Френклін-Бентьєс і CEFLU-Луз да Флореста проти Нідерландів*» (*Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta v. the Netherlands*) (ухв.), 2014).

153. Суд проголосив також непринятною заяву грецького православного монастиря, який скаржився, що встановлення антен мобільного зв'язку, радіо і телебачення на житловій частині монастиря порушує його свободу ритуальних обрядів. Зі свого боку, Суд не встановив жодного

втручання у права, передбачені статтею 9, оскільки монастир діяв тривалий час, незважаючи на наявність антен, і що він же сам переуклав контракт оренди ділянки, на якій вони були установлені (*«Святий монастир Пророка Іллі Фіру проти Греції» (Iera Moni Profitou Iliou Thiras v. Greece)* (ухв.), 2002).

154. Свобода ритуальних обрядів застосовується також до **способу поховання покійників**, якщо це є важливою частиною релігійної практики (*«Йоганнітська церква та Петерс проти Німеччини» (Johannische Kirche and Peters v. Germany)* (ухв.), 2001; *«Полат проти Австрії» (Polat v. Austria)*, 2021, §§ 51 та 54; *«Айгюн проти Бельгії» (Aygün v. Belgium)*, 2022, § 50). Проте у справі, у якій заявники скаржились на часовий період, протягом якого влада повернула їм тіло дочки, яка померла у лікарні, внаслідок чого вони протягом багатьох місяців не могли поховати її за релігійним обрядом і помолитись на її могилі, Суд вирішив вивчити цю скаргу за статтею 8 Конвенції (повага до приватного і сімейного життя), оскільки повідомлений факт не був наслідком прямого втручання влади у права, гарантовані статтею 9, а був наслідком запізнення, яке слід розглядати за статтею 8 (*«Паннуло та Форте проти Франції» (Pannulo and Forte v. France)* (ухв.), 1999).

155. Суд встановив порушення статей 8 і 9 за наступних обставин:

- проведення автопсії та вилучення органів у недоношеного немовляти, яке померло від рідкісної хвороби, незважаючи на заперечення матері та її конкретне бажання провести ритуальний похорон відповідно до ісламських вимог, згідно з якими тіло повинно залишатися непошкодженим. Суд вважав, що органи влади не забезпечили належний баланс між суперечливими правами та інтересами, а саме між вимогами охорони здоров'я та бажанням матері поховати свою дитину згідно з приписами її релігії (*«Полат проти Австрії» (Polat v. Austria)*, 2021, §§ 89-91);
- відмова слідчого судді дозволити заявникам перевезти тіла своїх синів, які загинули від вогнепальних поранень, до їх країни походження (Туреччина), де вони бажали поховати їх у сімейній могилі відповідно до мусульманських обрядів, переконань і традицій, а також відповідно до волі померлих осіб, протягом проведення кримінального розслідування, яке тривало близько двох з половиною років. Хоча попереднє рішення слідчого судді не здавалося зовсім необґрунтованим або непропорційним з точки зору вимог статті 9, заявники не мали ефективного засобу правового захисту, щоб просити про повторну оцінку необхідності цієї міри (*«Айгюн проти Бельгії» (Aygün v. Belgium)*, 2022, § 50).

9. Культурні місця і споруди

156. Стаття 9 Конвенції захищає право забезпечувати, відкривати й утримувати місця і споруди, присвячені релігійним богослужінням. Тому питання експлуатації релігійних споруд за певних обставин можуть мати важливі наслідки для реалізації права членів релігійних громад сповідувати свої релігійні вірування (*«Церква Ісуса Христа Святих останніх днів проти Сполученого Королівства» (The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom)*, 2014, § 30; *«Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey)*, 2014, § 41). Крім того, Суд визнав, що якщо релігійна громада не може мати місце для богослужінь, її право сповідувати релігію позбавляється всього змісту (*«Асоціація солідарності зі свідками Єгови та інші проти Туреччини» (Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey)*, 2016, § 90). У деяких випадках факт, що релігійні збори в певних місцях, які дозволені або просто фактично толеруються національними органами, може бути недостатнім для усунення будь-якого ризику втручання (*ibid.*, § 107).

157. Такий же принцип застосовується і до обладнання **цвинтарів**, якщо це є важливою частиною релігійної практики (*«Йоганнітська церква та Петерс проти Німеччини» (Johannische Kirche and Peters v. Germany)* (ухв.), 2001).

158. Стаття 9 не гарантує релігійній громаді жодного права на отримання від влади культурних місць (*«Грецька церковна громада Мюнхена та Баварії» (Griechische Kirchengemeinde München*

und Bayern e.V. v. Germany) (ухв.), 2007; «Асоціація солідарності зі свідками Єгови та інші проти Туреччини» (*Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey*), 2016, § 97). Те, що державні органи, навіть протягом кількох років, заплющували очі на використання з культовою метою будівель, що належать державі, особами, які не мають жодних правових підстав на це, не створює жодного позитивного зобов'язання для таких органів («Конгрегація Джума-мечеті та інші проти Азербайджану» (*Juma Mosque Congregation and Others v. Azerbaijan*) (ухв.), 2013, § 60). З іншого боку, неможливість релігійної громади отримати довгострокову оренду земельної ділянки, на якій вона вже володіє будівлею, з метою побудови нового місця для богослужінь, щоб задовольнити потреби громади, може порушувати питання, що стосуються статті 9 («Релігійна громада свідків Єгови Тернівського району міста Кривого Рогу проти України» (*Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine*), 2019, § 53).

159. Стаття 9 не надає релігійній громаді права на повернення власності на будівлю для поклоніння, яка була конфіскована давно (у 1930-х роках, у конкретному випадку), політичним режимом того часу («Римсько-католицька громада святого Климентія в місті Севастополь проти України» (*Rymsko-Katolytska Gromada Svyatogo Klimentiya v Misti Sevastopoli v. Ukraine*) (ріш.), 2016, §§ 59-63). Крім того, стаття 9 принципово не забороняє національним органам влади передбачати чергування використання місця для богослужінь двома різними релігійними громадами, якщо це обґрунтовано конкретними історичними обставинами («Громада Української Греко-Католицької Церкви села Коршів проти України» (*Gromada Ukrayinskyoi Greko-Katolitskoyi Tserkvy Sela Korshiv v. Ukraine*) (ріш.), 2016, §§ 33-38).

160. Із положень Конвенції не впливає також жодного зобов'язання для держав надавати окремого статусу культовим місцям. Водночас, якщо держава сама надає окремого і привілейованого статусу культовим місцям, таким чином перевищуючи свої зобов'язання за Конвенцією, то вона не може відмовити у тому ж певним релігійним групам у дискримінаційний спосіб, що суперечить статті 14 («Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey*), 2014, §§ 48-49).

161. Загалом, держави-учасниці мають широку свободу розсуду для оцінки в такій складній і важкій сфері, як просторовий розвиток, при реалізації своєї політики містобудування, оскільки законодавство в галузі планування вважається необхідним у сучасному суспільстві для запобігання неконтрольованого розвитку («ISKCON та інші проти Великобританії» (*ISKCON and Others v. United Kingdom*), рішення Комісії від 8 березня 1994 року; «Асоціація солідарності зі свідками Єгови та інші проти Туреччини» (*Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey*), 2016, § 103; «Релігійна громада свідків Єгови Тернівського району міста Кривого Рогу проти України» (*Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine*), 2019, § 51). Тому в принципі застосування містобудівних норм відповідає законній меті захисту громадського порядку в розумінні статті 9 § 2 Конвенції (*ibid.*, § 95). Проте, Суд не може відмовитись від своїх повноважень з перевірки, і завжди на суді лежить обов'язок впевнитись, що необхідний баланс було збережено таким чином, щоб це було сумісно з правом заявників на свободу сповідання їхньої релігії (*ibid.*, § 103). Насправді навіть впровадження нейтральних і широко застосовуваних міських планувальних норм може, за певних обставин, становити втручання у здійснення свободи релігії («Релігійна деномінація Свідків Єгови в Болгарії проти Болгарії» (*The Religious Denomination of Jehovah's Witnesses in Bulgaria v. Bulgaria*), 2020, §§ 100-101). Однак, як правило, якщо національні органи влади надають належну вагу свободі релігії при балансуванні різних планувальних факторів, релігійна організація не може використовувати права, закріплені статтею 9, для обходу існуючого законодавства в галузі планування («ISKCON та інші проти Великобританії» (*ISKCON and Others v. United Kingdom*), рішення Комісії від 8 березня 1994 року). У деяких випадках, при виконанні цього балансу, органи влади повинні враховувати специфічні потреби маленьких громад віруючих («Асоціація солідарності зі свідками Єгови та інші проти Туреччини» (*Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey*), 2016, § 105).

162. Так Суд встановив порушення свободи релігії у наступних випадках:

- засудження заявників до позбавлення волі і стягнення штрафу за використання приватної зали, яку вони винаймали як молитовний дім Свідків Єгови, без отримання попереднього дозволу «визнаної церковної влади» (тобто місцевого єпископа Грецької православної церкви) і міністерства національної освіти і культів. Суд констатував, що чинні положення національного права надавали державним органам виняткові і надмірні повноваження у цій галузі, якими вони на практиці користувались для того, щоб обмежити діяльність інших конфесій, ніж домінуюча православна церква («*Манусакіс та інші проти Греції*» (*Manoussakis and Others v. Greece*), 1996; див. також думку Комісії у справі *Pentidis та інші проти Греції*, 1997, котра завершилась вилученням справи з реєстру);

- закриття приватних приміщень, які раніше використовувалися двома громадами турецьких Свідків Єгови на підставі закону, що забороняє відкриття місць богослужінь на ділянках, не відведених для цієї мети, і подальше відхилення їхніх запитів на використання цих приміщень як місць богослужінь. У цьому випадку громади також були повідомлені, що місцеві плани міського розвитку не передбачають жодної вдалої ділянки для місця проведення богослужінь. Суд зауважив, що національні органи влади не врахували специфічні потреби маленької громади віруючих, оскільки обмежена кількість прихильників означала, що цим громадам був потрібен не будинок з певним типом архітектури, а простора кімната для проведення богослужінь, зустрічей і навчання їхній релігії («*Асоціація солідарності зі свідками Єгови та інші проти Туреччини*» (*Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey*), 2016);

- нездатність релігійної громади отримати довгострокову оренду на земельну ділянку, що належить муніципалітету, для будівництва нового "Царства Божого" (місця для проведення богослужінь), незважаючи на те, що ця громада вже володіла будівлею на цій земельній ділянці, яку використовувала як місце для богослужінь, і що всі формальні умови для виділення землі були виконані. Порухення було визнано як "не встановлене законом" у розумінні статті 9 § 2 («*Релігійна громада свідків Єгови Тернівського району міста Кривого Рогу проти України*» (*Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine*), 2019, §§ 52-59);

- серія заходів, прийнятих місцевими органами влади, що забороняли асоціації Свідків Єгови будувати місце для богослужінь на земельній ділянці, що належала їй, і зокрема скасування муніципального указу, що дозволяв будівництво на цій ділянці, а також тривале припинення будівельних робіт через порушення чинних норм, за якими слідувала відмова мера дозволити поновлення робіт на об'єкті. Незважаючи на те, що жоден із цих заходів не був офіційно мотивований релігійним статусом заявника, контекст справи – зокрема публічні заяви мера на підтримку протестів проти Свідків Єгови – призвів до висновку, що мало місце непропорційне втручання в здійснення свободи релігії («*Релігійна деномінація Свідків Єгови в Болгарії проти Болгарії*» (*The Religious Denomination of Jehovah's Witnesses in Bulgaria v. Bulgaria*), 2020).

163. Натомість, жодного порушення статті 9 не було встановлено (або заяву були визнано явно необгрунтованою) у наступних випадках:

– рішення грецької влади, яким православному греку було наказано перемістити могилу свого батька, аби дозволити розширити дорогу. Комісія встановила, що інші особи православного віросповідання, які опинились у такому ж становищі, добровільно перемістили родинні поховання, і що керівництво Грецької православної церкви, до якого звертався заявник, відмовилось втрутитись на його підтримку. Водночас, заявник не продемонстрував, яким чином переміщення могили перешкоджатиме виконанню обов'язків, приписаних його віруваннями, або яким чином виконання цих обов'язків залежить від збереження могили на первинному місці («*Даратсакіс проти Греції*» (*Daratsakis v. Greece*) (рішення Комісії від 7 жовтня 1987 року);

– повідомлення, надіслане місцевою службою містобудування Міжнародному товариству свідомості Крішни, стосовно використання маєтку, купленого цим товариством, із попередженням про необхідність обмежити використання цих будівель тим, що було дозволене на момент придбання (інститут теології, гуртожиток і культове місце, які могли

відвідати не більше тисячі осіб на день); тим часом у цьому випадку дійсне використання маєтку з релігійною метою прогресувало і вже приваблювало великі натовпи, спричиняючи численні скарги від сусідів. Суд визнав, що мало місце втручання у реалізацію свободи релігії заявника, але воно було обґрунтоване з огляду на статтю 9 § 2; Суд встановив, що муніципальна влада постійно вживала заходів, аби мирно врегулювати проблему, і що власні релігійні інтереси заявника були належно враховані під час ухвалення рішення на національному рівні (*ISKCON та інші проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії від 8 березня 1994 року);

- поведінка куратора, призначеного австрійськими судами для управління майном грецької православної громади, цивільна дієздатність якої була призупинена відповідно до закону через стан розколу із белградським патріархатом; цей куратор уклав угоди оренди помешкань із двома священиками, призначеними сербським патріархом і відповідним єпископом. Навіть припускаючи, що було втручання у реалізацію заявником прав, гарантованих статтею 9, таке втручання було необхідним для захисту прав інших осіб і пропорційне цій меті, зокрема тому, що оспорюваний захід мав обмежені наслідки і угоди оренди помешкань мали тривати тільки до завершення стану розколу («Сербсько-греко-східна церковна громада Святого Сави у Відні проти Австрії» (*Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien v. Austria*), рішення Комісії від 30 листопада 1994 року);
- відмова німецької влади надати релігійній організації дозвіл на будівництво цвинтаря у особливо захищеній зоні. Суд вирішив, що оспорюване втручання, мотивоване правовими нормами щодо планування, захисту довкілля і розвитку інфраструктури і, зокрема, тим, що у даній зоні не було іншої забудови, відповідає статті 9 § 2 (*Johannische Kirche i Peters проти Німеччини* (ухв.), 2001);
- відмова місцевої грецької влади задовольнити прохання заявника змінити містобудівний план, аби дозволити спорудження молитовного дому «Істинно-православних християн» (адептів юліанського календаря, або *старостильна церква*) на належній йому ділянці; відмова була мотивована відсутністю «потреби суспільства» змінювати містобудівний план, оскільки у даному населеному пункті не було достатньої кількості членів цієї релігійної громади. Суд встановив, що на відміну від справи *«Манусакіс та інші проти Греції» (Manoussakis and Others v. Greece)*, 1996, йдеться про застосування загального і *prima facie* нейтрального закону щодо облаштування території. У даній справі кількісний критерій, з яким погодився грецький верховний суд, не можна вважати протиправним; дійсно, дозвіл змінити містобудівний план може бути наданий тільки для спорудження будівлі, що є «суспільно корисною». У такому випадку є розумні підстави брати до уваги об'єктивні потреби релігійної громади, а громадський інтерес до раціонального облаштування території не може поступитись культовим потребам однієї особи, тоді як в сусідньому місті діяв молитовний дім «Істинно-православних християн» цього регіону. Тому держава діяла у межах свободи розсуду (*Вергос проти Греції» (Vergos v. Greece)*, 2004);
- присудження заявникам, членів однієї з протестантських церков Туреччини, штрафу за використання як місця для проведення богослужінь купленої ними приватної квартири без дотримання формальностей, передбачених турецьким правом, зокрема, без отримання попередньої згоди усіх співвласників будинку. Суд констатував, що на відміну від справи *«Манусакіс та інші проти Греції» (Manoussakis and Others v. Greece)*, 1996, зазначені формальності жодним чином не стосувались визнання або сповідання будь-якої релігії, і тому їх не можна ототожнювати із попереднім дозволом; метою цих формальностей був тільки захист прав і свобод інших осіб і громадського порядку. Суд також зазначив, що національні суди намагались забезпечити рівновагу між дотриманням оспорюваних формальностей і вимогами свободи релігії, перш за все пропонуючи заявникам виконати необхідні формальності. За таких обставин оскаржуване втручання може вважатись обґрунтованим і пропорційним заходом.

Зрештою, Суд не встановив жодних ознак того, що застосування чинного законодавства до заявників здійснювалось у дискримінаційний спосіб, який суперечив би статті 14 Конвенції (*Tanyar і Інші проти Туреччини* (ухв.), 2005);

- видворення конгрегації мусульман з колишньої мечеті, що охороняється як історична пам'ятка, на виконання рішення суду, яке набуло законної сили; дійсно, незважаючи на те, що заявник (конгрегація) використовував це приміщення більше десяти років, він не був ані власником, ані орендарем (на відміну від справи *«Манусакіс та інші проти Греції» (Manoussakis and Others v. Greece)*, 1996). Зокрема, заявник не стверджував, що не може вільно облаштувати молитовне місце деінде (*Congrégation de la Mosquée Juma та інші проти Азербайджану* (ухв.), 2013).

164. Суд мав також розглядати заяву, яку подала фізична особа за статтями 14 і 9 Конвенції щодо заборони споруджувати мінарети, яку внаслідок референдуму внесли до швейцарської Федеральної Конституції. Суд вирішив, що оскільки оспорюваний захід безпосередньо не стосується заявника, який сам особисто ніколи не стверджував, що бажає спорудити мечеть з мінаретом, тому він не може вважатись «потерпілим» від стверджуваного порушення (*«Уардірі проти Швейцарії» (Ouardiri v. Switzerland)* (ухв.), 2011).

165. Комісія проголосила прийнятною скаргу за статтею 9, у якій стверджувалось, що скасування права власності Французького інституту священиків, католицького закладу з канонічного права, розташованого в Туреччині і захищеного Лозаннською угодою від 1923 року, і запис оспорюваного володіння як належного державній скарбниці, спричинило позбавлення Інституту життєво важливих ресурсів і зробило його неспроможним забезпечувати релігійні відправи і існування церкви (*«Інститут французьких священиків та інші проти Туреччини» (Institut de prêtres français and Others v. Turkey)* (ухв.), 1998). У Суді справа завершилась мировою угодою (*«Інститут французьких священиків та інші проти Туреччини» (Institut de prêtres français and Others v. Turkey)* (мирова угода), 2000).

С. Свобода релігії та імміграція

1. Проживання і працевлаштування іноземців на національній території і свобода релігії

166. Конвенція не гарантує особі право як таке приїздити або проживати у державі, вихідцем якої вона не є. Дійсно, відповідно до давно встановленого принципу міжнародного права, держави-учасниці можуть контролювати в'їзд, проживання і видворення осіб, які не є їхніми громадянами (*«Перрі проти Латвії» (Perry v. Latvia)*, 2007, § 51). Тож стаття 9 Конвенції **не гарантує право як таке для іноземців проживати у певній країні**. Вислання як таке не є, отже, втручанням у реалізацію прав, гарантованих цим положенням, якщо не буде встановлено, що спірний захід мав на меті перешкодити реалізації цих прав і придушити поширення релігії або світогляду даної особи і її adeptів (*«Омкарананда і Центр Божественного Світла проти Швейцарії» (Omkarananda and Divine Light Zentrum v. Switzerland)*, рішення Комісії від 19 березня 1981 року).

167. Так Суд встановив порушення статті 9 у наступних випадках:

- початкова відмова уповноваженого державного органу продовжити дозвіл на проживання заявнику, американському євангелістському пасторові, а згодом видання дозволу іншого виду, у супроводі напівформального пояснення, що він вже не має права займатись публічною релігійною діяльністю; проте, таке обмеження не мало жодних підстав у національному праві (*«Перрі проти Латвії» (Perry v. Latvia)*, 2007);
- примусове повернення на державний кордон заявника, громадянина США і активіста Церкви Об'єднання превелебного Мьона, анулювання його візи і перешкоджання поверненню до Росії, або раптове вислання з Росії двох інших осіб, які були активними в тій самій організації, хоча вони всі і законно проживали там протягом трьох років, так

само як і їх дружини та/або діти; такі заходи були вочевидь зумовлені релігійною діяльністю заявника на території Росії (*«Нолан і К. проти Росії» (Nolan and K. v. Russia)*, 2009; *«Корлі та інші проти Росії» (Corley and Others v. Russia)*, 2021). Уряд-відповідач стверджував, не наводячи доказів, що заявник становив загрозу національній безпеці, проте такий мотив не передбачений статтею 9 § 2 Конвенції (*Нолан і К. проти Росії*, 2009, § 73). Зокрема, систематичне залучення сил безпеки до примусових депортацій з Росії членів Церкви Об'єднання вказувало на те, що ці заходи були прийняті з метою придушення здійснення права на свободу релігії та запобігання поширенню вчень Церкви Об'єднання в Росії (*Корлі та інші проти Росії*, 2021, § 87).

168. Суд також визнав прийнятними наступні скарги, не роблячи висновку про порушення статті 9:

- відкликання постійного дозволу на проживання заявника, палестинця за походженням, проповідника і професора ісламу, сертифікованого великим муфтієм Болгарії, і видворення його з національної території з тих підстав, що його релігійна діяльність мала на меті насадити фундаменталістську версію ісламу і розкривала його зв'язки з екстремістською організацією «Брати-мусульмани» (*«Аль-Нашиф проти Болгарії» (Al-Nashif v. Bulgaria)* (ухв.), 2001). Встановивши порушення статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя), Суд не вирішив за потрібне досліджувати ствержене порушення свободи релігії заявника (*Аль-Нашиф проти Болгарії*, 2002, §§ 139-142);
- відкликання постійного дозволу на проживання заявників, подружжя Свідків Єгови, громадян Австрії, ніби-то через релігійну діяльність у Болгарії (*«Лоттер проти Болгарії» (Lotter v. Bulgaria)* (ухв.), 2003). Ця справа завершилась мировою угодою (*«Лоттер проти Болгарії» (Lotter v. Bulgaria)* (мирова угода), 2004).

169. Натомість Комісія визнала неприйнятною як явно необґрунтовану заяву стосовно постанови про вислання індійського монаха і філософа, якого визнали шкідливим для громадського порядку через постійні скарги сусідів; ця постанова не була виконана, оскільки заявника тим часом визнали винним у низці злочинів, засудили до чотирнадцяти років позбавлення волі і вислали з країни на п'ятнадцять років (*«Омкарананда і Центр Божественного Світла проти Швейцарії» (Omkarananda and Divine Light Zentrum v. Switzerland)*, рішення Комісії від 19 березня 1981 року).

170. Водночас, стаття 9 Конвенції не гарантує іноземним громадянам право отримувати дозвіл на проживання задля **працевлаштування** в державі-учасниці, навіть якщо роботодавець – релігійна організація (*«Хюсню Оз проти Німеччини» (Hüsni ÖZ v. Germany)*, рішення Комісії від 3 грудня 1996 року; *«Перрі проти Латвії» (Perry v. Latvia)*, 2007; *«Ель Маджауї та Фондація Туба Мечеті проти Нідерландів» (El Majaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands)* (вилучено зі списку) [ВП], 2007, § 32). Відповідно до цього принципу, Комісія відхилила заяву, у якій повідомлялось про відмову поновити тимчасовий дозвіл на проживання для імама і професора ісламу, громадянина Туреччини, трудовий договір якого з місцевою ісламською організацією завершився, і він бажав залишитись у Німеччині, щоб працювати імамом і професором для іншої організації, ніж та, яка його запросила (*«Хюсню Оз проти Німеччини» (Hüsni ÖZ v. Germany)*, рішення Комісії від 3 грудня 1996 року).

171. Нещодавно Суд проголосив прийнятною заяву стосовно відмови влади Нідерландів видати громадянину Марокко дозвіл на працевлаштування, який дозволив би йому працювати імамом в релігійній організації, на тій підставі, що ця організація не достатньо вивчила можливості знайти інших кандидатів на національному і європейському ринках праці, а також не спробувала спочатку взяти на роботу імама, який здобув освіту в Нідерландах (*«Ель Маджауї та Фондація Туба Мечеті проти Нідерландів» (El Majaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands)* (ухв.), 2006). Тим часом внаслідок нового клопотання, поданого тією ж організацією, заявник зрештою отримав дозвіл на працевлаштування і тимчасовий дозвіл на проживання в Нідерландах; тому Суд вирішив, що спір врегульовано і вилучив заяву з реєстру на підставі статті 37 § 1 b) Конвенції

(«Ель Маджауї та Фундація Туба Мечеті проти Нідерландів» (вилучено зі списку) [ВП], 2007, § 32).

172. Суд встановив порушення статті 14 (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 через відмову австрійської влади звільнити громаду Свідків Єгови від застосування закону про працевлаштування іноземців, що дозволило б отримати дозвіл на працевлаштування подружжю проповідників, громадянам Філіппін, яких заявник бажав взяти на роботу у Австрії. Дійсно, таке звільнення національне право передбачало тільки для «визнаних релігійних громад», в не для «zareєстрованих» релігійних громад, як заявник («Свідки Єгови в Австрії проти Австрії» (*Jehovas Zeugen in Österreich v. Austria*), 2012).

2. Вислання до держави, що порушує свободу релігії

173. Чи може Держава-учасниця **вислати** іноземного громадянина до іншої країни, де реалізація свободи релігії може бути серйозно порушена? Дійсно, держава-учасниця може нести непряму відповідальність, якщо створює для особи реальний ризик порушення її прав на території, на яку не поширюється її юрисдикція. Суд визнав таку відповідальність, коли йдеться про ризик порушення статей 2 (право на життя) і 3 (заборона катування). Практика, напрацьована Судом з цього питання, ґрунтується на основоположній важливості цих норм, яким вкрай необхідно надати на практиці ефективні гарантії, а також на абсолютному характері заборони катування, яка є загальноприйнятною міжнародною нормою; суд наголошував також на тяжкому і не виправному характері страждань, які можуть бути спричинені. Згодом, за певних умов, Суд поширював цей же принцип на гарантії статті 6 (право на справедливий судовий розгляд) і 5 (право на свободу та особисту недоторканність) Конвенції. Проте ці вищі міркування не можуть автоматично застосовуватись стосовно інших положень Конвенції. З суто прагматичних міркувань не можна вимагати від держави-учасниці, щоб вона вислала іноземця виключно до країни, умови в якій повно і реально відповідають кожній з гарантій, пов'язаних з правами і свободами, захищеними Конвенцією. Тож хоча права, гарантовані статтею 9, є «однією з підвалин демократичного суспільства», йдеться у даному випадку перш за все про правові норми, що застосовуються всередині держав-учасниць Конвенції, відданих демократичним ідеалам, верховенству права і прав людини. Звичайно ж, з огляду на наведену вище практику, захист надається особам, які формулюють обґрунтовану скаргу про те, що або їх переслідують, зокрема з релігійних мотивів, або вони зазнають реального ризику загинути чи зазнати жорстокого поводження, або ж, звичайно, очевидної відмови у правосудді або неправомірного позбавлення волі через їхню релігійну приналежність (або з будь-якої іншої причини). Якщо особа стверджує, що після повернення до своєї країни її утискатимуть у відправленні релігії, але у спосіб, котрий не досягатиме забороненого рівня, то стаття 9 жодним чином не може служити їй захистом. У протилежному випадку це положення на практиці зобов'язувало б держав-учасниць служити непрямыми гарантами свободи релігії для решти світу. Якщо, наприклад, якась держава, де не діє Конвенція, забороняє певну релігію, але не вчиняє жодного репресування, переслідування, позбавлення волі або жорстокого поводження до відповідних осіб, то сумнівно, щоб Конвенція могла тлумачитись як така, що вимагає від держави-учасниці надати адептам цієї забороненої релігійної течії можливість вільно і відкрито практикувати свою релігію на її території («*З. і Т. проти Сполученого Королівства*» (*Z. and T. v. the United Kingdom*) (ухв.), 2006).

174. Проте, Суд не відкидає можливості того, що відповідальність держави, яка висилає особу, може бути винятково задіяна на підставі статті 9 Конвенції, якщо цій особі загрожує реальний ризик кричущого порушення цієї статті у країні призначення; водночас, на думку Суду, важко уявити справу, у якій справді кричуще порушення статті 9 не передбачало б також і поводження, що суперечить статті 3 Конвенції («*З. і Т. проти Сполученого Королівства*» (ухв.), 2006).

175. У світлі наведеного Суд визнав явно необґрунтованою заяву двох християнок, громадянок Пакистану, які стверджували, що у випадку вислання назад до Пакистану вони не зможуть повноцінно реалізувати своє право на свободу релігії. Суд констатував, що заявниці не повідомляли про переслідування з релігійних мотивів і не стверджували, що їм загрожує

порушення статті 2 або 3 Конвенції. Жодна з двох заявниць особисто не була об'єктом будь-якої фізичної агресії, і їм не перешкоджали належати до своєї конфесії. Посилаючись на загальну ситуацію у Пакистані, Суд констатував, що незважаючи на недавні напади на християнські церкви і на християн, християнська громада не зазнавала жодної офіційної заборони, має своїх представників у парламенті і, зрештою, пакистанські правоохоронні органи і суди вживали заходів для захисту церков і шкіл, а також затримували, притягали до відповідальності і карали нападників. За таких обставин Суд вирішив, що заявниці не довели, що їм особисто загрожувала справжня небезпека, або що вони, як християнки, були частиною уразливої спільноти або групи ризику, чи знаходились у скрутному становищі такою мірою, щоб це могло засвідчити наявність кричущого порушення статті 9 Конвенції (*«3. і Т. проти Сполученого Королівства»* (ухв.), 2006; див. також *«Разагі проти Швеції» (Razaghi v. Sweden)* (ухв.), 2003).

III. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ГАРАНТА СВОБОДИ РЕЛІГІЇ

A. Негативні зобов'язання: зобов'язання не перешкоджати нормальній діяльності релігійних організацій

1. Юридичний статус релігійних організацій в державах-учасниках

176. В Європі не існує єдиної моделі стосунків між державою і релігійними громадами; навпаки, існує широке різноманіття конституційних моделей, які врегульовують ці відносини (*«Профспілка „Добрий Пастир” проти Румунії» (Sindicatul „Păstorul cel Bun” v. Romania)* [ВП], 2013, § 138). Усі ці моделі можна розділити на три категорії: а) існування державної Церкви, б) повне відокремлення держави і релігійних організацій і с) стосунки суміжного типу (ця модель превалює у більшості європейських країн). Суд визнав, що усі три моделі як такі є сумісними зі статтею 9 Конвенції, що не є завданням Суду нав'язувати державі-відповідачу певну форму співпраці з різними релігійними громадами (*«Іззетін Доґан та інші проти Туреччини» (Izzettin Doğan and Others v. Turkey)* [ВП], 2016, § 183).

177. Так у деяких європейських державах існує **державна Церква** (або офіційна Церква), яка має привілейований конституційний статус. Ця система сама по собі не суперечить статті 9 Конвенції; насправді вона вже діяла у таких державах на момент підготовки Конвенції, учасницями якої вони стали. Окрім того, Суд вирішив, що обов'язок нейтральності держави у релігійних питаннях не можна тлумачити як такий, що може послабити роль віри або Церкви, до якої історично і культурно належить населення певної країни (*«Члени Глданської конгрегації Свідків Єгови та інші проти Грузії» (Members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and Others v. Georgia,)* 2007, § 132); у деяких країнах незалежність і єдність історично домінуючої більшості Церкви є питаннями найвищої важливості для суспільства в цілому (*«Православна Охридська архієпископія (Греко-православна Охридська архієпископія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія» (Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2017, § 118). Подібна Церква може бути визнана законом як юридична особа (*«Святий Синод Болгарської Православної Церкви (митрополит Інокентій) та інші проти Болгарії» (Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria)*, 2009, § 157). У будь-якому випадку, рішення про те, підтримувати чи ні цю традицію, в принципі належить до свободи розсуду держави-учасниці. До речі, Суд має враховувати той факт, що Європі притаманні великі відмінності між державами, які її утворюють, зокрема у плані культурного і історичного розвитку. З іншого боку, посилання на традицію не може звільнити державу-учасницю від зобов'язання поважати права і свободи, захищені Конвенцією і Протоколами до неї (*«Лаутсі та інші проти Італії»* [ВП], 2011, § 68). Для того, щоб відповідати вимогам статті 9, система державної Церкви має передбачати особливі гарантії для свободи релігії індивіда; зокрема, ніхто не може бути зобов'язаний стати членом державної Церкви, ні перестати бути ним (*«Асатруарфелатід проти*

Ісландії» (Ásatrúarfélagið v. Iceland) (ухв.), 2012, § 27; див. також доповідь Комісії від 9 травня 1989 року у справі «*Дарбі проти Швеції»*, § 45).

178. Водночас, навіть у державах, де існує державна Церква, рішення, ухвалені цією Церквою у відведених їй питаннях, не спричиняють відповідальність держави у розумінні Конвенції. Так Комісія мала вивчити скаргу від фіномовної парафії Церкви Швеції, на той час державної Церкви, яка скаржилась на рішення Синоду Церкви, котре забороняло відправляти літургію Євангелістської лютеранської церкви Фінляндії і приписувало відправляти шведську літургію, перекладену на фінську мову. Комісія вирішила, що Церква і її парафії є «неурядовими організаціями», і що держава не може вважатись відповідальною за стверджуване порушення, спричинене рішенням Синоду Церкви. З огляду на те, що парафії-заявниці не було заборонено залишати Церкву Швеції, держава жодним чином не порушила своє зобов'язання захищати свободу релігії цієї парафії («*Фінська парафія в Стокгольмі та Хаутаніємі проти Швеції» (Finska församlingen i Stockholm and Hautaniemi v. Sweden)*, рішення Комісії від 11 квітня 1996 року).

179. В інших державах конституційна модель заснована на принципі секуляризму, що передбачає повне відокремлення держави і релігійних громад. Суд проголосив, що така модель також сумісна із засадовими цінностями Конвенції («*Лейла Сахін проти Туреччини» (Leyla Şahin v. Turkey)* [ВП], 2005, § 108; «*Догру проти Франції»*, 2008, § 72). Принципи секуляризму та нейтральності виражають одне з правил, що регулюють відносини держави з релігійними організаціями, правило, яке передбачає безсторонність щодо всіх релігійних переконань на основі поваги до плюралізму та різноманіття («*Ебрагіміан проти Франції»*, 2015, § 67).

180. Зрештою, держави, якщо це дозволяє конституційна модель, можуть укласти **угоду про співпрацю** з певною Церквою (або кількома Церквами), якою передбачається особливий статус (податковий чи інший) на користь Церкви чи Церков, за умови, що таке привілейоване ставлення засноване на об'єктивних і розумних підставах, і що інші Церкви, котрі цього бажають, теж можуть укласти подібні угоди («*Алухер Фернандес та Кабальєро Гарсія проти Іспанії» (Alujer Fernández and Caballero García v. Spain)*, (ухв.), 2001; «*Спілка церков "Слово життя" та інші проти Хорватії» (Savez crkava "Riječ života" and Others v. Croatia)*, 2010, § 85). Держава може створити для певної релігійної організації відмінне від інших особливе становище, звільнивши її від обов'язку реєстрації або декларування і визнавши її як юридичну особу *ex lege* («*Святий Синод Болгарської Православної Церкви (митрополит Інокентій) та інші проти Болгарії» (Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria)*, 2009). Держава може мати й інші законні підстави для обмеження права на участь у конкретній системі лише для певних релігійних конфесій. Вона також може, в деяких випадках, робити обґрунтоване розрізнення між різними категоріями релігійних громад або пропонувати інші форми співпраці («*Іззетін Доган та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016, § 175). Водночас, якщо держава створює правові рамки для надання релігійним громадам статусу юридичної особи, який передбачає у національному праві особливий статус і спеціальні привілеї, тоді усі релігійні групи, котрі цього бажають, повинні мати можливість клопотати про отримання цього статусу; рішення, ухвалені державними органами, повинне ґрунтуватись на справедливих критеріях, які застосовуються у недискримінаційний спосіб («*Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії» (Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria)*, 2008; «*Іззетін Доган та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016, § 175; «*Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви»*, 2021, § 126). Свобода релігії жодним чином не передбачає того, щоб релігійні об'єднання або віруючі певної релігії повинні були мати можливість отримати певний юридичний статус, відмінний від статусу інших наявних спільнот; проте, якщо такий статус передбачено, його слід надавати у недискримінаційний спосіб («*Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey)*, 2014, § 45). Завданням Суду не є визначати, чи повинна була відповідна асоціація отримати державне визнання, а визначити, чи було надано асоціації справедливую можливість подати заявку на цей статус і чи були критерії, встановлені законом, застосовані в недискримінаційний спосіб («*Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви»*, 2021, § 136).

181. Держава може також **делегувати одній або кільком організаціям завдання і функції, що мають загальне значення**, і делегування таких завдань і функцій, а також спосіб їх фінансування, належать до свободи розсуду держави (*«Бруно проти Швеції»* (ухв.), 2001; *«Ландберг проти Швеції» (Lundberg v. Sweden)* (ухв.), 2001).

182. Зрештою, слід нагадати, що у цьому делікатному питанні встановлення відносин між релігійними громадами і державою, остання, в принципі, повинна мати широку свободу розсуду (*«Чааре Шалом Ве Тседек проти Франції»* [ВП], 2000, § 84). Однак межі такої свободи є обмеженими, і Суд інколи зазначає, що держава-відповідач перевищила його при виборі форм співпраці з різними віросповіданнями (*«Іззетін Доґан та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016, § 132).

2. Визнання, реєстрація і розпуск релігійних організацій

183. Спосіб, яким національне законодавство закріплює свободу об'єднання та її практичне застосування органами влади, відображає стан демократії у відповідній країні. Коли громадянське суспільство функціонує належним чином, участь громадян у демократичному процесі значною мірою здійснюється через приналежність до об'єднань, в яких вони можуть взаємодіяти між собою та спільно досягати поставлених цілей. Влада держави для захисту своїх інститутів та громадян від діяльності об'єднань, що можуть їм загрожувати, повинна застосовуватися обережно, оскільки винятки з правила свободи об'єднання повинні тлумачитися строго, і лише переконливі та вагомі причини можуть обґрунтувати обмеження цієї свободи (*Orthodox Ohrid Archdiocese («Православна Охридська архієпархія (Греко-православна Охридська архієпархія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія»*, 2017, §§ 94-96).

184. Одним з найтяжчих видів втручання у реалізацію свободи релігії у колективному вимірі є **розпуск** релігійної організації. Для того, щоб бути визнаним «необхідним у демократичному суспільстві», такий суворий захід має бути винятковим і обґрунтованим дуже вагомими і серйозними причинами (*«Біблійний центр Чуваської Республіки проти Росії» (Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia)*, 2014, § 54).

185. Так, Суд встановив порушення статті 9, у світлі статті 11 Конвенції, у наступних справах:

- розпуск місцевого відділення Свідків Єгови і заборону його діяльності, постановлені російським судом за заявою прокуратури. Вивчивши усе мотивування, наведене національними судами (ніби-то створення тиску на родини адептів з метою зруйнувати їх; стверджуване втручання у приватне життя адептів і їхнє право обирати діяльність; стверджувані порушення батьківських прав тих з батьків, хто не належить до Свідків Єгови; твердження про «промивання мізків» і «контроль за свідомістю»; стверджуване схилення до самогубства або до відмови від медичної допомоги, зокрема, заборона переливання крові; ніби-то залучення хитрістю дітей до цієї організації; заклики не служити у армії, не поважати державні символи і не брати участі у святкуванні національних свят), Суд дійшов висновку, що всі твердження були або не обґрунтовані конкретними доказами, або стосувались цілком нормального вияву свободи релігії, яку адепти вільно обрали в межах своєї особистої автономії, захищеної статтею 9, і, до того ж, дуже схожих на практики «традиційних» великих світових релігій (піст, аскетизм, обмеження у приватному житті тощо). Тому розпуск цієї організації був вочевидь непропорційним щодо переслідуваних законних цілей, тим більше, що закон, застосований у справі, був вкрай суворим і не передбачав можливості покарати за порушення, скоєні релігійною громадою, легшими санкціями, ніж розпуск (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії»*, 2010);
- різноманітні заходи, вжиті російською державою протягом десяти років проти релігійних організацій Свідків Єгови в Росії, зокрема обов'язок повторної реєстрації, зміни в антиекстремістському законодавстві, що призвели до заборони їх релігійної літератури

та міжнародного вебсайту, скасування дозволу на поширення релігійних журналів, що зрештою призвело до національної заборони та розпуску їх організацій, кримінального переслідування сотень прибічників Свідків Єгови та конфіскації їхнього майна (*«Таганрог ЛРО та інші проти Росії»*, 2022).

- розпуск російськими судами протестантського біблійного центру (п'ятдесятників) на тій підставі, що при ньому існувала недільна школа для дітей і біблійний коледж для дорослих (який після завершення навчання видавав сертифікати або «дипломи»), котрі не мали статусу юридичних осіб. Підставами для розпуску були, по-перше, створення і підтримання біблійного коледжу без отримання дозволу і, по-друге, те, що ці два спірні заклади не відповідали обов'язковим встановленим санітарним і гігієнічним вимогам. Суд встановив, що державні органи не направляли організації-заявниці жодних попереджень, які дозволили б їй привести себе у відповідність до чинних вимог закону і підзаконних актів. Водночас, організація-заявниця не могла розумно передбачити наслідки своїх дій через суперечливу практику російських судів, оскільки в деяких судових рішеннях зазначалось, що навчальні центри, такі як згадана недільна школа, не потребували спеціального дозволу (*«Біблійний центр Чуваської Республіки проти Росії» (Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia)*, 2014);
- відмова молдовських органів виконати два рішення національного Верховного Суду, що визнають порушення статей 9 та 11 Конвенції стосовно двох асоціацій, які практикують Фалунь Гонг, у зв'язку з їх розпуском та заборонаю їх релігійного символу, а також відмова того ж Верховного Суду присудити асоціаціям-заявникам належну компенсацію (*«А.О. Фалун Дафа та інші проти Молдови»*, 2021).

186. Існують й інші форми втручання, які можна віднести до тієї ж категорії, що й розпуск. Дійсно, релігійні громади традиційно і повсюдно існують у вигляді організованих структур. Тому, тлумачачи статтю 9 у світлі статті 11 Конвенції, Суд вирішив, що можливість створити визнану державою юридичну особу для того, щоб забезпечити можливість колективних дій у релігійній сфері, є однією з найважливіших складових свободи релігії, без якої ця свобода втратить будь-який сенс. Відповідно, відмова визнати релігійну організацію як **юридичну особу** або надати їй такий статус, є втручанням у реалізацію прав, передбачених статтею 9, у їхньому зовнішньому, колективному вимірі, як щодо самої громади, так і щодо її членів (*«Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001, § 105; *«Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії»*, 2008, § 62). Так на підставі статті 11 Суд постановив, що можливість для громадян створити юридичну особу для того, аби діяти разом у галузі спільних інтересів, є однією з найважливіших складових права на свободу об'єднання, без чого це право втратить будь-яке значення. Відмова державних органів надати статус юридичної особи об'єднанню фізичних осіб, в тому числі й з релігійною метою, є втручанням у реалізацію права на свободу об'єднання. Тож відмова державних органів зареєструвати громаду має пряий наслідок як для самої громади, так і для її керівників, засновників і індивідуальних членів (*«Кімля та інші проти Росії»*, 2009, § 84). Ті самі принципи повністю застосовуються відповідно до статті 9 (*«Женов проти Болгарії»*, 2017, § 35).

187. Крім того, якщо група віруючих скаржиться на відмову національних органів зареєструвати їх релігійну організацію, кожен окремий член організації може претендувати на статус «жертви» для цілей статті 34 Конвенції; отже, немає підстав надавати статус жертви лише особам, які подали запит на реєстрацію (*«Методієв та інші проти Болгарії» (Metodiev and Others v. Bulgaria)*, 2017, § 24).

188. Було б принципово непослідовно з логікою статті 9 обмежувати здійснення прав, гарантованих цією статтею, лише до релігійних організацій, які були зареєстровані або визнані державою, та їх членів (*«Хамзаян проти Вірменії»*, 2024). Водночас звичайне толерування державними органами діяльності незвизнаної релігійної організації не може замінити формальне визнання у тих випадках, коли від нього залежить набуття прав зацікавленими особами (*«Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001, § 129; *«Іззетін Доган та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016, § 127).

Навіть якщо закон однозначно дозволяє існування незареєстрованих релігійних груп, цього не достатньо у випадках, коли національне право передбачає низку прав, важливих для здійснення релігійної місії, виключно для зареєстрованих організацій, що є юридичними особами («*Свято-Михайлівська парафія проти України*» (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*), 2007, § 122). Поміж цих прав є, зокрема, право мати майно або здавати його в оренду, право мати банківські рахунки, право наймати працівників і здійснювати судовий захист громади, її членів і майна, право облаштовувати культові місця, право організовувати релігійні відправи у відкритих громадських місцях, право виготовляти, купувати і розповсюджувати релігійні твори, право створювати релігійні установи і право підтримувати контакти шляхом обмінів або міжнародних конференцій («*Кімля та інші проти Росії*», 2009, §§ 85-86; «*Женов проти Болгарії*», 2017, § 37). Водночас одним із засобів здійснення права на сповідання релігії, зокрема для релігійних об'єднань, у їхньому колективному вимірі є можливість звертатись до суду для захисту громади, її членів і майна, тому стаття 9 має розглядатись не лише у світлі статті 11, але й статті 6 § 1 Конвенції стосовно права на справедливий судовий розгляд і на доступ до судів («*Свято-Михайлівська парафія проти України*» (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*), 2007, § 152; «*Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії*», 2008, § 63).

189. Усі міркування, викладені в попередньому абзаці, особливо актуальні в тих випадках, коли національне законодавство не дозволяє релігійній асоціації набувати правосуб'єктності шляхом реєстрації або визнання її як нерелігійної організації відповідно до загальних правил, що регулюють асоціації («*Женов проти Болгарії*», 2017, § 37; «*Методієв та інші проти Болгарії*», 2017, § 36). Факт того, що релігійна організація може частково компенсувати відсутність юридичної особи, створюючи допоміжні організації, теж не є вирішальним і не усуває проблему («*Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії*», 2008, § 67; «*Іззетін Доґан та інші проти Туреччини*» [ВП], 2016, § 130).

190. Щодо визнання або реєстрації релігійних громад держава має повноваження перевіряти, чи рух або організація під виглядом релігійної активності не ведуть діяльність, що шкодить населенню або громадській безпеці. Оскільки не можна виключати, що програма релігійної організації приховує цілі й наміри, відмінні від тих, що афішуються публічно, то для того, аби перевірити це, можна порівняти зміст цієї програми і дії й погляди її членів («*Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови*» (*Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*), 2001, §§ 105 та 125). Держава також може вимагати, щоб статuti релігійної асоціації чітко визначали відповідні вірування та практики, щоб громадськість могла розрізняти різні деномінації та уникати конфліктів між різними релігійними громадами («*Методієв та інші проти Болгарії*» 2017, §§ 40 і 45; «*Федерація алевітських громад в Австрії проти Австрії*» (*Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich v. Austria*), 2024, § 55). Відповідно, відмова зареєструвати релігійну організацію через ненадання державним органам викладу засадових принципів релігії може бути обґрунтована потребою встановити, чи ця організація становить будь-яку небезпеку для демократичного суспільства і основоположних інтересів, визнаних частиною другою статті 9 («*Духовне управління мусульман Республіки Молдова проти Молдови*» (*Cârnuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova v. Moldova*) (ухв.), 2005; «*Церква Саєнтології Москви проти Росії*», 2007, § 93; «*Лайда та інші проти Чеської Республіки*» (ухв.), 2009). Це також стосувалося відмови релігійної громади співпрацювати з державними органами та дозволити їм розслідувати обвинувачення в зловживаннях, які, в принципі, були достовірними («*Іллін та інші проти України*», 2022, § 66). Водночас, хоча держави звичайно ж мають право перевіряти відповідність мети і діяльності релігійної організації до правил, встановлених законодавством, вони повинні застосовувати його у спосіб, сумісний із їхніми зобов'язаннями за Конвенцією, і під контролем її органів («*Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії*», 2010, § 100; «*Православна Охридська архієпархія (Греко-православна Охридська архієпархія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія*», 2017, § 94; «*Федерація алевітських громад в Австрії проти Австрії*», 2024, § 55).

191. **Час очікування**, протягом якого державні органи вивчають заяву про визнання або реєстрацію і здійснюють таку перевірку, повинен бути розумно коротким (*«Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії»*, § 79). Також, якщо у правовій системі певної держави існують релігійні організації, котрі мають особливі привілеї, порівняно з іншими (наприклад, які мають статус юридичних осіб публічного права), держава може винятково запровадити більш чи менш довгий час очікування і перевірки, особливо коли йдеться про нові й невідомі релігійні групи. Натомість, такий строк не є обґрунтованим, коли йдеться про громаду, яка має довгу історію в міжнародному просторі і вже відома на національному рівні (*«Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії»*, 2008, §§ 97-98).

192. Держава також може законно накладати специфічні умови щодо назви релігійної організації, зокрема вимогу, щоб вона чітко відрізнялася від назв існуючих організацій. Ідентичні або надто схожі назви можуть спричинити плутанину та неправильне сприйняття серед загальної публіки, що створює ризик серйозного порушення прав та інтересів інших осіб (*«Православна Охридська архієпархія (Греко-православна Охридська архієпархія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія»*, 2017, § 111; *«Бекташистська громада та інші проти колишньої Югославської Республіки Македонія» (Bektashi Community and Others v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2018, § 71). Тому вимога до новоствореного юридичного суб'єкта прийняти таку назву, яка не може ввести в оману публіку та дозволяє відрізнити його від інших подібних організацій, може в принципі розглядатися як обґрунтоване обмеження права релігійної організації вільно обирати свою назву (*«Женов проти Болгарії»*, 2017, § 43; *«Іллін та інші проти України»* 2022, § 77).

193. Так Суд встановив порушення статті 9 Конвенції (окремо і/або в сукупності зі статтею 14) у наступних випадках:

- відмова молдовської влади юридично визнати Митрополичу церкву Бесарабії, автономну православну церкву, котра перебуває під керівництвом Бухарестського Патріархату (Румунська православна церква), на тій підставі, що таке визнання суперечить інтересам Митрополичої церкви Молдови, яка належить до Московського Патріархату (Російська православна церква), вже визнаної державою. Не маючи правового визнання, Церква-заявниця не могла розгорнути свою діяльність, її священники не могли відправляти богослужіння, її члени не могли збиратись для практикування релігії; більш того, позбавлена статусу юридичної особи, вона не могла звертатись до суду за захистом свого спадку і не могла захищатись від залякування. Відмовивши у визнанні, зокрема на тій підставі, що Церква-заявниця є просто «групою схизматиків» щодо іншої православної Церкви, молдовський Уряд не дотримався свого зобов'язання нейтральності і безсторонності. Щодо решти аргументів Уряду, який звинувачував заявницю у створенні загрози для територіальної цілісності країни і суспільної злагоди, то вони є необґрунтованими (*«Митрополична церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001);
- у тому ж контексті, що й попередня справа: відмова місцевої влади видати заявникам свідоцтво, необхідне для реєстрації Митрополичої церкви Бесарабії на тій підставі, що Митрополича церква Молдови вже зареєстрована і діє у даному населеному пункті; Суд вирішив, що оспорюване втручання не було «передбачене законом» (*«Фусу Аркаді та інші проти Республіки Молдова» (Fusu Arcadie and Others v. the Republic of Moldova)*, 2012;
- відмова уповноваженого адміністративного органу зареєструвати Церкву-заявницю попри існування судового рішення, яке наказувало йому це зробити; у справі Суд вирішив, що оспорюване втручання не було «передбачене законом» (*«Церква справжнього православ'я Молдови та інші проти Молдови» (Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova and Others v. Moldova)*, 2007;
- відмова болгарських властей зареєструвати нову релігійну асоціацію під назвою «Ахмадія Мусульманська громада» як конфесію на тій підставі, що її статут не містить достатньо

чіткої та повної інформації про вірування та обряди ахмадійської конфесії, що ускладнює її відокремлення від вже визнаної мусульманської релігії. У цьому випадку болгарське законодавство не містило конкретних положень щодо того, якою повинна бути детальність опису вірувань та обрядів і яку саме інформацію слід вказувати у формі заявки на реєстрацію, що на практиці може дозволити владі відмовити в реєстрації будь-якого нового релігійного об'єднання, яке має ту ж саму доктрину, що й уже існуюча конфесія (*«Методієв та інші проти Болгарії»*, 2017);

- між моментом подання австрійській владі клопотання про юридичне визнання громади Свідків Єгови і ухваленням рішення про надання їй статусу «зареєстрованої» релігійної організації сплинуло двадцять років. Суд також дійшов висновку про існування дискримінації, що суперечить статті 14, через відмову надати громаді-заявниці статусу «визнаної релігійної організації», що передбачає статус юридичної особи публічного права і низку встановлених національним правом переваг, на тій підставі, що вона не діяла як «зареєстрована» організація на території Австрії протягом не менш ніж десяти років. Уряд-відповідач не навів докази існування об'єктивних і розумних підстав для такої різниці у ставленні, тим більше, що до іншої релігійної громади, яка перебувала у становищі, подібному до Свідків Єгови, не було застосовано десятирічний строк (*«Релігійна громада Свідків Єгови та інші проти Австрії»*, 2008);
- відмова російської влади зареєструвати два місцеві відділення Саєнтологічної церкви як «релігійні організації», що передбачає надання статусу юридичних осіб, на тій підставі, що вони не діяли на цій території як «релігійні групи» (без реєстрації юридичної особи) протягом не менше п'ятнадцяти років. Встановивши порушення статті 9, витлумаченої у світлі статті 11, Суд зазначив, що уряд-відповідач не навів жодної нагальної суспільної необхідності для запровадження оспорюваного обмеження, ані жодної значущої і достатньої причини, яка могла би виправдати такий довгий строк очікування; зокрема, ніколи не стверджувалось, що заявники, як індивіди або група, займались або планували займатись будь-якою незаконною діяльністю або переслідували інші цілі, ніж богослужіння, навчання, практика і відправа ритуалів. Причини у відмові реєстрації були суто формальними, не пов'язаними з діяльністю даних груп, а єдине «порушення», у якому заявників визнали винними, був намір клопотати про реєстрацію організації, що має «релігійний характер» і не існувала в регіоні протягом не менше п'ятнадцяти років (*«Кімля та інші проти Росії»*, 2009). В іншій дуже подібній справі однією з підстав відмови у клопотанні про реєстрацію було те, що місцева рада не була уповноважена видавати такі посвідчення. На відміну від справи *Кімля*, Суд вирішив, що таке втручання не було «передбачене законом», і тому нема потреби досліджувати питання щодо його пропорційності (*«Церква Саєнтології Санкт-Петербургу та інші проти Росії»*, 2014);
- протиправна і дискримінаційна відмова хорватського уряду укласти із заявниками, кількома реформатськими церквами, угоду про співпрацю у галузі спільних інтересів, що дозволило б їм викладати релігію у державних школах і забезпечило б визнання цивільно-правових наслідків шлюбів, укладених священиками. У даній справі уряд мотивував свою відмову тим, що заявники не відповідали «історичним чи чисельним накопичувальним критеріям», затвердженим урядовою інструкцією для укладення таких угод. Водночас, багато інших громад змогли уникнути застосування чисельного критерію; що ж до історичного критерію («історичні релігійні громади європейської культурної традиції»), то уряд не пояснив, чому заявники, традиційні протестанти-реформісти, не відповідали йому. Тому Суд дійшов висновку про порушення статті 14 Конвенції (*«Союз церков 'Слово життя' та інші проти Хорватії»*, 2010);
- дискримінаційна відмова литовського парламенту надати статус «визнаного державою» релігійного об'єднання (що надає привілеї, подібні до тих, що згадувалися у зазначеній справі проти Хорватії) нео-паганському об'єднанню, незважаючи на те, що воно задовольняло юридичні умови для такого статусу. У цьому випадку з висловлювань різних депутатів стало зрозуміло, що відмова була мотивована аргументами, які

стосуються суті релігійних переконань, зокрема безпідставними аргументами на користь національної безпеки; сумнівами щодо «релігійного» характеру діяльності заявника та навіть існування переконань, які він заявляв, що має; ймовірною загрозою для християнської віри більшості населення та інтересів Римсько-католицької церкви. Оскільки ці підстави явно суперечили обов'язку держави щодо нейтральності та неупередженості, Суд встановив порушення статті 14 Конвенції (*«Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви»*, 2021).

194. Суд також встановив:

- порушення статті 11 у поєднанні зі статтею 9 — у справі релігійного об'єднання Македонських православних християн, яке перебувало в канонічному союзі з Сербською православною церквою, на відміну від Македонської православної церкви, яка проголосила себе автокефальною. Заявник подав два запити на реєстрацію під двома трохи різними назвами, пояснивши, що він підкоряється канонічній юрисдикції Сербської церкви. Обидва запити на реєстрацію були відхилені, в основному з формальних причин. Влада також вказала на дві інші підстави: що зазначене об'єднання було засноване іноземною церквою чи державою, що робить його непідготовленим для реєстрації, та що запропоновані назви були проблемними. Зокрема, запропоновані назви були занадто схожі на "Македонську православну Охридську архієпископію", яка мала "історичне, релігійне, моральне та суттєве право" використовувати назву "Охридська архієпископія". Суд вважав, що численні недоліки, на які спиралася відмова в реєстрації об'єднання, не були ані релевантними, ані достатніми. Те ж саме стосувалося «іноземного походження» об'єднання, оскільки його засновники були громадянами держави-відповідача, а відповідне законодавство не забороняло реєстрацію релігійних організацій, що підкоряються релігійному центру, розташованому за кордоном. Щодо назви об'єднання, вона була достатньо унікальною, щоб відрізнити її від інших церков. Так, Суд визнав непропорційним оскаржуване втручання (*«Православна Охридська архієпископія (Греко-православна Охридська архієпископія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія»*, 2017);
- порушення статті 9 у поєднанні зі статтею 11 — через відмову болгарських властей зареєструвати нову асоціацію прихильників руху Харі Крішна на підставі того, що вірування та обряди цієї асоціації не відрізнялися від вірувань іншої асоціації, яка вже була зареєстрована; їхні статuti та заявлені цілі були однаковими; їхні назви були занадто схожі; закон забороняв реєстрацію двох релігійних організацій, що знаходяться в одному місті чи населеному пункті; і, зрештою, що нову асоціацію можна було б визнати філією «материнської організації» (вже зареєстрованої асоціації), але лише за її прямою заявкою. Суд зауважив, що ймовірна схожість назв зрештою не була використана як одна з основних підстав відмови, а інші підстави були недостатніми, щоб кваліфікувати оскаржуване втручання як «необхідне в демократичному суспільстві» (*«Женов проти Болгарії»*, 2017);
- порушення статті 9 у поєднанні зі статтею 11 — через відмову властей «Нагірно-Карабаської Республіки» (НКР), яка на той час не була визнана на міжнародному рівні, але перебувала під юрисдикцією Вірменії, зареєструвати місцеву громаду Свідків Єгови як релігійну організацію, на основі явно упередженого експертного висновку, що містив твердження, які не були підтверджені конкретними фактами (*«Християнська релігійна організація Свідків Єгови в НКР проти Вірменії»*, 2022).

195. З іншого боку, Суд не знайшов порушення статті 9 та не визнав відповідні скарги явно необґрунтованими у трьох справах проти груп адептів Церкви Об'єднання Суна Мьонга Муна у Чеській Республіці, Болгарії та Україні відповідно:

- у першій справі, яку Суд розглянув на підставі статті 11, витлумаченої у світлі статті 9, заявники скаржились на відмову чеської влади зареєструвати їхню організацію як церкву-юридичну особу з двох причин: через відмову заявника надати державним органам ключовий документ, де пояснювалася б їхня доктрина, і через порушення ними загальної процедури збору підписів «осіб, які поділяють доктрину церкви». Здійснивши

додаткову перевірку, державні органи відхилили більшість зібраних підписів через те, що це були підписи осіб, які симпатизували цій церкві, а не були віруючими, догматично пов'язаними з нею; Суд погодився з такою інтерпретацією закону як з розумною і правомірною. Тож кількість підписів, що залишились, не досягла 10 000, як вимагав закон для реєстрації церкви. Припускаючи, що на перший погляд ця цифра може видатись непропорційною, Суд встановив, що тим часом за новим законом цей показник було знижено до 300, і тепер ніщо не перешкоджає заявникам подати інше клопотання про реєстрацію своєї церкви (*«Лайда та інші проти Чеської Республіки»* (ухв.), 2009);

- у другій справі, яку Суд розглянув на підставі статті 9, заявники скаржились на ніби-то фактичну відмову болгарської влади зареєструвати їхню організацію. Суд встановив, що заявники не отримали жодної формальної відмови у реєстрації: вони отримали лист від Уряду, в якому їм пропонували доповнити і уточнити подані документи, але вони вирішили не виконувати ці вказівки. З огляду на обставини справи, Суд вирішив, що поведінка Уряду не свідчила ані про зволікання, ані про приховану відмову (*«Бойчев та інші проти Болгарії»* (*Boychev and Others v. Bulgaria*), 2011);
- у третій справі, яку Суд розглянув за статтею 9 у поєднанні зі статтею 11, українські органи влади відмовили в реєстрації громади, створеної заявниками, як релігійної організації зокрема на тій підставі, що оригінальна назва цієї громади могла бути інтерпретована як опис міжконфесійної (єкуменічної) християнської організації, а не як конкретна віра. По-перше, така назва могла ввести в оману віруючих і широку громадськість; по-друге, національне законодавство не дозволяло реєстрацію міжконфесійних або міжрелігійних асоціацій як релігійних організацій. На думку Суду, відмова в реєстрації громади в таких обставинах сама по собі не суперечила вимогам Конвенції (*«Іллін та інші проти України»*, 2022, §§ 72-79).

1796. У випадках **відмови у перереєстрації** вже визнаної державою релігійної організації, через що вона або втрачає статус юридичної особи, або отримує нижчий юридичний статус, Суд переважно вивчає справи на підставі статті 11 Конвенції (свобода об'єднання), витлумаченої у світлі статті 9. Так Суд констатував порушення статті 11 у наступних випадках:

- відмова російської влади поновити реєстрацію місцевої організації Армії Спасіння, через що вона перестала бути юридичною особою, на підставі причин, які Суд визнав або такими, що не засновані на національному праві, або є протиправними і необґрунтованими («іноземне походження» заявника, ніби-то недостатність інформації про релігійну приналежність, уявне бажання порушувати російські закони тощо) (*«Московське відділення Армії спасіння проти Росії»* (*Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*), 2006, §§ 74-75);
- відмова російської влади поновити реєстрацію місцевої організації Саєнтологічної Церкви, залишення без задоволення принаймні одинадцяти клопотань про перереєстрацію через суперечливі і протиправні мотиви (ніби-то неповний перелік поданих документів, не зазначаючи, чого саме не вистачає, прохання надати оригінали, а не копії, тоді як відповідні правові положення цього не вимагали тощо) (*«Церква Саєнтології Москви проти Росії»*, 2007). В іншій дуже подібній справі Суд встановив порушення статті 11 через відмову поновити реєстрацію місцевої організації Свідків Єгови (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії»*, 2010);
- відмова македонських властей після набрання чинності нового законодавства підтвердити статус релігійної організації для громади бекташі (суфійський орден), яка мала такий статус протягом п'ятнадцяти років, виключно з формальних підстав, а також відхилення нового запиту на реєстрацію на підставі того, що її назва та джерела доктрини були ідентичні з іншою релігійною організацією, яка вже була зареєстрована, що могло призвести до плутанини серед віруючих (*«Бекташистська громада та інші проти колишньої Югославської Республіки Македонія»*, 2018);

– законодавчі зміни, відповідно до яких частина релігійних організацій, до того визнані в Угорщині «Церквами», проти їх бажання були переведені у статус «об'єднань громадян», який є значно нижчим і менш вигідним стосовно прав і пільг (*«Угорська християнська менонітська церква та інші проти Угорщини» (Magyar Keresztény Mennonita Egyház and Others v. Hungary)* 2014).

197. Стаття 9 § 1 Конвенції не накладає на держав-учасниць зобов'язання визнавати за **релігійним шлюбом** такий же статус і правові наслідки, як за цивільним (*«Х. проти Німеччини»*, рішення Комісії від 18 грудня 1974 року; *«Кхан проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 7 липня 1986 року; *«Сметз та інші проти Швеції»*, рішення Комісії від 12 жовтня 1994 року; *«Серіф проти Греції»*, 1999, § 50; *«Шеріфе Егіт проти Туреччини»* [ВП], 2010, § 102). Водночас стаття 9 не встановлює умови укладення релігійного шлюбу у тому розумінні, що вони залишаються у сфері компетенції кожної релігійної громади. Зокрема, кожна релігійна громада має вирішувати, чи дозволяє вона, і якою мірою, союзи між особами однієї статі (*«Перрі проти Сполученого Королівства»* (ухв.), 2006). Не суперечитиме також статті 9 запровадження державою обов'язкової публікації **оголошення про намір взяти шлюб** відповідно до цивільного права і відмова у рамках трудового спору визнавати чинність оголошень, оприлюднених через релігійну організацію (*«Вон Пелсер проти Італії» (Von Pelser v. Italy)*, рішення Комісії від 9 листопада 1990 року).

198. Комісія залишила без задоволення заяву громадянина Бельгії, який скаржився на те, що бельгійська схема об'єднання доходу подружжя задля застосування податкового законодавства ставила одружені пари у менш сприятливе становище; на його думку, ті, для кого відповідно до релігії шлюб є таїнством, не мали можливості жити у вільному союзі, щоб уникнути несприятливих податкових наслідків одруження. Комісія не встановила жодного втручання у свободу релігії заявника; так вона вирішила, що не можна порівнювати становище одруженої пари із фактичними шлюбними відносинами, обмежуючись виключно, як це робив заявник, питаннями оподаткування прибутку, і не брати до уваги інші права і обов'язки, котрі породжує шлюб для подружжя як у професійному, так і в моральному плані (*«Губо проти Бельгії»*, рішення Комісії від 9 травня 1988 року).

199. Держава не зобов'язана визнавати у своїй юридичній системі рішення **церковних судів** (*«Серіф проти Греції»*, 1999, § 50).

200. Водночас, право сповідувати релігію шляхом «навчання» не зобов'язує державу запроваджувати або дозволяти **уроки релігії у державних школах** (*«Спілка церков "Слово життя" та інші проти Хорватії»*, 2010, § 57). Проте якщо держава вирішує надати подібні привілеї певним релігійним громадам, то вони підпадають під дію статті 9, тобто починає діяти заборона дискримінації, встановлена статтею 14 Конвенції (*ibid*, § 58).

201. У тому ж випадку, коли, відповідно до національного права, священнослужителі певних конфесій уповноважені укладати шлюби з цивільно-правовими наслідками або вирішувати певні цивільні спори (наприклад, в сімейних або спадкових питаннях), держава має законний інтерес вжити спеціальних заходів для захисту від обману і зловживань усіх, чиє становище може змінитись від здійснених таким священником правових актів (*«Серіф проти Греції»*, 1999, § 50).

3. Вживання державою принизливих термінів стосовно певної релігійної громади

202. Вживання в офіційних документах або документах посадових осіб принизливих термінів стосовно певної релігійної громади може становити втручання у права, гарантовані статтею 9, тією мірою, якою це може спричинити негативні наслідки для реалізації свободи релігії (*«Товариство «Ліела Фьордеркрейс» та інші проти Німеччини» (Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany)*, 2008, § 84; *«Центр товариств свідомості Крішні в Росії та Фролов проти Росії»*, 2021, § 38; *«Тончев та інші проти Болгарії»*, 2022, §§ 52-53 and § 55). Таке втручання може мати місце навіть за відсутності прямих та доведених заходів, спрямованих на запобігання прояву релігії особи через поклоніння чи обряди (*«Тончев та інші проти Болгарії»*, 2022, § 53). Стаття 9

Конвенції не забороняє органам влади робити критичні заяви щодо представників або членів релігійних громад. Однак, щоб такі заяви відповідали вимогам Конвенції, по-перше, вони повинні бути підтверджені доказами конкретних дій, що можуть становити загрозу громадському порядку або інтересам інших осіб; по-друге, вони повинні уникати сумнівів щодо легітимності зазначених вірувань; і, нарешті, вони повинні залишатися пропорційними до обставин справи (*«Тончев та інші проти Болгарії»*, 2022, § 61).

203. Комісія та Суд визнали неприйнятними заяви стосовно наступних ситуацій:

– залишення без задоволення національними судами прохання громадської організації-заявниці про заборону німецькому федеральному уряду згадувати її в урядовій публікації *«Так звані молодіжні секти і психо-групи у Федеративній Республіці Німеччина»*. Комісія зазначила, що право заявниці сповідувати свою релігію не зазнало жодного втручання, оскільки спірна публікація не мала жодного прямого наслідку для реалізації цього права. Ця публікація було зроблена виключно з метою поінформувати широку громадськість, тим більше, що, на думку суддів, деяка діяльність заявниці, наприклад, пропагування заміни медичного лікування релігійною вірою, заслуговує на те, щоб бути проти неї попередженими (*«Універселлес Лебен проти Німеччини» (Universelles Leben e.V. v. Germany)*, рішення Комісії від 27 листопада 1996 року);

– стаття, оприлюднена міністерством освіти Баварії у шкільному часописі з метою попередити учнів про можливі небезпеки саєнтології, і відмова судів накласти тимчасову заборону на розповсюдження цієї статті. На думку Комісії, спірна стаття стосувалась саєнтології загалом, як руху світового рівня, а не конкретних адептів цього руху, таких як заявники. Що стосується повідомлення заявників про негативне ставлення до них з боку сусідів і місцевої преси, то ніщо не вказує на наявність причинно-наслідкового зв'язку між спірною статтею і такою поведінкою; у будь-якому випадку, наслідки статті були занадто непрямыми і віддаленими, аби мати вплив на їхні права, передбачені статтею 9; тому дана скарга є несумісною *ratione personae* з Конвенцією (*«Келлер проти Німеччини»*, рішення Комісії від 4 березня 1998 року);

– публікація парламентського звіту, в якому Свідки Єгови були включені серед рухів, які можна було б описати як «секти» на основі ряду критеріїв, включаючи психічну дестабілізацію, надмірні фінансові вимоги, тілесні пошкодження, індоктринацію дітей або порушення громадського порядку, а також заходи, які, за словами вказаного об'єднання, стали наслідком цієї публікації. Оскільки заявник не довів, що оскаржувані заходи були безпосередньо пов'язані з парламентським звітом або що вони порушували права та свободи, гарантовані Конвенцією, Суд відхилив заяву на тій підставі, що заявник не мав статусу «жертви» в розумінні статті 34 Конвенції (*«Християнська федерація Свідків Єгови Франції» «Fédération chrétienne des témoins de Jéhovah de France»* (ухв.), 2001).

204. Однак, Суд зазначив, що його судова практика після згаданого вище рішення у справі (*«Християнська федерація Свідків Єгови Франції» «Fédération chrétienne des témoins de Jéhovah de France»*) стала переломним моментом щодо того, чи можна вважати використання недоброзичливих термінів щодо релігійної громади, в принципі, втручанням у права, гарантовані статтею 9 Конвенції (*«Тончев та інші проти Болгарії»*, 2022, § 52). Суд дійшов, що це так у справі, де заявники-організації, зайняті поширенням вчення Бхагван Шрі Раджніша (Ошо), скаржились на неодноразове вживання для його визначення у деяких офіційних повідомленнях німецького федерального уряду і його членів термінів «секта», «молодіжна секта», «психо-секта», «псевдорелігія», «деструктивний релігійний рух», «рух, що маніпулює своїми членами» тощо. Конституційний федеральний суд Німеччини вирішив, що Уряд має право вживати більшість спірних термінів; натомість, вживання словосполучень «псевдорелігія» і «деструктивний релігійний рух», а також твердження про маніпуляції суперечить Конституції. Відштовхуючись від припущення, що мало місце втручання у реалізацію прав, гарантованих статтею 9, Європейський суд з прав людини постановив, що це втручання переслідувало законні цілі (громадська безпека,

захист порядку та прав і свобод інших осіб), було пропорційне ним, а тому порушення статті 9 Конвенції не встановлено. Дійсно, здійснюючи свій обов'язок інформувати громадськість щодо суспільно важливих питань, федеральна влада бажала лише привернути увагу громадян до явища, яке вважає загрозливим, а саме, до появи безлічі нових релігійних рухів і їх діяльності, спрямованої на молодь. Єдина мета, яку переслідувала влада – це надати людям можливість за потреби ухвалювати поінформовані рішення і не опинитись у скруті через незнання. Водночас, поведінка Уряду жодним чином не зашкодила заявникам реалізовувати свої права, гарантовані статтею 9 Конвенції; більш того, німецькі державні органи зрештою припинили вживати спірні терміни внаслідок рекомендацій, сформульованих у експертному звіті (*«Товариство «Ліела Фьордеркрейс» та інші проти Німеччини» (Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany)*, 2008).

205. З іншого боку, Суд встановив порушення статті 9 у таких обставинах:

- публікація одним з регіональних урядів Росії брошури під назвою «Остерігайтесь сект!», в якій рух Харі Крішна описувався як «тоталітарна секта» та «руйнівальний рух», а також звинувачувався в «психологічній маніпуляції» та «зомбуванні молоді». Брошура була опублікована в рамках регіональної програми боротьби зі злочинністю, що, зокрема, була спрямована проти «іноземних місіонерів» та «нетрадиційних релігійних об'єднань». Суд зазначив, що ця програма була «анти-сектантською» кампанією, орієнтованою на виключення та маргіналізацію нових чи меншинних релігійних рухів; в той час як представникам «традиційних» релігій було запропоновано висловити свою думку щодо таких рухів, останнім ніколи не давалася можливість висловити свою точку зору чи захистити свої переконання. Таким чином, регіональні органи не виконали свою роль нейтрального та неупередженого організатора реалізації прав різних конфесій і релігій та не забезпечили повагу до всіх переконань. Що стосується емоційно забарвлених і надзвичайно негативних термінів, використаних у брошурі, то влада не намагалася довести їх обґрунтованість ані на момент публікації, ані під час судового розгляду. Нарешті, було вкрай шокуючим, що такі звинувачення були висунуті на адресу переконань організації, яка була офіційно зареєстрована та діяла законно в Росії (*«Центр товариств свідомості Крішни в Росії та Фролов проти Росії»*, 2021, §§ 41-43);
- поширення муніципальними органами Болгарії циркулярного листа та інформаційної записки серед шкіл міста, що містили негативні та ворожі звинувачення на адресу протестантської євангелічної конфесії та дій її пасторів. Хоча оскаржувані заходи безпосередньо не обмежували право заявників на сповідання їх релігії, такі заходи могли мати негативні наслідки для здійснення прав за статтею 9 Конвенції віруючими з церков, яких це стосувалося. Національні органи обґрунтували оскаржувані заходи, посилаючись на ряд інцидентів, що стосуються неналежного прозелітизму, деякі з яких призвели до звернень до поліції. Однак, замість того щоб дотримуватися принципу нейтральності та неупередженості, поширені документи містили беззаперечні негативні судження, невиправдано описуючи підтверджені випадки неналежного прозелітизму як звичну практику євангелічних церков. Крім того, вони порівнювали це з домінуючою православною релігією і робили зауваження, зокрема пов'язуючи відсутність шанування «національних святих» з поділом болгарської нації, що можна було б інтерпретувати як сумнів щодо легітимності переконань та практик цих церков. Хоча влада намагалася зменшити значення інциденту та висловила намір поважати свободу віросповідання, наклепницькі заяви так і не були офіційно відкликані (*«Тончев та інші проти Болгарії»*, 2022, § 52).

206. Суд також встановив порушення статті 9 у справі жінки, яка практикувала медитацію в релігійному русі Ошо, і яку примусово госпіталізували в психіатричну лікарню, діагностувавши у неї гострий психоз, та утримували в лікарні протягом 52 днів, під час яких лікарі намагалися «виправити» її переконання, принижуючи їх і заохочуючи її «прийняти критичне ставлення» до медитації та руху Ошо. Суд чітко порівняв цю справу зі справою *«Товариство 'Ліела Фьордеркрейс' та інші проти Німеччини»*, 2008, підкреслюючи підвищену залежність, вразливість і безсилля заявниці перед медичним персоналом, який відповідав за її діагноз та

подальше утримання в лікарні. Суд встановив, що мало місце втручання у свободу релігії заявниці, яке не було «встановлене законом» (*«Мокуте проти Литви»*, 2018, §§ 107-131).

207. Суд також проголосив неприйнятною заяву, подану групою Свідків Єгови, які скаржились, що французький уряд перешкоджає їхньому праву на свободу релігії, визнавши суспільно корисною установою асоціацію «Національна спілка громадських організацій із захисту сім'ї і особи» (UNADFI), метою якої є «боротьба проти зазіхань на права людини і основоположні свободи», скоєних «деструктивними сектами»; заявники звинувачували цю організацію у тому, що вона є відкрито ворожою до їх релігійної громади. Суд вирішив, що держава не може вважатись відповідальною за всі дії, вжиті організаціями, яким, на підставі їхнього статуту, вона надала статус суспільно корисної установи. Надання такого статусу жодним чином не передбачає передання частини владних повноважень, які одні можуть спричинити відповідальність держави щодо дотримання Конвенції. Якщо заявники вважають, що конкретні дії UNADFI зашкодили їхнім правам, то такі твердження мають стати предметом звернення у належний спосіб до уповноважених національних судів. Європейський Суд зрештою вирішив, що заявники не можуть вважатись «потерпілими» від стверджуваних порушень, і що їхні скарги є невідповідними *ratione personae* (*Gluchowski і Інші проти Франції* (ухв.), 1999).

208. Суд також відхилив — у цьому випадку як явно безпідставну — скаргу об'єднання Харі Крішна щодо усних нападів, зроблених під час інтерв'ю з особою (православним священником), що було опубліковане на вебсайті приватного православного християнського новинного агентства (*«Центр товариств свідомості Крішни в Росії та Фролов проти Росії»*, 2021, § 31).

4. Фінансові і податкові заходи

209. На європейському рівні не існує жодних спільних стандартів у питаннях фінансування або податкового режиму церков і культів, оскільки це питання тісно пов'язане з історією і традиціями кожної країни. Тому в цій сфері держави мають особливо широку свободу розсуду (*«Алухер Фернандес та Кабальєро Гарсія проти Іспанії»* (ухв.), 2001).

210. Релігійні організації не можуть посылатись на статтю 9 Конвенції, аби під прикриттям свободи релігії вимагати особливого податкового статусу (*«Асоціація Сівананда Йоги Веданта проти Франції»*, рішення Комісії від 16 квітня 1998 року). Тож свобода релігії жодним чином не передбачає, аби Церквам або їхнім віруючим надавався податковий статус, відмінний від інших платників податків (*«Алухер Фернандес та Кабальєро Гарсія проти Іспанії»* (ухв.), 2001). Водночас стаття 9 не може тлумачитись як така, що надає право на звільнення культових місць від будь-яких податків (*«Баптистська церква «Ель Сальвадор» і Ортега Моратілья проти Іспанії» (Iglesia Bautista «El Salvador» і Ortega Moratilla v. Spain)*, рішення Комісії від 11 січня 1992 року). Проте економічний, фінансовий або податковий захід, вжитий щодо релігійної організації, іноді може виявитись втручанням у реалізацію прав, гарантованих статтею 9 Конвенції, тією мірою, якою буде доведено, що він становить дійсну і серйозну перешкоду для здійснення цих прав. Зокрема, питання стосовно експлуатації релігійних споруд, включно з витратами, які виникають залежно від податкового статусу цих будівель, за певних обставин можуть мати серйозні наслідки для реалізації права членів релігійних груп сповідувати свої релігійні переконання (*«Церква Ісуса Христа Святих останніх днів проти Сполученого Королівства» (The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom)*, 2014, § 30; *«Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey)*, 2014, § 41).

211. Так, Суд дійшов висновку про порушення статті 9 у наступних випадках:

- оподаткування дрібних готівкових пожертв, отриманих Французькою асоціацією Свідків Єгови, плюс нарахування відсотків і штрафу за запізнення сплати, оскільки заявник був зарахований до загального податкового режиму громадських організацій, що виключав податкові пільги, передбачені для деяких інших організацій, в тому числі культових. Оспорюваний захід, що стосувався усієї суми дрібних готівкових пожертв, отриманих

організацією-заявницею, які становили 90 % її ресурсів, спричинило скорочення життєво важливих ресурсів організації, без яких вона вже не могла повноцінно забезпечувати своїм віруючим вільне відправлення їхнього культу. Суд вирішив, що таке втручання не відповідало вимогам законності через занадто неточне формулювання застосованої у даному випадку статті Загального податкового кодексу («Асоціація Свідків Єгови проти Франції» (*Association Les Témoins de Jéhovah v. France*), 2011; див. також щодо дуже подібного випадку з таким же результатом справу «Євангелічна місіонерська церква та Салаун проти Франції» (*Église Évangélique Missionnaire and Salaün v. France*), 2013);

- оподаткування готівкових пожертв, отриманих двома організаціями, метою яких було відправлення аумістського культу і спорудження храмів у монастирі священного міста Мандаром. До проведення податкового врегулювання, ці організації вирішили саморозпуститись і передати усе своє майно організації, яка мала практично таку ж мету, аби вона могла продовжувати публічно відправляти богослужіння; тоді податкова адміністрація звернулась з позовом до компетентного суду і досягла скасування передачі майна. Європейський Суд визнав, що оспорюваний захід, спрямований на культові практику і місця даної релігії, становив втручання у реалізацію прав, захищених статтею 9 Конвенції; Суд дійшов висновку про існування порушення з тих же підстав, що й у справі «Асоціація Свідків Єгови проти Франції», 2011 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-105386> («Культурна асоціація Храму Піраміда проти Франції» (*Association Culturelle du Temple Pyramide v. France*), 2013; «Асоціація Лицарів Золотого Лотоса проти Франції» (*Association des Chevaliers du Lotus d'Or v. France*), 2013).

212. Натомість Суд визнав неприйнятною заяву, подібну до зазначених вище справ, за тим винятком, що хоча організація-заявник й існувала частково завдяки готівковим пожертвам, їх оподаткування не спричинило ані скорочення життєвих ресурсів, ані перешкоджання її релігійній діяльності («Сукьо Махікарі Франція проти Франції» (*Sukyo Mahikari France v. France*) (ухв.), 2013, § 20).

213. Суд констатував порушення статті 14 Конвенції (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 у наступних випадках:

- відмова звільнити організацію Свідків Єгови від сплати податків на тій підставі, що таке звільнення у національному праві передбачене тільки для «визнаних релігійних організацій»; відповідні справи стосувались звільнення від сплати податку на спадщину й подарунки («Свідки Єгови в Австрії проти Австрії», 2012), щорічного податку на майно, яке асоціація використовує для богослужінь («Християнська асамблея Свідків Єгови в Андерлехті та інші проти Бельгії» (*Anderlecht Christian Assembly of Jehovah's Witnesses and Others v. Belgium*), 2022);
- відмова турецького Управління у справах релігії сплачувати рахунок за електроенергію алевітського культового центру, де знаходилось *setevi* (культове місце алевітів), хоча це Управління сплачувало рахунки за електроенергію мечетей, церков і синагог. Ця відмова ґрунтувалась на тому, що *setevi* не визнавалось «культовим місцем», у свою чергу, через те, що турецька влада відмовлялась визнавати алевізм як окрему релігію, а не просто відгалуження ісламу. Суд вирішив, що така різниця у ставленні не мала жодного об'єктивного й розумного обґрунтування («Фонд Республіканського освітнього та культурного центру проти Туреччини» (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey*), 2014; «Іззетін Доган та інші проти Туреччини» [ВП], 2016).

214. Натомість Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 14 в сукупності зі статтею 9 у випадку відмови британської влади повністю звільнити від певних податків мормонський храм (закритий для громадськості і призначений виключно для тих мормонів, які отримали спеціальну рекомендацію), у той же час звільнивши від оподаткування мормонські *каплиці* або *молитовні дома*, які є відкритими для громадськості. Суд висловив сумніви щодо питання про те, чи такий спір підпадає під дію статті 9. Водночас, навіть якщо припустити, що вона застосовується, то

стверджувана різниця у ставленні мала об'єктивне і розумне обґрунтування: вона ґрунтувалась на ідеї, що доступ широкої громадськості до релігійних відправ є позитивним для суспільства загалом, оскільки може допомогти розвіяти підозри і подолати упередження щодо релігійної інакшості цієї громади. Тож Церква мормонів не зазнала інакшого ставлення, порівняно з іншими релігійними спільнотами, включно з офіційною англіканською Церквою, приватні каплиці котрої класифіковані за тим же податковим режимом, що й мормонські храми. До того ж цей храм, як культове місце, користувався податковою знижкою на 80 % (*«Церква Ісуса Христа Святих останніх днів проти Сполученого Королівства» (The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom)*, 2014).

215. Так само встановлені Конвенцією органи відхилили скарги на наступні ситуації:

- відмова іспанської податкової адміністрації звільнити євангелістську протестантську Церкву від податку на нерухомість щодо культових місць, у той час як католицька Церква користувалась таким звільненням. Комісія не встановила у цій справі жодних ознак дискримінації: звільнення від податків, яким користується католицька Церква, передбачене угодою між державою-відповідачем і Святим Престолом, яка покладає на сторони взаємні зобов'язання. Натомість громада-заявниця ніколи не просила про укладення такої угоди з державою і не мала щодо неї таких же зобов'язань, як католицька Церква (*«Баптистська церква «Ель Сальвадор» і Ортега Моратілья проти Іспанії»*, рішення Комісії від 11 січня 1992 року);
- стягнення із заявника, товариства, що навчало йоги, податку як з комерційної організації на тій підставі, що курси йоги, які воно пропонувало, мали прибутковий характер. Проте Комісія відхилила твердження про те, що заявник є потерпілим від дискримінації, порівняно із культовою діяльністю інших громад, зокрема католицької Церкви, неприбутковий характер діяльності якої був визнаний державою. Але оскільки заявник не мав статусу релігійної організації, то він не знаходився не тільки в аналогічному, а навіть у схожому становищі, порівняно з такими організаціями (*«Асоціація Сівананда Йоги Веданта проти Франції»*, рішення Комісії від 16 квітня 1998 року);
- рішення німецьких органів влади і судів про передачу пожертвування, яку отримав заявник (ісламська асоціація), Партією демократичного соціалізму за часів колишньої Німецької Демократичної Республіки (НДР), в управління Тростової агенції, а також конфіскацію відповідних активів. Суд констатував, що спорюваний захід відбувався за виняткових обставин, пов'язаних із возз'єднанням Німеччини; зокрема захід було реалізовано відповідно до загальних нормативних актів, введених у НДР до об'єднання, з метою перевірки походження активів, що належать політичним партіям та спорідненим організаціям. Дійшовши висновку про відповідність оспорюваного втручання до статті 1 Першого протоколу (право на повагу до власності), Суд зробив такий же висновок щодо статті 9. Він висловив сумніви щодо наявності втручання у реалізацію свободи релігії, оскільки спірний захід не стосувався ані внутрішньої структури організації-заявниці, ані її офіційного визнання державою. У будь-якому випадку, цей захід був передбачений законом і переслідував законні цілі захисту суспільної моралі і прав і свобод інших осіб, а також не був непропорційним відносно цих цілей (*«Ісламська релігійна громада в Берліні проти Німеччини» (Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V. v. Germany)*, (ухв.), 2002).

216. У деяких державах Європи існують **релігійні податки** (церковний податок, конфесійний податок тощо), які або стягуються державою і потім передаються певним релігійним організаціям, або стягуються релігійною організацією, яка може вимагати його сплати шляхом судового позову. В інших державах закон дозволяє платникам податків віддавати частину свого податку на прибуток конкретній релігійній організації. Саме існування релігійного податку не створює жодних проблем з точки зору статті 9 Конвенції, оскільки право держави стягувати його є однією із «законних цілей», перелічених у частині другій цієї статті (*«Васмут проти Німеччини»*, 2011, § 55; *«Клеїн та інші проти Німеччини»*, 2017, § 89). Водночас стаття 1 Першого протоколу, яка стосується права на повагу до власності, однозначно визнає за державою

повноваження стягувати податки («*С. проти Сполученого Королівства*», рішення Комісії від 15 грудня 1983 року). Проте широка свобода розсуду, визнана за державами у питанні церковного податку, не означає, що у цій галузі ніколи не може постати проблема свободи релігії. Навпаки, Суд проголосив, що можуть існувати випадки, коли втручання, пов'язане із системою збору церковного податку, є істотним, і коли врівноваження задіяних інтересів може призвести до висновку про наявність порушення («*Васмут проти Німеччини*», 2011, § 61).

217. Збір Церквою за допомогою держави внесків, які мають сплачувати її члени, сам по собі не становить жодного втручання у види діяльності, перераховані у статті 9 § 1 («богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів»). Дійсно, становище членів релігійної організації у цьому випадку можна порівняти із зобов'язанням сплачувати членські внески до громадської організації, і статтю 9 не можна тлумачити як таку, що надає індивіду право залишатись членом Церкви і тим не менш бути звільненим від правових обов'язків, зокрема фінансових, які є наслідком такої приналежності відповідно до автономних правил певної Церкви («*I. та Г.Р. проти Австрії*» (*E. and G.R. v. Austria*), рішення Комісії від 14 травня 1984 року).

218. Очевидно, як загальне правило, навіть якщо держава може стягувати церковний податок або подібний внесок для церкви, такий захід може охоплювати лише членів цієї церкви. Відповідно, буде мати місце втручання в негативний аспект свободи віросповідання, коли держава створює ситуацію, за якої особи зобов'язані — прямо чи опосередковано — вносити внески до релігійної організації, членами якої вони не є («*Клеїн та інші проти Німеччини*», 2017, § 81).

219. Суд встановив, що мало місце втручання у справі щодо чоловіка, який не був членом церкви, до якої ходила його дружина, та чиї податкові відшкодування були зменшені податковими органами; сума була безпосередньо вирахована як компенсація з суми спеціального церковного податку, який була винна його дружина. Іншими словами, його змусили відповідати за фінансові зобов'язання дружини перед церквою, до якої він сам не належав («*Клеїн та інші проти Німеччини*», 2017, §§ 81-83). Однак таке втручання було виправдане для цілей статті 9 § 2 Конвенції, оскільки, по-перше, оскаржувана компенсація відбулася тому, що подружжя добровільно обрало подання спільної податкової декларації, а по-друге, заявник міг змінити свій вибір, подавши заяву на отримання податкового повідомлення. За таких обставин компенсація була пропорційним засобом держави для врегулювання податкових зобов'язань подружжя.

220. Вимога сплатити церковний податок на церкву, до якої платник податків не належить, також може бути виправдана за виняткових обставин, коли зазначена церква надає певні державні послуги, які за своєю суттю є нерелігійними, і коли цей податок використовується виключно для фінансування зазначених нерелігійних функцій:

- Комісія вирішила, що було порушення статті 9 Конвенції у справі, де заявник, який працював у Швеції, але юридично не мав статусу «резидента» цієї країни, був змушений сплачувати релігійний податок на користь Церкви Швеції (лютеранська, на той час мала статус державної Церкви), до якої він не належав, і не мав можливості бути звільненим від цього податку (доповідь Комісії від 9 травня 1989 року у справі «*Дарбі проти Швеції*», §§ 57-60). Проте коли Суд отримав цю справу, то вирішив розглядати її не на підставі статті 9 Конвенції, а під кутом статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 1 Першого протоколу (дискримінація між резидентами і нерезидентами у реалізації права на повагу до власності), порушення якої і встановив («*Дарбі проти Швеції*», 1990, §§ 34-35);
- Суд проголосив явно необґрунтованою скаргу громадянина Швеції, котрий хоч і не був членом Церкви Швеції, проте мусив сплачувати на її користь «податок інакомислячого», що становить 25 % від звичайного релігійного податку. Суд встановив, що внесок, який у даному випадку мав сплачувати заявник, спрямовувався на фінансування нерелігійних завдань, які виконувала Церква Швеції в інтересах усього суспільства, наприклад, організація похоронів, опіка над старими людьми і управління національною архітектурною спадщиною; до того ж, цей обсяг у 25 % не був встановлений довільно, а

був обчислений, аби відповідати частці вартості такої діяльності у економіці Церкви (*«Бруно проти Швеції»* (ухв.), 2001; *«Ландберг проти Швеції»* (ухв.), 2001).

221. Усі цитовані справи стосувались *фізичних осіб*. Натомість, *комерційна організація*, яка має на меті виключно отримання прибутку, навіть якщо вона створена і управляється філософською асоціацією, не може посилатись на статтю 9, аби не сплачувати релігійний податок, що стягується на підставі закону, котрий стосується усіх комерційних організацій (*«Компанія Х. проти Швейцарії»* (*Companly X. v. Switzerland*), рішення Комісії від 27 лютого 1979 року; *«Видавництво 'Вільний мислитель' та інші проти Фінляндії»* (*Kustannus OY Varaa Ajattelija AB and Others v. Finland*), рішення Комісії від 15 квітня 1996 року).

222. Тож, церковний податок сам по собі не становить втручання у свободу релігії, якщо національне законодавство передбачає можливість для відповідних осіб за бажанням вийти з відповідної церкви (*«Клеїн та інші проти Німеччини»*, 2017, §§ 113). Водночас, державні органи мають широку дискрецію, аби визначати умови, за яких особа може обґрунтовано вважатись такою, що вирішила вийти з релігійної спільноти, і тому можуть вимагати чіткого і однозначного вияву волі з цього питання (*«Готесман проти Швейцарії»* (*Gottesmann v. Switzerland*), рішення Комісії від 4 грудня 1984 року).

223. Конвенційні органи не знайшли жодних ознак порушення статті 9 (як окремо, так і в сукупності зі статтею 14, яка забороняє дискримінацію) у наступних випадках:

- застосування до заявників, подружжя католиків, австрійського режиму внесків на Церкву, відповідно до якого вони були зобов'язані сплачувати католицькій Церкві регулярні внески; у випадку несплати Церква мала право подати проти них позов до суду цивільної юрисдикції і вимагати сплати боргу. Комісія встановила, що оспорюваного обов'язку можна уникнути, якщо заявники вийдуть із Церкви; чітко передбачивши таку можливість у законодавстві, держава встановила достатні гарантії для забезпечення заявникам можливості реалізувати свою свободу релігії; з іншого боку, заявники не можуть виводити зі статті 9 Конвенції будь-яке «право» залишатись членами католицької Церкви і водночас бути звільненими від накладених нею зобов'язань. Водночас те, що держава надавала Церкві, як і будь-якій іншій особі, можливість звертатись до суду цивільної юрисдикції для того, щоб отримати виконання зобов'язання, не створює жодних проблем стосовно права на повагу до власності, гарантованого статтею 1 Першого протоколу (*«I. та Г.Р. проти Австрії»*, рішення Комісії від 14 травня 1984 року);
- зобов'язання, накладене на заявників швейцарською владою на підставі їх приналежності до католицької Церкви, ретроактивно сплатити культовий податок за той період, коли вони, як самі стверджують, вже не були членами цієї Церкви. У справі державні органи визнали вихід заявників із Церкви лише починаючи з того моменту, коли вони обоє однозначно і чітко висловили свою волю більше не належати до неї, а простий прочерк у графі «релігія» у податковій декларації для цього не був достатнім (*«Готесман проти Швейцарії»*, рішення Комісії від 4 грудня 1984 року);
- Справа чотирьох заявників, які скаржилися на те, що німецькі податкові органи обчислювали і стягували церковні податки або збори на основі їхнього доходу та доходу іншого з подружжя. Вони скаржилися, зокрема, на необхідність звертатися по фінансову допомогу до свого подружжя для сплати спеціальних церковних зборів, що ставило особу, яка бажала здійснювати своє право на свободу віросповідання, в залежність від подружжя, а також на обов'язок сплачувати церковний податок, який був надмірно високим, оскільки база, на якій він обчислювався, включала доходи подружжя. Оскаржувані податки та збори були обчислені і стягнуті окремими церквами, а не державою; тому це була автономна діяльність кожної з церков, що не можна було приписати німецькій державі. Крім того, заявники мали право вийти з церкви, згідно з національним законодавством (*«Клеїн та інші проти Німеччини»*, 2017, §§ 113-118 та 129-134);

- можливість, гарантована для заявників, іспанських протестантів-євангелістів, спрямувати частину свого податку на прибуток або на економічний розвиток католицької Церкви, або на інші суспільні потреби, але не для їхньої власної Церкви. Суд встановив, що релігійна громада, до якої належали заявники, не намагалась укласти з іспанською державою угоду, яка дозволяла б виділяти їй частину податку, незважаючи на те, що національне законодавство передбачало таку можливість. Щодо особливого податкового режиму католицької Церкви, то він ґрунтувався на угоді між державою-відповідачем і Святим Престолом, яка встановлювала для обох сторін взаємні зобов'язання, наприклад, зобов'язання для Церкви відкрити для потреб суспільства свою історичну, мистецьку і архівну спадщину (*«Алухер Фернандес та Кабальєро Гарсія проти Іспанії»* (ухв.), 2001);
- можливість, гарантована для італійських платників податків, спрямувати вісім тисячних свого податку на прибуток або державі, або католицькій Церкві, або одній із інституцій, які представляють п'ять інших релігій, котрі погодились приймати таку субвенцію після укладення з державою спеціальної угоди. На протипагу твердженням заявника, Суд встановив, що закон гарантує платникам податків можливість не висловлювати свій вибір у цьому питанні, тому оспорюване положення не спричинило жодного зобов'язання виявляти свої релігійні переконання (*«Спампінато проти Італії» (Spampinato v. Italy)* (ухв.), 2007);
- національне законодавство, яке, гарантуючи членам усіх законно визнаних релігійних громад право віддавати частину свого податку на свою громаду, виділяючи, окрім того, певну річну суму у державному бюджеті тільки національній Церкві (у даному випадку, ісландській лютеранській), священики якої мають статус державних службовців (*«Асатруарфелагід проти Ісландії»* (ухв.), 2012).

224. Слід зазначити, що у цитованих справах йшлося або про особливий церковний податок, або про добровільне виділення платником податку точно встановленої частки загального податку, яку він сплачував податковим органам. Натомість, стаття 9 Конвенції не гарантує платнику податків право щодо **загальної податкової і бюджетної політики**, якщо немає жодного безпосереднього і відстежуваного зв'язку між сплатою точної суми і її використанням. Тому Комісія залишила без задоволення скаргу квакера-паціфіста, який не хотів сплачувати певну частину податку на прибуток, не переконавшись, що її не витратять на фінансування військової галузі. На думку Комісії, обов'язок сплачувати податки є загальним і сам по собі не має жодного конкретного наслідку для питань совісті; його нейтральність, зокрема, підтверджується тим, що жоден платник податків не може ні впливати на розподіл податкових надходжень, ні робити подібне рішення після сплати (*«С. проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 15 грудня 1983 року, що підтвержене у справі *«Х. і Б. проти Сполученого Королівства» (H. and B. v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 18 липня 1986 року). Комісія дійшла такого ж висновку у справі французького адвоката, супротивника абортів, який вимагав надати йому право не сплачувати певну частину податку, що буде витрачена на фінансування абортів (*«Буссель дю Бур проти Франції»*, рішення Комісії від 18 лютого 1993 року).

225. Загалом Комісія уточнила, що немає жодних ознак обмеження свободи релігії навіть якщо держава використовує бюджетні кошти, отримані від загальних податків, для підтримки певних релігійних громад або їхньої релігійної діяльності (*«Дарбі проти Швеції»*, доповідь Комісії від 9 травня 1989 року, § 56).

226. У 1960-х роках Комісія мусила розглядати численні заяви стосовно **обов'язкового страхування і соціального страхування**, подані протестантами-реформістами Нідерландів на підставі статті 9, котрі вимагали права не укладати угоди різних видів страхування, обов'язковість якого була встановлена законом, і не реєструватись у певних органах і системах, створених державою. Їхня мотивація була наступною. З одного боку, саме Бог надсилає людині як багатство, так і скруту, і тому не можна намагатись попередити або обмежити наперед наслідки можливого лиха. З іншого боку, Бог у Біблії категорично заборонив християнам забезпечувати засоби існування старих і хворих осіб; тому, намагаючись взяти цю справу в свої руки і встановлюючи державний режим пенсій за старістю, влада порушує суворі Божі приписи, а

заявники не бажають бути причетними до такого переступу. У справах такого виду Комісія залишила без задоволення наступні скарги:

- скаргу власника молочарні, якій скаржився на санкції, накладені на нього за відмову зареєструватись у службі охорони здоров'я, оскільки закон, в принципі, передбачав таку вимогу для того, щоб мати дозвіл вирощувати худобу; навіть якщо припустити існування втручання у реалізацію прав, гарантованих статтею 9, то воно було «необхідним у демократичному суспільстві» задля захисту і «охорони здоров'я», і ця мета може обґрунтовано включати запобігання хворобам худоби (*«X. проти Нідерландів»*, рішення Комісії від 14 грудня 1962 року);
- скаргу Реформатської церкви і двох її представників, які, заперечуючи проти будь-якого страхування, хотіли бути звільнені від обов'язку сплачувати внески до системи пенсійного страхування. Комісія встановила, що нідерландський закон звільняв тих, хто мав заперечення з міркувань совісті, від сплати внесків безпосередньо до страхового фонду, а натомість дозволяв сплачувати рівноцінну суму у вигляді податків. Отже, національний законодавець достатньо врахував особливі інтереси Реформатської церкви, і тому немає жодних ознак порушення статті 9 (*«Реформатська церква X. проти Нідерландів» (Reformed Church of X. v. the Netherlands)*, рішення Комісії від 14 грудня 1962 року);
- скаргу чоловіка, який заявляв про дискримінацію, оскільки нідерландський закон звільняв від обов'язку сплати внесків до системи пенсійного страхування (зобов'язуючи таку особу сплачувати рівноцінну суму у вигляді податків) тих, хто з релігійних мотивів заперечує проти *будь-якого* страхування, що не стосується самого заявника (*«X. проти Нідерландів»*, рішення Комісії від 14 грудня 1965 року);
- скаргу підприємця, який заперечує проти *будь-якого* страхування і був засуджений до штрафу і конфіскації робочого автомобіля за те, що керував ним без укладення обов'язкової угоди страхування цивільної відповідальності. У даній справі заявник визнав, що міг скористатись винятком, передбаченим законом, проте, оскільки він однак мав би сплачувати рівноцінну суму у вигляді податків, то вважав такий варіант морально неприйнятним. Комісія вирішила, що оскаржуване втручання було «необхідним у демократичному суспільстві» задля захисту прав інших осіб, тобто третіх осіб, які могли би бути жертвами можливих нещасних випадків (*«X. проти Нідерландів»*, рішення Комісії від 31 травня 1967 року).

227. Трохи згодом Комісія також залишила без задоволення подібну заяву від нідерландського лікаря, який у практиці керувався вченням антропософії і всупереч вимогам закону вимагав права не реєструватись у професійній системі пенсійного страхування. Комісія встановила, що обов'язок бути зареєстрованим у системі пенсійного страхування застосовувався до усіх лікарів-терапевтів на абсолютно нейтральній основі, тому не можна сказати, що цей обов'язок має будь-який безпосередній зв'язок з релігією або переконаннями заявника (*«B. проти Нідерландів» (B. v. the Netherlands)*, рішення Комісії від 5 липня 1984 року).

228. Суд дійшов висновку про відсутність будь-яких ознак порушення статті 14 (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 у випадку, коли орган первинного медичного страхування зареєстрував ведучих заходів, які влаштовувала організація християнського спрямування, «метою якої є працювати заради якнайширшого особистого розвитку людини завдяки мистецтву і красі», у загальній схемі медичного страхування на тій підставі, що їхня діяльність, задля якої згадана організація брала на себе усі зроблені ними витрати, була відповідно до закону «оплачуваною», а не «волонтерською» діяльністю. Організація-заявниця вважала себе потерпілою від дискримінаційного ставлення, порівняно зі священнослужителями, культова діяльність яких не відноситься до загальної схеми медичного страхування, а також порівняно з деякими іншими волонтерами тієї ж федерації, до якої належить заявниця. Суд встановив, що у французькому праві священнослужителі відносяться до загальної схеми медичного страхування, зберігаючи можливість скористатись перевагами особливого режиму; проте, якщо вони беруть участь у діяльності, яка не стосується їх священницької освіти, то вони

відносяться до загальної схеми медичного страхування (*«Офіс культури Клуні проти Франції» (Office culturel de Cluny v. France)* (ухв.), 2005).

5. Заходи, що вживаються стосовно політичних партій релігійного спрямування

229. Стаття 9 не забороняє надання субвенцій політичним партіям і не передбачає права брати участь у виборах як політична партія (*Х., У. і З. проти Німеччини (X., Y. and Z. v. Germany)*), рішення Комісії від 18 травня 1976 року).

230. Суд ніколи не стверджував, що утворення **політичної партії, яка заснована на постулатах релігії**, є формою «сповідання релігії», захищеною статтею 9 Конвенції. Натомість Суд мав розглядати справи, порушені такими партіями стосовно заходів, вжитих щодо них державами. Відносно цього питання Суд вирішив, що політична партія може боротись за зміну законодавства або правових чи конституційних структур держави за двох умов: 1) засоби, вжиті з цією метою, повинні бути законними і демократичними; 2) самі запропоновані зміни повинні бути сумісними з основоположними демократичними принципами. З цього неодмінно випливає, що політична партія, керівництво якої закликає вдаватись до насилля або пропонує політичний проект, котрий не поважає демократію, або ж має на меті зруйнувати її, а також зневажати визнані нею права і свободи, не може посилатись на захист з боку Конвенції від санкцій, вжитих з цих причин. Політична партія, котра відповідає наведеним вище умовам і керується моральними цінностями, які відстоює певна релігія, вже за визначенням не може вважатись утворенням, що шкодить основоположним демократичним принципам, закріпленим у Конвенції (*«Рефах Партісі (Партія добробуту) та інші проти Туреччини» (Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey)* [ВП], 2003; *«Державна реформаторська партія проти Нідерландів» (Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів)* (ухв.), 2012, § 71). Натомість кожна держава-учасниця може правомірно перешкоджати застосуванню в межах її юрисдикції норм приватного права, що мають релігійне походження та шкодять громадському порядку і демократичним цінностям у розумінні Конвенції (*«Рефах Партісі (Партія добробуту) та інші проти Туреччини»* [ВП], 2003, § 128).

231. Тому Суд дійшов висновку про:

- відсутність порушення статті 11 Конвенції (свобода зібрань) у випадку розпуску турецької політичної партії і тимчасової заборони її керівництву виконувати подібні функції в усіх інших політичних партіях. Суд встановив, поміж іншим, що ця партія намагалась створити політичний режим, заснований на шаріаті (що було б несумісно з демократією) і паралельному існуванні кількох систем приватного права, що дозволило б дискримінацію за ознакою статі, наприклад, полігамію і привілеї для чоловічої статі у розлученні і успадкуванні (що суперечило б рівності статей, яка є основоположною цінністю, захищеною Конвенцією) (*«Рефах Партісі (Партія добробуту) та інші проти Туреччини»* [ВП], 2003, § 128);
- неприйнятність як несумісної *ratione materiae* з положеннями Конвенції заяви «всесвітньої ісламської політичної партії», яка оскаржувала заборону уповноваженими німецькими органами своєї діяльності на території Німеччини. Суд вирішив, що оскільки ця партія бореться за насильницьке повалення держави Ізраїль і винищення або вигнання її мешканців, то вона не може посилатись на захист статей 9, 10 і 11 внаслідок змісту статті 17 Конвенції (заборона зловживання основоположними правами) (*«Хізб ут-Тахрір та інші проти Німеччини» (Hizb Ut-Tahrir and Others v. Germany)*, (ухв.), 2012);
- неприйнятність як явно необґрунтованої заяви нідерландської політичної партії, заснованої на засадах реформатського протестантизму, яка скаржилась на рішення Верховного суду Нідерландів, котре проголошувало, що держава має вжити заходів (не уточнено яких) для припинення практики цієї партії не допускати жінок до участі у своїх керівних органах і до списків кандидатів на виборах; така практика ґрунтувалась на щирому переконанні, заснованому на певних уривках із Біблії. Суд розглянув цю справу

на підставі статей 9, 10 і 11 Конвенції, не розрізняючи їх. Не торкаючись питання про те, чи партія-заявниця може вважати себе «потерпілою», перш ніж щодо неї буде вжито конкретних заходів, Суд проголосив, що позиція цієї партії щодо ролі жінок у політиці кричущо суперечить основоположним цінностям Конвенції. Стосовно факту, що до того моменту жодна з жінок не бажала висуватись на виборах від імені партії-заявниці, Суд вирішив, що у даній справі ця обставина не є вирішальною (*«Державна реформаторська партія проти Нідерландів» (Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів)* (ухв.), 2012).

В. Негативні зобов'язання: повага до автономії релігійних організацій

1. Принцип автономії релігійних організацій

232. Релігійні громади традиційно і повсюди існують у вигляді організованих структур. Стосовно організації релігійної громади стаття 9 має тлумачитись у світлі статті 11 Конвенції, яка захищає громадське життя від будь-якого необгрунтованого втручання з боку держави. З цієї точки зору право віруючих на свободу релігії передбачає, що громада може мирно існувати без протиправного втручання з боку держави. **Автономія релігійних громад** необхідна для плюралізму у демократичному суспільстві і навіть є осердям захисту, гарантованого статтею 9 Конвенції. Вона становить безпосередній інтерес не лише для організації цих громад як таких, але й для ефективного користування правом на свободу релігії усією сукупністю їхніх активних учасників. Якщо організація функціонування громади не була б захищена статтею 9 Конвенції, то від цього постраждали б усі інші аспекти свободи релігії індивіда (*«Хасан і Тчауч проти Болгарії»* [ВП], 2000, §§ 62 і 91; *«Фернандез Мартінез проти Іспанії» (Fernández Martínez v. Spain)* [ВП], 2014, § 127). **Внутрішня структура** релігійної організації і умови набуття її членства є засобами, завдяки яким такі організації сповідують свої вірування і підтримують свої релігійні традиції (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mukhaylivska Parafiya v. Ukraine)*, 2007, § 150).

233. Наведений вище принцип автономії забороняє державі зобов'язувати релігійну громаду приймати до свого складу нових членів або виключати інших. Релігійні організації повинні бути цілком вільними, аби самостійно встановлювати умови і обставини прийому нових членів і виключення дійсних членів (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mukhaylivska Parafiya v. Ukraine)*, 2007, §§ 146 та 150).

234. У своїй діяльності релігійні громади керуються правилами, за якими їхні адепти часто вбачають божественне походження. Релігійні церемонії мають для віруючих сакральні значення і цінність, коли відправляються священнослужителями (єпископами, священиками, пасторами, равинами, імамами, муфтіями тощо), висвяченими на підставі цих правил. Особистість священнослужителя є безспірно важливою для кожного активного учасника громади, а їхня участь у житті громади є, відповідно, особливим виявом релігії, котра як така користується захистом статті 9 Конвенції (*«Хасан і Тчауч проти Болгарії»* [ВП], 2000, § 62; *«Міролюбівс та інші проти Латвії» (Miroļubovs and Others v. Latvia)*, 2009, § 80).

235. Так Суд встановив порушення статті 9 через умови релігійного життя греків-кіпріотів, які живуть анклавом у «Турецькій Республіці Північного Кіпру», влада якої не погодилась на призначення більше священиків в цій місцевості, тоді як в усьому регіоні залишився лише один (*«Кіпр проти Туреччини»* [ВП], 2001, §§ 243-246).

236. Покарання особи лише на тій підставі, що вона діяла як релігійний керівник громади, котра його добровільно слухається, навіть якщо держава не визнає цього, у жодному випадку не може вважатись сумісним з вимогами релігійного плюралізму у демократичному суспільстві (*«Серіф проти Греції»*, 1999, § 51). Так, Суд дійшов висновку про існування порушення статті 9 через кримінальне переслідування заявника, грецького мусульманського теолога, за «узурпацію функцій священнослужителя визнаної релігії» і «публічне носіння одягу священнослужителя без

права на це». У даній справі заявника обрали муфтієм ному Родопі мусульмани-віруючі, але держава не визнала цього і призначила на цю посаду іншу особу. Він взяв участь у відправі низки релігійних свят у якості муфтія, але ніколи не мав наміру здійснювати судові і адміністративні функції, передбачені державним законодавством про муфтіїв і інших священнослужителів «визнаних релігій» (*ibid*<http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-62927>). У подібній справі стосовно особи, обраної муфтієм Ксанти, Суд дійшов такого ж висновку, уточнивши, що теоретична можливість того, що існування двох муфтіїв може спричинити напругу між мешканцями певної місцевості, не є достатньою, щоб виправдати оспорюване втручання, оскільки саме державні органи мають забезпечити взаємну толерантність між протилежними групами («*Агга проти Греції (№ 2)*» (*Agga v. Greece (no. 2)*), 2002; див. також «*Агга проти Греції (№ 3)*» (*Agga v. Greece (no. 3)*), 2006; «*Агга проти Греції (№ 4)*» (*Agga v. Greece (no. 4)*), 2006).

237. Стосовно, зокрема, Армії Спасіння, внутрішня структура якої заснована на використанні звань, схожих на військові, і носінні одностроїв, Суд постановив, що цей факт становить правомірний вияв релігійних вірувань цієї організації. Тому не можна однозначно стверджувати, що через це Армія Спасіння може становити загрозу для цілісності або безпеки держави («*Московське відділення Армії спасіння проти Росії*», 2006, § 92). В загальному, використання військових метафор релігійною організацією є недостатнім самостійним аргументом для обґрунтування обмеження її діяльності (див. справу за статтею 10 у світлі статті 9 «*Ібрагім Ібрагімов та інші проти Росії*», 2018, § 120).

2. Втручання держави у внутрішньо- або міжконфесійні конфлікти

238. «Демократичне суспільство» характерне наявністю плюралізму, толерантності і відкритості. Хоча іноді потрібно підпорядкувати інтереси особи інтересам групи, демократія не може обмежуватись постійним верховенством думки більшості, а вимагає рівноваги, яка гарантує особам, котрі перебувають у меншості, справедливе ставлення, і яка уникає будь-яких зловживань домінуючим становищем («*Лейла Сахін проти Туреччини*» (*Leyla Şahin v. Turkey*) [ВП], 2005, § 108). Плюралізм також ґрунтується на справжньому визнанні та повазі до різноманіття і динаміки культурних традицій, етнічних і культурних ідентичностей, релігійних переконань та художніх, літературних і соціально-економічних ідей та концепцій. Гармонійна взаємодія осіб і груп з різними ідентичностями є необхідною для досягнення соціальної згуртованості. Поважати релігійне різноманіття безсумнівно є одним з найважливіших викликів, з якими ми стикаємось сьогодні; саме тому влада повинна сприймати релігійне різноманіття не як загрозу, а як джерело збагачення («*Іззетін Доган та інші проти Туреччини*» [ВП], 2016, § 109).

239. Тому плюралізм і демократія повинні ґрунтуватись на діалозі і компромісах, які неодмінно вимагають від осіб різних поступок, необхідних для захисту і поширення ідеалів демократичного суспільства («*С.А.С. проти Франції*» (*S.A.S. v. France*) [ВП], 2014, § 128). У демократичному суспільстві, де співіснують численні релігії або численні відгалуження однієї релігії, може виявитись необхідним додати до цієї свободи певні обмеження, потрібні для примирення інтересів різних груп і для забезпечення поваги до переконань кожного. Водночас, здійснюючи свої регуляторні повноваження у цій галузі і у своїх стосунках з різними релігіями, культурами і віруваннями, держава має залишатись нейтральною і безсторонньою, оскільки йдеться про підтримання плюралізму і належне функціонування демократії («*Метрополітна церква Бессарабії та інші проти Молдови*» (*Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova*), 2001, §§ 115-116).

240. З цієї точки зору Суд часто наголошував на ролі держави як нейтрального і неупередженого організатора діяльності різних культів, релігій і вірувань і відзначав, що ця роль допомагає підтримати у демократичному суспільстві громадський порядок, релігійний мир і толерантність («*Баятян проти Вірменії*» (*Bayatyan v. Armenia*) [ВП], 2011, § 120; «*С.А.С. проти Франції*» (*S.A.S. v. France*) [ВП], 2014, § 127). Це стосується як відносин між віруючими і невіруючими, так і

стосунків між адептами різних культур, релігій і вірувань (*«Лаутсі та інші проти Італії»* [ВП], 2011, § 60).

241. Цей обов'язок нейтралітету не можна тлумачити як такий, що може зменшити роль віри або Церкви, до якої історично і культурно належить населення певної країни (*«Члени Глданської конгрегації Свідків Єгови та інші проти Грузії»*, 2007, § 132). Дійсно, рішення про те, увічнювати традицію чи ні, в принципі належить до свободи розсуду держави-відповідача. Тому Суд має взяти до уваги той факт, що Європі притаманні великі відмінності між державами, які її утворюють, зокрема у плані культурного й історичного розвитку. З іншого боку, посилання на традицію не може звільнити державу-учасницю від зобов'язання поважати права і свободи, захищені Конвенцією і Протоколами до неї (*«Лаутсі та інші проти Італії»* [ВП], 2011, § 68). Відповідно, Суд не зміг погодитися з тим, що існування релігії, до якої належить більшість населення, або будь-яка ймовірна напруга між більшою релігійною конфесією та меншою, чи опозиція з боку органів влади більшій релігійній конфесії, можуть бути об'єктивним і розумним обґрунтуванням для порушення прав, гарантованих статтею 9 — наприклад, відмов релігійному об'єднанню в державному визнанні (*«Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви»*, 2021, § 145).

242. Обов'язок нейтралітету і безсторонності держави є несумісним із будь-яким повноваженням здійснювати оцінку легітимності релігійних вірувань і способів їх вираження (*«Манусакіс та інші проти Греції» (Manoussakis and Others v. Greece)*, 1996, § 47, і *«Баятян проти Вірменії» (Bayatyan v. Armenia)* [ВП], 2011, § 120; *«Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви»*), 2021, §§ 125 та 140). Тому якщо реалізація права на свободу релігії або один з його аспектів відповідно до національного права підпадають під систему отримання попереднього дозволу, то втручання у процедуру надання дозволу з боку визнаного церковного органу, особливо якщо він належить до іншої конфесії, ієрархії або послуху, не може відповідати вимогам статті 9 § 2 Конвенції (*«Митрополічна церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)*, 2001, § 117 та 123; *«Вергос проти Греції» (Vergos v. Greece)*, 2004, § 34; *«Стародавня балтійська релігійна асоціація "Ромува" проти Литви»*, 2021, § 144).

243. Обов'язок нейтралітету забороняє державі, включно з судами, розглядати питання **конфесійної приналежності** індивіда або групи, оскільки це завдання належить виключно верховній духовній владі певної релігійної громади (*«Міролюбовс та інші проти Латвії» (Mirojubovs and Others v. Latvia)*, 2009, §§ 89-90; *«Іззетін Доган та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016, § 121; *«Християнська релігійна організація Свідків Єгови в НКР проти Вірменії»*, 2022, § 76). Інакше кажучи, держава не може свавільно «встановити» або «змінити» конфесійну приналежність індивіда або групи проти їхньої волі. Тільки найсерйозніші та найбільш вагомні причини можуть обґрунтувати втручання держави (*«Іззетін Доган та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016, § 110). Наприклад, Суд встановив порушення статті 9 у таких справах:

- рішення латвійського Управління у справах релігії стосовно конфлікту у межах місцевої громади православних-старообрядців (російських православних старообрядців); відповідно до цього рішення, ухваленого на підставі двох звітів експертів, жоден з яких не належав до старообрядців, заявники, причастившись у священника Російської православної церкви, *ipso facto* змінили конфесію. Виконання цього рішення спричинило видворення заявників з їхнього місця богослужінь (*«Міролюбовс та інші проти Латвії» (Mirojubovs and Others v. Latvia)*, 2009, §§ 33-36 і 88-89);
- неможливість для заявника змінити на посвідченні особи запис «іслам» на «алевіт», оскільки державний орган, який займається справами у галузі релігії ісламу, вважав, що алевізм є усього лиш відгалуженням ісламу (*«Сінан Ішик проти Туреччини»*, 2010, §§ 45-46);
- відмова в реєстрації релігійної організації та наданні їй офіційного визнання на основі експертної думки, яка, серед іншого, зазначала, що організація не може претендувати на

статус «християнської», оскільки не приймає Нікейський символ віри (*«Християнська релігійна організація Свідків Єгови в НКР проти Вірменії»*, 2022, §§ 75-76).

244. Крім того, Суд встановив порушення статті 9, розглянутої окремо та в поєднанні з статтею 14 Конвенції, у зв'язку з відмовою уряду Туреччини від прийняття петиції групи прибічників алавітської віри, які вимагали ставити їх на рівні з прибічниками сунітського напрямку ісламу. Вони вимагали, зокрема, щоб для алавітської громади були надані релігійні послуги у вигляді державної служби; щоб цемеві (місця, де алавіти проводять свої релігійні обряди, цем) отримали статус місць для проведення богослужінь; щоб алавітські релігійні лідери були прийняті на роботу як державні службовці; щоб їхньому об'єднанню були надані державні субсидії. Відмова була в основному обґрунтована тим, що влада відмовилася визнати алавітську конфесію окремою релігією чи культом (ї продовжила формальну класифікацію її як однієї з суфійських орденів, заборонених у 1920-х роках). Суд вважав, що ставлення влади до алавітів і відмова врахувати специфічні особливості алавізму порушувало її зобов'язання забезпечити нейтральність і неупередженість. Існування внутрішніх дебатів у самій алавітській громаді щодо основних правил їхніх переконань і вимог не змінювало факту, що алавізм є релігійною спільнотою, яка має глибоке коріння в турецькій історії та культурі та має права, що охороняються статтею 9 Конвенції. Окрім відмови визнати цемеві як місця для богослужінь, відсутність чіткої правової бази для регулювання релігійних меншин, які не мають визнання (таких як алавітська віра), спричинила численні юридичні, організаційні та фінансові проблеми, пов'язані з можливістю будівництва місць для богослужінь, отриманням пожертв або субсидій, правом виступати в суді від свого імені тощо. Так, турецькі органи влади перевищили межі своєї свободи розсуду. Суд також встановив, що заявники зазнали дискримінації порівняно з прихильниками більшої версії сунітського ісламу, які користувалися вищезгаданими правами та послугами (*«Іззетін Доган та інші проти Туреччини»* [ВП], 2016).

245. Так само, Суд встановив порушення статті 11, тлумаченої в контексті статті 9 Конвенції, через відмову македонських властей зареєструвати Бекташистський суфійський орден, який уже був визнаний юридичною особою протягом п'ятнадцяти років, на підставі того, що його доктринальні джерела та основні положення були однаковими з джерелами та положеннями загальної ісламської громади (*«Бекташистська громада та інші проти колишньої Югославської Республіки Македонія»*, 2018).

246. Вжиті державою заходи, що ставлять у сприятливе становище керівника розділеної релігійної громади або мають на меті примусити громаду, проти її власного бажання, **визнати єдине керівництво**, також становлять порушення свободи релігії. Дійсно, що в деяких країнах незалежність і єдність історично домінуючої більшості церкви є питаннями найвищої важливості для суспільства в цілому (*«Православна Охридська архієпархія (Греко-православна Охридська архієпархія Печської патріархії) проти колишньої Югославської Республіки Македонія»*, 2017). Однак, у демократичному суспільстві держава не повинна вживати заходів для просування однієї інтерпретації релігії на шкоду іншим чи змушувати розділену релігійну громаду або її частину об'єднуватися під єдиним керівництвом (*«Хасан і Тчауч проти Болгарії»* [ВП]), 2002, § 78; *«Митрополична церква Бессарабії та інші проти Молдови»*, 2001, § 117). Дійсно, якщо група віруючих і/або священнослужителів відділяються від громади, до якої раніше належали, або навіть вирішують змінити конфесію, то такий акт становить колективну реалізацію «свободи змінити релігію або переконання», однозначно гарантовану статтею 9 § 1 Конвенції (*«Міролюбовс та інші проти Латвії»*, 2009, § 93). Отже, національні органи влади не можуть вимагати від віруючих дотримуватися своїх приписів в рамках вже визнаної або зареєстрованої організації на тій підставі, що, на думку цих органів, їхні переконання ідентичні до переконань цієї організації (*«Женов проти Болгарії»*, 2017, § 46). Роль державних органів полягає не в тому, щоб усунути причину напруженості шляхом ліквідації плюралізму, а в тому, щоб забезпечити терпимість між групами-конкурентами, навіть якщо вони походять з однієї групи (*«Митрополична церква Бессарабії та інші проти Молдови»*, 2001, § 123).

247. Роль держави як найвищого гаранта плюралізму іноді може зобов'язати її виступати посередником між суперниками; таке **посередництво** в принципі відповідає статті 9, якщо

здійснюється у нейтральний спосіб, а державні органи у цій делікатній сфері діють виважено (*«Верховна Свята Рада Мусульманської Громади проти Болгарії» (Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, 2004, § 80)*). У кожному випадку будь-яке рішення, ухвалене державними органами у цій галузі, має ґрунтуватись на прийнятній оцінці відповідних фактів (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mukhaylivska Parafiya v. Ukraine), 2007, § 138)*).

248. Так, Суд встановив порушення статті 9 Конвенції у наступних випадках:

- відмова молдовської влади надати юридичне визнання Митрополичій церкві Бесарабії, автономній православній церкві, котра перебуває під керівництвом Бухарестського Патріархату (Румунська православна церква), на тій підставі, що таке визнання суперечить інтересам Митрополичої церкви Молдови, яка належить до Московського Патріархату (Російська православна церква), вже визнаної державою. Відмовивши у визнанні, зокрема на тій підставі, що Церква-заявниця є просто «групою схизматиків» щодо російської Церкви, і заявивши, що віруючі Церкви-заявниці можуть сповідувати свою релігію у рамках іншої православної Церкви, визнаної державою, молдовський Уряд не дотримався свого зобов'язання нейтральності і безсторонності (*«Митрополична церква Бессарабії та інші проти Молдови» (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova), 2001)*);
- свавільна відмова української влади визнати і зареєструвати зміни до статуту православної парафії, ухвалені під час загальних зборів її парафіян, на підставі яких ця парафія виходила з-під юрисдикції Російської православної церкви (Московський Патріархат) і переходила під юрисдикцію Української православної церкви (Київський Патріархат). У цій справі один із головних аспектів протиправності полягав у тому, що українські державні органи і суди повністю проігнорували внутрішню організацію парафії, визначену в її статуті, визнали «парафіянами» осіб, які за статутом не були такими, і дійшли висновку, що згадані загальні збори були нелегітимними, тому що ці особи не брали в них участі. Оскільки національні суди не виправили протиправність дій адміністративних органів, Європейський Суд зробив висновок про порушення статті 9 Конвенції в сукупності зі статтями 6 § 1 і 11 (*«Свято-Михайлівська парафія проти України» (Svyato-Mukhaylivska Parafiya v. Ukraine), 2007)*).

249. У справі *«Міролюбовс та інші проти Латвії»*, 2009, йдеться про втручання держави у конфлікт, що виник у громаді через внутрішні питання. Проте іноді держава може опинитися залученою у міжконфесійний конфлікт, до створення якого сама безпосередньо долучилась. У зв'язку з цим слід згадати три рішення, постановлені Судом у трьох подібних справах проти Болгарії. Усі ці справи стосуються особливого історико-політичного контексту цієї країни починаючи з 1989 року, позначеного швидким переходом від тоталітарного комуністичного режиму до демократії. Починаючи з цієї дати, болгарська держава сповідувала політику втручання у внутрішню діяльність двох найбільших релігійних громад країни – православних християн і мусульман. Спершу уряд намагався змінити керівників цих двох релігійних організацій ніби-то через їх співпрацю з попереднім комуністичним режимом; така політика негайно спричинила розколи всередині кожної зі згаданих громад. Згодом, залежно від парламентських виборів, кожен наступний уряд вживав заходів, аби поставити ту чи іншу громаду під єдине керівництво релігійних достойників, які вважались політично лояльними до правлячої партії, і намагаючись усунути керівництво супротивної групи. Водночас, в адміністративній практиці болгарських державних органів закон про віросповідання постійно тлумачився як такий, що забороняє паралельне існування двох організацій, що належать до однієї конфесії, і вимагає єдиного керівництва для кожної конфесії, що буде визнане державою (щодо загального огляду ситуації див. *«Святий Синод Болгарської Православної Церкви (митрополит Інокентій) та інші проти Болгарії» (Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria), 2009, §§ 68 і 127)*).

250. У цьому контексті Суд встановив порушення статті 9 Конвенції у трьох наступних ситуаціях:

- втручання болгарського уряду у вибір керівництва мусульманської громади, визнавши без жодних причин або пояснень керівництво супротивної щодо заявників сторони як єдиних легітимних представників усієї громади в цілому. Верховний суд Болгарії постановив, що Рада міністрів має розглянути прохання про реєстрацію, подане першим заявником, але Уряд відмовився виконувати це рішення. Європейський Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання «не встановлено законом», було свавільним і ґрунтувалось на положеннях, які надавали виконавчій владі необмежені дискреційні повноваження (*«Хасан і Тчауч проти Болгарії»* [ВП], 2000);
- організація державними органами Конференції мусульманського об'єднання Болгарії, аби припинити вищезгаданий розкол, і дуже активне втручання у підготовку і перебіг цієї конференції, зокрема на рівні підбору учасників. Заявником у цій справі була Верховна Свята Рада Мусульманської Громади, яка представляє опозиційний табір відносно панів Хасана і Чауша, і відмовляється визнати легітимність оспорюваної конференції. У цій справі болгарська влада вчинила тиск на роз'єднану мусульманську громаду, аби змусити її визнати єдине керівництво, замість того, щоб врахувати невдалі спроби об'єднання і, за потреби, продовжувати виступати посередником у душі діалогу між двома партіями. Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання було «встановлене законом» і переслідувало законну мету, але було непропорційним щодо цієї мети (*«Верховна Свята Рада Мусульманської Громади проти Болгарії»*, 2004);
- втручання держави у конфлікт всередині Болгарської православної церкви, який Уряд власноруч розпалював у 1992 році, проголосивши нечинними вибори Патріарха Максима головою Церкви і призначивши на його місце тимчасове управління (відоме під назвою «альтернативний Синод»). З огляду на особливі обставини справи, Суд відхилив аргумент Уряду про те, що члени «альтернативного Синоду» і їхні адепти могли вільно створити і зареєструвати власну Церкву, поруч з Церквою під керівництвом Патріарха Максима; дійсно, судовий спір стосувався не відмови визнати релігійну організацію, а втручання держави у внутрішні справи громади, розколотої між двома ієрархами, кожна з яких вважала іншу неканонічною на підставі, яка на перший погляд не здавалась ані суперечливою, ані необґрунтованою. Допмагаючи одній зі сторін конфлікту отримати виняткове повноваження представляти і контролювати справи усієї православної громади, усунувши для цього супротивну партію, наказуючи правоохоронним органам виганяти адептів заявника із культових споруд, які вони займали, болгарська держава порушила свій обов'язок нейтралітету (*«Святий Синод Болгарської Православної Церкви (митрополит Інокентій) та інші проти Болгарії» (Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and Others v. Bulgaria)*, 2009; див. також *«Сотіров та інші проти Болгарії» (Sotirov and Others v. Bulgaria)*, (ухв.), 2011).

251. Натомість, Суд дійшов висновку про відсутність будь-яких ознак порушення статті 9 (окремо чи в сукупності зі статтею 14 Конвенції) у випадку стверджуваного невиконання судового рішення, що набрало законної сили, відповідно до якого греко-католицька парафія отримувала доступ до спільного цвинтаря, яким вона користувалась разом із православною парафією, в контексті зміни конфесії, проведеної колишнім православним священиком і частиною парафіян, які перейшли до греко-католицької церкви. Суд констатував, що влада вжила відповідних і розумних заходів для примирення конфлікту (включно із виділенням коштів для спорудження нової греко-католицької церкви і створення нового цвинтаря); щодо оскаржуваного рішення, то парафія-заявник сама не намагалась належним чином забезпечити його повне виконання (*«Греко-католицька парафія Песчеана та інші проти Румунії» (Greek Catholic Parish of Pesceana and Others v. Romania)* (ухв.), 2015, § 43).

252. Втручання держави у внутрішньо- та міжконфесійні конфлікти слід відрізнати від звичайних випадків, коли державні органи мають **владнати наслідки секуляризму** вже наявної релігійної суперечки, до розпалювання якої вони самі не долучались і в якій не брали участі (*«Грецька церковна громада Мюнхена та Баварії»* (ухв.), 2007; див. також *«Сербсько-греко-східна церковна громада Святого Сави у Відні проти Австрії»*, рішення Комісії від 30 листопада 1994

року). Так, Суд проголосив неприйнятною як явно необґрунтовану скаргу грецької православної громади, яка скаржилась на накладений на неї обов'язок повернути державі церкву, якою користувалась протягом більш ніж 150 років. У 1828 році король Людовік I Баварський передав цю споруду «грецькій релігії, залишаючи її у власності держави». Проте у 1970-х роках громада порвала стосунки з місцевою митрополією Константинопольського Патріархату і перейшла під юрисдикцію «Істинно-православних християн». Внаслідок низки позовів, поданих Землею Баварія, німецькі суди вирішили, що надання церкви, зроблене у 1828 році, слід вважати відкликаним, і що церкву треба повернути державі, аби вона передала її митрополії. На думку судів, користування заявниці спірною будівлею стало таким, що суперечить намірам первинного донатора (короля Людовіка I), який бажав надати цю церкву громаді, яка дійсно представляє місцеву грецьку православну громаду, співпричасну із Грецькою православною церквою і Константинопольським Патріархатом; проте, громада-заявниця перестала відповідати цим вимогам. З огляду на мотивування, наведене національними судами, Суд не встановив жодного втручання державних органів у внутрішній церковний конфлікт і жодного порушення принципу нейтралітету держави (*«Грецька церковна громада Мюнхена та Баварії»* (ухв.), 2007).

253. **Право користуватись релігійною спорудою** було також частиною справи *«Міролюбовс та інші проти Латвії» (Mirojubovs and Others v. Latvia)*, 2009, у якій заявники, російські православні старообрядці Латвії, втратили право користуватись своїм храмом, котрий був переданий іншій конкурентній групі, оскільки Управління у справах релігії вирішило, що вони *de facto* змінили конфесію і вже не могли легітимно представляти цю релігійну громаду. Констатуючи порушення статті 9 Конвенції, Суд все ж відзначив відмінність цієї справи від справи *«Грецька церковна громада Мюнхена та Баварії»* (ухв.), 2007. Зокрема, Суд підкреслив, що латвійська влада скоїла справжнє втручання у релігійний конфлікт, замість того, щоб обмежитись владнанням юридичних наслідків у світських питаннях (*«Міролюбовс та інші проти Латвії» (Mirojubovs and Others v. Latvia)*, 2009, § 94).

3. Конфлікти між релігійними організаціями та їхніми членами (віруючими і священнослужителями)

254. Держави не мають вимагати від релігійних громад, які перебувають під їхньою юрисдикцією, аби вони забезпечили свободу релігії і свободу вираження поглядів своїм віруючими і священнослужителям (*«Х. проти Данії»*, рішення Комісії від 8 березня 1976 року). Дійсно, спільною рисою багатьох релігій є те, що вони визначають **доктринальні правила** поведінки, якими їхні адепти мають керуватись у приватному житті (*«Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії»*, 2010, § 118). Тому стаття 9 Конвенції не гарантує жодного права на незгоду всередині релігійного утворення. Повага до автономії визнаних державою релігійних громад передбачає, зокрема, визнання державою права цих громад діяти відповідно до своїх власних правил і інтересів щодо можливих виявів незгоди, які виникають всередині їх і можуть становити загрозу для згуртованості, іміджу або цілісності. Тож державні органи не повинні виступати арбітром між релігійними організаціями і різними групами інакодумців, які існують або можуть існувати всередині їх (*«Профспілка „Добрий Пастир” проти Румунії»* [ВП], 2013, § 165, і *«Фернандез Мартінез проти Іспанії»* [ВП], § 128). Так само стаття 9 не гарантує віруючим право обирати духовних керівників своєї громади або виступати проти виборів чи призначення священнослужителів всередині громади (*«Кохн проти Німеччини»* (ухв.), 2000; *«Сотіров та інші проти Болгарії»* (ухв.), 2011). У випадку доктринальної або організаційної незгоди між релігійною громадою і її членом свобода релігії останнього виявляється у можливості вільно залишити таку громаду (*«Х. проти Данії»*, рішення Комісії від 8 березня 1976 року; *«Міролюбовс та інші проти Латвії»*, 2009, § 80).

255. Проте статтю 9 § 1 не можна тлумачити як таку, що надає особі «право» зобов'язати Церкву «анулювати» отримані в дитинстві хрещення або миропомазання (*«Х. проти Ісландії»*, рішення Комісії від 6 лютого 1967 року).

256. Встановлені Конвенцією органи проголосили неприйнятними заяви стосовно наступних ситуацій:

- рішення датського міністра у справах релігій порушити дисциплінарне провадження проти пастора національної датської Церкви (лютеранської) за висування додаткової, не передбаченої Церквою, умови для хрещення дитини («*X. проти Данії*», рішення Комісії від 8 березня 1976 року);
- рішення діоцезального зібрання на той час національної шведської Церкви (лютеранської), підтримане Урядом, проголосити невідповідність заявника для посту пастора, оскільки він, виступаючи проти висвячення жінок, не висловив готовність до співпраці із жінкою-священиком («*Карлссон проти Швеції*» (*Karlsson v. Sweden*), рішення Комісії від 8 вересня 1988 року);
- заявник, священик англіканської Церкви, заперечував проти рішення Генерального Собору цієї Церкви про висвячення жінок («*Вільямсон проти Сполученого Королівства*», рішення Комісії від 17 травня 1995 року);
- рішення шлюбного комітету руху п'ятдесятників відкликати право заявників укласти шлюби, визнані державою, на тій підставі, що вони не належать до цього руху («*Спетз та інші проти Швеції*», рішення Комісії від 12 жовтня 1994 року);
- колишній член Адміністративної ради єврейської громади Ганновера скаржився на виконання німецькими судами рішення арбітражного трибуналу Центрального єврейського консисторіуму Німеччини, згідно з яким заявник втратив свою посаду і був вигнаний з приміщень цієї громади; у цьому випадку не було втручання з боку держави, оскільки вона обмежилась виконанням оскаржуваного рішення, не перевіряючи його обґрунтованість і поважаючи внутрішню автономію єврейської громади («*Кохн проти Німеччини*» (ухв.), 2000).

4. Конфлікти між релігійними організаціями і їхніми найманими працівниками

257. На підставі автономності релігійні громади можуть вимагати певного ступеню лояльності з боку осіб, які працюють на них або представляють їх. Дійсно, спільною рисою багатьох релігій є те, що вони визначають доктринальні правила поведінки, якими їхні адепти мають керуватись у приватному житті («*Релігійна організація Свідків Єгови в Москві проти Росії*», 2010, § 118). Оцінюючи пропорційність обмежувального заходу, вжитого державою або відповідною релігійною організацією, слід враховувати характер посад, які займають ці особи. Особливо потрібно брати до уваги **специфічну місію**, довірену особі в рамках релігійної організації, аби визначити, чи ця особа має нести обов'язок **підвищеної лояльності** («*Фернандез Мартінез проти Іспанії*» [ВП], 2014, § 131). У такому випадку слід надати особливій ваги ступеню близькості між діяльністю цієї особи і місією пропагування релігійної організації («*Шют проти Німеччини*» (*Schüth v. Germany*), 2010, § 69).

258. У випадку, зокрема, **викладачів релігії**, Церква або релігійна громада можуть обґрунтовано вимагати особливої лояльності щодо себе, оскільки викладачі можуть вважатись їхніми представниками. Існування розходжень між ідеями, які мають викладатись, і особистими переконаннями учителя може створити проблему з суспільною довірою, якщо цей викладач активно і відкрито бореться проти таких ідей. Дійсно, цілком розумно припустити, що для того, аби бути переконливим, викладання релігії має здійснюватись особою, спосіб життя і публічні вислови якої не перебувають у кричущій суперечності з даною релігією, особливо якщо вона прагне регулювати приватне життя і особисті переконання своїх адептів («*Фернандез Мартінез проти Іспанії*» [ВП], 2014, §§ 137-138).

259. З іншого боку, недостатньо, аби релігійна громада стверджувала про існування реального чи потенційного порушення своєї автономії, аби виправдати втручання у конкуруючі права своїх найманих працівників, які, в свою чергу, теж захищені Конвенцією (зокрема, статтями 8, 9, 10 і

11). Дійсно, необхідно, аби ця релігійна громада у світлі обставин конкретної справи довела, що стверджуваний ризик є ймовірним і серйозним, що оспорюване втручання з її боку не виходило за межі необхідного для усунення такого ризику, і що воно не мало на меті іншої цілі, ніж реалізація автономії релігійної громади. Водночас таке втручання не повинне порушувати суті даного права. Тому коли Суд має висловитись стосовно конфлікту між правом релігійної громади на автономність і конкуруючим правом іншої особи, яке теж захищене Конвенцією, то саме національні суди мають здійснити прискіпливу перевірку обставин справи і ретельне врівноваження задіяних розбіжних інтересів. Держава має забезпечити гарантію цих двох прав і, якщо захист одного призводить до порушення іншого, обрати належні засоби, аби зробити таке порушення пропорційним переслідуваній меті. У цьому відношенні держава має широку можливість розсуду (*«Фернандез Мартінез проти Іспанії»* [ВП], 2014, §§ 123 і 132).

260. Під час такого врівноваження необхідно ставитись до цих двох прав як до таких, що потребують однакової уваги: наслідок подання заяви не може, в принципі, змінюватись залежно від того, чи вона була подана до Суду на підставі статті 9 релігійною організацією, яка вважає себе потерпілою від порушення свого права на автономію, чи на підставі іншої статті, що забезпечує конкурентне право для іншої сторони спору (*«Профспілка „Добрий Пастир” проти Румунії»* [ВП], 2013, § 160).

261. З точки зору Конвенції, роботодавець, етика якого заснована на релігії або світоглядному переконанні, може зобов'язати своїх найманих працівників до обов'язку специфічної лояльності. Водночас, рішення про звільнення працівника, засноване на недотриманні такого обов'язку, не може, з огляду на автономію роботодавця, бути предметом тільки обмеженого судового контролю, здійсненого компетентним суддею державного суду, без урахування характеру посади зацікавленої особи і без належного врівноваження задіяних інтересів, мірилом якого є принцип пропорційності (*«Шют проти Німеччини»*, 2010, § 69).

262. Також під час врівноваження згаданих вище суперечливих інтересів особливу вагу має той факт, що працівник, звільнений церквою-роботодавцем, має обмежені можливості знайти нову роботу. Тим більше, якщо роботодавець займає панівне становище у даній сфері діяльності і користується певними пільгами, передбаченими загальним законодавством, або якщо освіта звільненого працівника є настільки специфічною, що йому важко чи навіть неможливо знайти нову посаду поза церквою, яка його наймає, як це було у справі (*«Фернандез Мартінез проти Іспанії»* [ВП], 2014, § 144); *«Шют проти Німеччини»*, 2010, § 73).

263. Суд також встановив порушення позитивних зобов'язань держави-відповідача за **статтею 8** Конвенції (право на повагу до приватного життя) у випадку органіста і хормейстера німецької католицької парафії, звільненого (з попередженням) на тій підставі, що він, залишивши свою дружину і підтримуючи позашлюбний зв'язок з іншою жінкою, котра чекає від нього дитину, порушив свій обов'язок лояльності щодо католицької Церкви, яка вважає таке становище перелюбом і порушенням нерозривності шлюбу. Німецькі суди з трудових спорів залишили позов заявника без задоволення, а Європейський Суд, не переглядаючи їх рішення щодо суті, піддав критиці спосіб, у який вони дійшли такого висновку. У даному випадку суди не встановили належним чином, чому інтереси Церкви-роботодавця настільки переважили інтереси заявника, і не врівноважили права заявника і роботодавця у спосіб, що відповідав би Конвенції. Зокрема, інтереси Церкви не були врівноважені із правом заявника на повагу до приватного і сімейного життя, а тільки з його інтересом зберегти роботу; питання близькості роботи, яку виконував заявник, до місії пропагування Церкви не було належно вивчене, як і можливість для нього знайти іншу роботу, яка відповідала б його кваліфікації; національні суди не зосередились належним чином на факті, що заявник не боровся із вченням католицької Церкви, а радше не зміг дотриматись його на практиці. Крім того, Суд встановив, що прийняття заявником обов'язку вірності Католицькій Церкві при підписанні трудового договору не можна вважати однозначним особистим зобов'язанням жити в стані утримання під час розлучення або розлучення (*«Шют проти Німеччини»*, 2010).

264. Натомість Суд встановив відсутність порушення статті 8 у наступних випадках:

- звільнення (без попередження) директора з європейських зв'язків департаменту зв'язків з громадськістю Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормонська Церква) у Німеччині після того, як він повідомив своєму керівнику про те, що має позашлюбний зв'язок. На відміну від справи *«Шют проти Німеччини»*, 2010, Європейський Суд погодився із мотивуванням судів з трудових спорів, які належно довели, що накладений на заявника обов'язок лояльності був прийнятним, оскільки його метою було підтримання довіри до мормонської Церкви, з огляду на суворе засудження нею перелюбу, а також на важливість і публічність посади, яку обіймав заявник. Німецькі суди навели також достатнє мотивування, пояснивши, чому роботодавець не був зобов'язаний спочатку накласти легше стягнення, наприклад, попередження (*«Обст проти Німеччини»*, 2010);
- відмова поновити трудову угоду із заявником, католицьким священиком, який перейшов у світський стан, був звільнений від цілібату Святим Престолом і одружився, а до того працював викладачем католицької релігії і моралі у державному ліцеї; це рішення ґрунтувалось на листі місцевого єпископа, у якому повідомлялось, що оприлюднення у пресі сімейного стану заявника і його приналежності до «Руху за добровільний цілібат» поміж священиками створило «скандал» у розумінні канонічного права. Суд визнав, з одного боку, що менш суворий захід, безсумнівно, не мав би такої ж ефективності задля збереження довіри до католицької Церкви, і, з іншого боку, що для заявника, враховуючи обставини справи, наслідки відмови поновити трудову угоду не були надмірними, з огляду, зокрема, на те, що він сам свідомо опинився у становищі, яке цілковито суперечить приписам Церкви (*«Фернандез Мартінез проти Іспанії»* [ВП], 2014).

265. Стосовно конкуруючих прав працівника, гарантованих **статтею 9** Конвенції, Суд констатував відсутність порушення позитивних зобов'язань, що випливають з цієї статті, у випадку виховательки дитячого садка при німецькій протестантській Церкві, звільненої без попередження на тій підставі, що вона водночас було активним членом громади «Всесвітня церква/Братерство людства», учення якої протестантська Церква вважає абсолютно несумісними з власним вченням. У цій ситуації національні суди здійснили глибокий аналіз обставин справи, зуміли ретельно врівноважити розбіжні залучені інтереси, і тому виглядає цілком доведеним, що інтерес заявниці залишитись на роботі мав поступитись перед інтересом протестантської Церкви зберегти суспільну довіру до себе в очах батьків дітей, які відвідували дитячий садок, і уникнути будь-якого ризику впливу на дітей з боку виховательки, яка є членом конфесії, що суперечить приписам даної Церкви (*«Зібенгар проти Німеччини»*, 2011).

266. Стосовно захищеної **статтею 10** Конвенції **свободи вираження поглядів** осіб, які працюють на релігійні організації, Комісія проголосила неприйнятною заяву лікаря, який працював у німецькій католицькій лікарні і був звільнений через те, що підписав оприлюдненого у пресі відкритого листа, у якому висловлювалась думка щодо абортів, протилежна позиції католицької Церкви. Вважаючи, що заявник не зрікся своєї свободи вираження поглядів тільки тому, що погодився працювати у католицькій лікарні, Комісія встановила, що він добровільно взяв на себе обов'язок лояльності до католицької Церкви, а це певною мірою обмежує його свободу вираження поглядів. Для того, щоб захистити цю свободу, заявник міг звернутись до національних судів, практика котрих підтверджує, що право Церков нав'язувати працівникам свої погляди не є необмеженою, і що надмірні вимоги є неприйнятними. Проте, є всі підстави вважати, що посада лікаря у католицькій лікарні співвідноситься із втіленням однієї з найважливіших місій Церкви, і що обов'язок утримуватись від заяв стосовно абортів, які суперечать позиції Церкви, не є надмірним, з огляду на величезну вагу, яку вона приділяє цій проблемі (*«Роммелфангер проти Німеччини» (Rommelfanger v. Germany)*, рішення Комісії від 6 вересня 1989 року).

267. Натомість Суд констатував порушення статті 10 у випадку відмови поновити трудову угоду з професором філософії права Католицького університету Святого Серця у Мілані, оскільки Конгрегація католицької освіти Святого Престолу відмовилась затверджувати його на тій підставі, що деякі з його поглядів «явно суперечать католицькій доктрині», не уточнюючи, які саме з

поглядів. Суд визнав, що державні органи не уповноважені перевіряти суть рішень, постановлених Конгрегацією. Проте, заявнику не повідомили, у яких саме, так би мовити, єретичних поглядах його звинувачують, а національні суди обмежили свій розгляд законності оспорюваного рішення тим, що наукова рада факультету права констатувала наявність відмови у затвердженні. Однак, повідомлення такої інформації жодним чином не спричинило б ухвалення судового рішення щодо сумісності поглядів заявника із католицькою доктриною; натомість, це дозволило б заявникові знати і, відповідно, заперечити у змагальний спосіб стверджувану несумісність згаданих поглядів і його викладацької діяльності у Католицькому університеті. Вага, якої надали інтересу університету забезпечити освіту, що надихалася б католицькою доктриною, не могла заходити настільки далеко, щоб порушувати саму суть процесуальних гарантій, якими заявник мав користуватись на підставі статті 10 Конвенції (*«Ломбарді Валлаурі проти Італії» (Lombardi Vallauri v. Italy)*, 2009).

268. Що стосується можливої **свободи об'єднання** для священників та інших священнослужителів, то Суд має, перш за все, встановити, чи зацікавлені особи виконують свою місію у рамках «трудових відносин», як слідує зі **статті 11** Конвенції. Якщо це так, то національні суди мають слідкувати за тим, щоб всередині релігійних організацій як свобода об'єднання (гарантована статтею 11 Конвенції), так і релігійна (гарантована статтею 9 Конвенції) могли реалізовуватись відповідно до чинного права, включно з Конвенцією. Що стосується втручання у реалізацію права на свободу об'єднання, то зі статті 9 випливає, що релігії мають повне право мати власну думку щодо колективної діяльності своїх членів, яка могла б порушувати їхню автономію, і що в принципі державні органи повинні поважати цю думку. Однак для того, щоб будь-яке втручання у право на свободу об'єднання у профспілки членів релігійної організації стало відповідним до статті 11 Конвенції, недостатньо, аби сама релігійна організація стверджувала про існування реального або потенційного порушення своєї автономії. Необхідно, аби вона довела також, з огляду на обставини конкретної справи, що ризик, про який вона стверджує, є реальним і серйозним, що оспорюване втручання у свободу об'єднання не перевищує того, що є необхідним для усунення ризику, і що втручання не переслідує мету, котра не стосується реалізації автономії релігійної організації (*«Профспілка „Добрий Пастир” проти Румунії»* [ВП], 2013, § 159).

269. Відповідно до цих принципів, Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 11 Конвенції у випадку відмови румунської влади визнати і зареєструвати профспілку, створену групою священників і світських працівників Румунської православної церкви, через відсутність згоди і благословення архієпископа. Ця відмова ґрунтувалась на Канонічному статуті Церкви, який був затверджений постановою Уряду і є частиною національного права. З огляду на всі наявні у справі матеріали, Суд дійшов висновку, що, незважаючи на особливе становище і духовну місію, священники Румунської православної церкви здійснюють свою місію у рамках «трудових відносин»; тому, в принципі, вони можуть скористатись свободою об'єднання у профспілки у розумінні статті 11, тим більше, що румунські суди вже однозначно визнали за священниками і світськими працівниками православної Церкви право об'єднання у профспілки. Натомість, Суд вирішив, що оспорюване втручання може вважатись пропорційним до переслідуваних законних цілей і, отже, відповідним до вимог статті 11 § 2 Конвенції. Відмовляючись зареєструвати профспілку-заявника, держава лише утрималась від втручання у автономні організацію і функціонування Румунської православної церкви, дотримавшись, таким чином, свого обов'язку нейтралітету. Дійсно, клопотання про реєстрацію профспілки не відповідало вимогам Статуту Церкви, оскільки її члени не дотримались особливої процедури, передбаченої для створення такої організації. Водночас, ніщо не перешкоджало членам профспілки-заявника скористатись правом, гарантованим статтею 11 Конвенції, заснувавши організацію, мета якої була би сумісна зі Статутом Церкви, і яка б не суперечила традиційній ієрархічній структурі Церкви і способу ухвалення нею рішень (*«Профспілка „Добрий Пастир” проти Румунії»* [ВП], 2013).

270. Стосовно **права на доступ до суду**, гарантованого **статтею 6 § 1** Конвенції, Суд проголосив неприйнятною заяву двох колишніх священників чехословацької гуситської Церкви, звільнених

рішенням ради їхньої діоцезії, котрі подали кілька судових позовів з метою визнати незаконним згадане рішення і отримати борг за заробітною платою. Їхній позов було частково задоволено стосовно другої вимоги, але не щодо першої, оскільки чеські суди постановили, що не мають юрисдикції перевіряти суть рішення, яке відноситься до виключної компетенції Церкви, з огляду на її автономність. Суд дійшов висновку, що позови, подані заявниками, не стосувались «права», яке обґрунтовано можна вважати визнаним у національному праві, і тому ця скарга є несумісною *ratione materiae* («*Дудова та Дуда проти Чеської Республіки*» (*Dudová and Duda v. the Czech Republic*) (ухв.), 2001).

С. Позитивні зобов'язання

1. Захист від фізичних, словесних і символічних атак з боку третіх осіб

271. Особи, які вирішують реалізувати свободу сповідувати свою релігію, не мають підстав очікувати, що їх омине будь-яка критика. Навпаки, члени релігійної громади мають толерантно і з розумінням ставитись до несприйняття іншими особами їхніх релігійних вірувань і навіть до пропагування іншими доктрин, що є ворожими до їхньої віри («*Дубовська і Скуп проти Польщі*» (*Dubowska and Skup v. Poland*), рішення Комісії від 18 квітня 1997 року; «*Таганрог ЛРО та інші проти Росії*», 2022, § 154). Проте держава може виявитись відповідальною, якщо релігійні вірування є об'єктом такого несприйняття і заперечення, яке здатне переконати осіб, котрі їх поділяють, відмовитись від свободи мати або висловлювати їх. У такому випадку держава може бути зобов'язана забезпечити тим, хто сповідує такі вірування, мирне користування правом, гарантованим статтею 9 («*Церква сайєнтології та інші проти Швеції*», рішення Комісії від 14 липня 1980 року; «*Бегелурі проти Грузії*» (*Begheluri v. Georgia*), 2014, § 160). Дійсно, держава може мати певні позитивні зобов'язання, невід'ємні від ефективного дотримання прав, гарантованих статтею 9 Конвенції, які можуть передбачати вжиття заходів, спрямованих на дотримання свободи релігії навіть у стосунках індивідів між собою; подібні заходи за певних обставин можуть бути правовим засобом для уникнення того, щоб особі у відправленні її культури перешкождала діяльність інших осіб («*Дубовська і Скуп проти Польщі*», рішення Комісії від 18 квітня 1997 року).

272. Коли група осіб влаштовує публічну маніфестацію, котра має на меті висловити заперечення ними вірувань або практик певної релігійної громади, то у конфлікт вступають два основоположних права: право таких маніфестантів на свободу вираження поглядів і мирне зібрання (статті 10 і 11 Конвенції) і право релігійної громади мирно сповідувати свою віру без жодного необґрунтованого зовнішнього втручання. Усі ці права рівноцінно захищені Конвенцією, жодне з них не є абсолютним, а їх реалізація може зазнавати обмежень, передбачених частиною другою згаданих статей. Конвенція апіорі не встановлює жодної ієрархії цих прав, оскільки, в принципі, вони заслуговують на однакову повагу. Відповідно, їх необхідно врівноважувати між собою так, щоб поважати їхню значимість у демократичному суспільстві, заснованому на плюралізмі, толерантності і відкритості. При цьому держава повинна дотримуватись трьох принципів, а саме:

- a) наскільки це є розумно можливим, держава має стежити за тим, щоб обидва конкуруючі права були захищені; цей обов'язок покладається на державні органи навіть тоді, коли дії, що можуть перешкодити вільному здійсненню першого чи другого права, походять від приватних осіб;
- b) з цією метою держава має забезпечити належну нормативно-правову базу, зокрема, для захисту згаданих прав від зазіхання з боку третіх осіб, а також вжити дієвих заходів для забезпечення їх дотримання на практиці;
- c) здійснюючи своє повноваження з контролю на європейському рівні, Суд має перевірити, у світлі сукупності усіх обставин справи, чи державні органи забезпечили справедливу рівновагу між різними конкуруючими правами, захищеними Конвенцією. При цьому Суд не має користуватись своєю перевагою, яка надає йому можливість вивчати справу

ретроспективно, *a posteriori*. Не є його завданням і виконання функцій національних судів, які перебувають у кращому положенні, ніж міжнародні суди, аби встановити, де знаходиться справедлива рівновага і якими засобами її найкраще досягти. Особливо це стосується випадків, коли справедливу рівновагу має терміново забезпечувати поліція; справді, з огляду на складну місію поліції у сучасному суспільстві, позитивні зобов'язання, покладені на неї чи на інші органи, не слід тлумачити так, щоб покладати на них занадто тяжкий або надмірний тягар (*«Караахмед проти Болгарії» (Karaahmed v. Bulgaria)*, 2015, §§ 91-96; *«Об'єднання 'Грузинсько-мусульманські відносини' та інші проти Грузії»*, 2023, § 83).

273. Керуючись такими міркуваннями, Суд встановив порушення:

- статті 9 окремо і в сукупності зі статтею 14 Конвенції (заборона дискримінації), у випадку фізичного нападу під час мирного зібрання Свідків Єгови з боку групи осіб під керівництвом позбавленого сану православного священика, внаслідок якого заявників тяжко побили і принизили; їхні книги спалили у них на очах. Поліція відмовилась негайно виїздити на місце події, щоб захистити заявників; після цього вони зіткнулися з повною байдужістю державних органів, які через вороже ставлення до релігії Свідків Єгови, відмовились у їхньому випадку застосовувати закон і розглядати їхні скарги (*«Члени Глданської конгрегації Свідків Єгови та інші проти Грузії»*, 2007; див. також *«Бегелурі проти Грузії»*, 2014, *«Царцидзе та інші проти Грузії» (Tsartsidze and Others v. Georgia)*, 2017, де також мали місце погрози зі сторони поліції);
- статті 9 окремо (але не статті 14) у випадку маніфестації, котра скінчилась насиллям, але була організована законно, із попереднім повідомленням відповідно до закону, членами однієї політичної партії на протигагу п'ятничному молитовному зібранню, котре відбувалось всередині і зовні мечеті у Софії, столиці Болгарії (погрозливі вигуки і жести, кидання яйцями, встановлення гучномовця на даху споруди, щоб заглушити звуки молитви, спроба підпалити молитовні килимки, завдання побоїв учасникам молитовного зібрання маніфестантами, які потрапили на територію мечеті тощо). У даній справі болгарська влада не зробила усього, чого можна було обґрунтовано вимагати від неї для того, аби гарантувати обом сторонам вільну реалізацію своїх відповідних прав. Так знаючи дуже негативне ставлення згаданої партії до ісламу і турків, влада могла мінімізувати ризик сплеску насилля, призначивши маніфестантам місце для зборів на розумній відстані від мечеті, чого не було зроблено. Водночас, кількість працівників поліції, присутніх на місці події, була явно недостатньою для того, щоб тримати ситуацію під контролем, а їхня поведінка не була достатньо активною, аби захистити учасників молитовного зібрання. Зрештою, кримінальне провадження, порушене владою після завершення подій, не відповідало вимогам ефективності (*«Караахмед проти Болгарії»*, 2015);
- статей 8 (повага до приватного життя) та 9 у поєднанні з 14, у справі щодо кількох заявників, які бажали відкрити мусульманську школу-інтернат в будівлі, яку вони орендували в Кобулеті (Грузія), але не змогли цього зробити через ворожі протести місцевого населення за підтримки поліції та інших місцевих органів влади. Заявники стали жертвами блокування входу до будівлі школи та піддавалися образам і словесним атакам через свою приналежність до ісламу. До того ж в один момент перед школою було вбито свиню, а її голову прибили до дверей. Крім того, муніципалітет не виконав своїх контрактних зобов'язань і відмовився підключити школу до міської каналізаційної системи, незважаючи на відповідне рішення Верховного Суду про це. Суд вказав, що поліція та інші грузинські органи влади через свою бездіяльність не захистили заявників від зазначених атак і не провели ефективного розслідування, яке могло б встановити осіб, відповідальних за ці дії, і з'ясувати, чи існували упереджені підстави для їхніх вчинків (*«Об'єднання 'Грузинсько-мусульманські відносини' та інші проти Грузії»*, 2023).

274. Водночас, стаття 9 (як і статті 10 і 11) не може тлумачитись як така, що дозволяє особі, котра перебуває у незгоді з релігійною громадою щодо певного питання, переривати богослужіння або

порушувати під час його громадський порядок. Так Суд проголосив явно необґрунтованою скаргу монахині Румунської православної церкви, яка боролась проти можливих зловживань ієрархів цієї Церкви і була засуджена до адміністративного штрафу за порушення порядку під час церемонії, яку відправляв румунський православний патріарх; вона вигукувала (або голосно промовляла), що він «не вартий, аби молитись за нього». З огляду на те, що накладення штрафу мало на меті покарати не вираження погляду, а порушення громадського порядку, Суд вирішив, що влада діяла у межах свободи розсуду, належній їй у цій сфері (*«Булгару проти Румунії»* (ухв.), 2012).

275. Стосовно **провокативного зображення об'єкта релігійного шанування** Суд вирішив, що у деяких випадках це може порушувати права віруючих, захищені статтею 9 (*«Отто Премінгер Інститут проти Австрії»* (*Otto-Preminger-Institut v. Austria*), 1994, § 47). Проте до цього часу Суд майже завжди вивчав такі випадки на підставі статті 10 Конвенції (свобода вираження поглядів), проголошуючи рішення щодо скарг, поданих особами, покараними за образу почуттів віруючих (*ibid*; *«Уінгров проти Сполученого Королівства»* (*Wingrove v. the United Kingdom*), 1996; *«І.А. проти Туреччини»* (*I.A. v. Turkey*), 2005; *«Гінієвські проти Франції»* (*Giniewski v. France*), 2006; *«Кляйн про Словаччину»* (*Klein v. Slovakia*), 2006; *«Е.С. проти Австрії»* (*E.S. v. Austria*), 2018; *«Тадієв і Гусейнов проти Азербайджану»* (*Tagiyev and Huseynov v. Azerbaijan*), 2019; *«Х. Лтд та У. проти Сполученого Королівства»* (*X. Ltd. and Y. v. the United Kingdom*), рішення Комісії від 7 травня 1982 року).

276. З іншого боку, конвенційні органи до цього часу завжди залишали без задоволення скарги за статтею 9 від осіб, які вважали себе ображеними у своїх релігійних почуттях. Зокрема, право не зазнавати жодного втручання у реалізацію прав, гарантованих статтею 9, не обов'язково і не завжди передбачає право порушувати будь-які провадження проти тих, хто через твір чи публікацію образив релігійні почуття особи чи групи осіб (*«Дубовська і Скуп проти Польщі»*, рішення Комісії від 18 квітня 1997 року). Встановлені Конвенцією органи залишали без задоволення такі скарги у наступних випадках:

- відмова через відсутність *locus standi* у Церкви саєнтології, що звернулась з позовом про відшкодування шкоди, завданої внаслідок ворожих до сайєнтології висловлювань, зроблених під час конференції професором теології і надрукованих у місцевій газеті; не було доведено, що ці висловлювання могли зашкодити заявникам реалізовувати свої права, захищені статтею 9 (*«Церква сайєнтології та інші проти Швеції»*, рішення Комісії від 14 липня 1980 року);
- відмова британської влади порушити кримінальну справу проти Салмана Русді і видавництва, за, відповідно, написання і публікацію роману «Сатанинські вірші», який з точки зору ісламу вважається богохульницьким (*«Чоудхурі проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 5 березня 1991 року);
- рішення польської прокуратури закрити кримінальну справу щодо публічної образи релігійних почуттів головним редактором тижневика внаслідок публікації на обкладинці зображення Матері Божої Ченстоховської, дуже шанованої у Польщі ікони, на якій обличчя Богородиці і немовляти були замінені обличчями у протигазях. Прокуратура дійшла висновку, що зображення мало служити ілюстрацією до інформації про забруднення повітря у Польщі і не мало умислу образити релігійні почуття. Комісія встановила, що заявники мали правові засоби для усунення образи своїх релігійних почуттів, якими вони скористались, і які прокуратура залишила без задоволення після ретельного дослідження сукупності обставин справи і задіяних інтересів. За таких умов заявникам не перешкоджали реалізовувати свої права, гарантовані статтею 9, а той факт, що влада зрештою дійшла висновку про відсутність правопорушення, сам по собі не означає відсутність захисту прав, гарантованих цією статтею. З тієї ж причини Комісія дійшла висновку про відсутність дискримінації, забороненої статтею 14 (*«Дубовська і Скуп проти Польщі»*, рішення Комісії від 18 квітня 1997 року; *«Кубальська та Кубальська-Холуй проти Польщі»* (*Kubalska and Kubalska-Holuj v. Poland*), рішення Комісії від 22 жовтня 1997 року);

– заява, подана проти Данії марокканським громадянином, який мешкає у Марокко, і двома марокканськими громадськими організаціями, які зареєстровані і діють у цій країні, які скаржились на відмову влади Данії заборонити або покарати публікацію низки карикатур на Пророка ісламу, Магомета. Суд констатував, що між заявниками і Данією не існує жодного юрисдикційного зв'язку у розумінні статті 1 Конвенції, навіть у вигляді будь-якого екстериторіального акту (*«Бен Ель Махі та інші проти Данії»* (ухв.), 2006).

277. Суд визнав явно необґрунтованою скаргу товариства Харі Крішна щодо словесних атак під час інтерв'ю з особою (православним священиком), що було опубліковано на сайті православної християнської новинної агенції, що є приватним засобом масової інформації. Асоціація-заявник не змогла довести, що оскаржувані коментарі були достатньо серйозними, щоб держава мала виконати відповідні позитивні зобов'язання (*«Центр товариств свідомості Крішни у Росії та Фролов проти Росії»* 2021, § 31).

2. Релігія у трудових відносинах, військовій службі і під час судового розгляду

278. Суд вважав за доцільне накладати на державних службовців, з огляду на їх статус, обов'язок розсудливості щодо статті 10 Конвенції (свобода вираження думок) або щодо публічних проявів їх релігійних переконань з посиланням на статтю 9. Етичні обов'язки вищих посадових осіб, які представляють державу, можуть обмежувати їх приватне життя, якщо їх поведінка, навіть у приватному житті, шкодить іміджу чи репутації установи, яку вони представляють. Конвенція не виключає накладення обов'язку розсудливості чи обмежень на державних службовців з метою забезпечення нейтральності державної служби та поваги до принципу секуляризму. Вона також не забороняє застосування санкцій до чиновників за їх членство в політичних партіях чи групах, які пропагують расистські або ксенофобські ідеї, чи до сект, які формують жорсткі, нерозривні зв'язки солідарності серед своїх членів або слідує ідеології, несумісній з правилами демократії (*«Содан проти Туреччини»*, 2016, §§ 42 і 52). Однак лише той факт, що чиновник міг погоджуватися з якимось релігійним рухом або належати до нього, не є достатньою підставою для вжиття заходів проти нього без чітких доказів того, що він виявляв упередженість у своїй роботі або отримувал вказівки від членів цього руху, або ж цей рух становив справжню загрозу національній безпеці (*«Содан проти Туреччини»*, 2016, § 54).

18. Щодо права **військовослужбовців збройних сил** сповідувати свою релігію у рамках служби, Суд постановив, що держави можуть запроваджувати для своїх збройних сил дисциплінарні статuti, які забороняють ту чи іншу поведінку, зокрема поведінку, що суперечить встановленому порядку, зумовленому потребами військової служби. Так Суд констатував відсутність будь-якого втручання у релігійну свободу військового судді, полковника турецьких військово-повітряних сил, звільненого з посади через те, що «його поведінка і вчинки вказують на те, що він прийняв незаконні фундаменталістські погляди». Суд проголосив, що, обравши військову кар'єру, заявник добровільно підпорядкував себе системі військової дисципліни. А ця система за своїм характером передбачає можливість обмеження деяких прав і свобод військовослужбовців збройних сил, які не можуть бути запроваджені для цивільних осіб. У даному випадку заявник все-таки міг, у межах, встановлених вимогами військового життя, відправляти ритуальні обов'язки, приписані релігії. Що стосується оскаржуваного заходу, то він ґрунтувався не на релігійних поглядах і переконаннях заявника чи на способі, у який він відправляв свої релігійні обов'язки, а на його поведінці і вчинках, котрі становили загрозу для військової дисципліни і для принципу світськості (*«Калач проти Туреччини»*, 1997; щодо подібних випадків див. *«Чінар проти Туреччини»* (ухв.), 2002; *«Акарджа проти Туреччини»* (ухв.), 2002; *«Серт проти Туреччини»* (ухв.), 2004).

280. В інших справах встановлені Конвенцією органи однозначно наголосили, що з огляду на особливу ситуацію в Туреччині, обмеження, притаманні військовій службі, можуть передбачати обов'язок для військовослужбовців відмовитись від участі в ісламському фундаменталістському русі, метою і планом дій якого є забезпечити верховенство релігійних норм (*«Тепелі та інші проти Туреччини»* (*Teveli and Others v. Turkey*) (ухв.), 2001; *«Янашик проти Туреччини»* (*Yanaşık*

v. Turkey), рішення Комісії від 6 січня 1993 року). Зокрема, не є втручанням у право на свободу релігії той факт, що у турецькій військовій академії курсантам, які обрали військову кар'єру, заборонено брати участь в ісламському фундаменталістському русі, і вони можуть відправляти ритуальні обов'язки у межах, встановлених вимогами військового життя (*ibid.*<http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-25121>).

281. Що стосується державних службовців, Суд встановив порушення у статті 8 Європейської конвенції з прав людини в контексті статті 9, коли заступник губернатора турецької столиці (Анкара) був переведений на подібну посаду в провінції через те, що він мав певні релігійні переконання, вважався "інтровертом" і його дружина носила ісламський хіджаб. Це відбулося, незважаючи на те, що сам заявник ніколи не проявляв упередженості під час виконання своїх службових обов'язків. Крім того, носіння хіджаба його дружиною було особистою справою цієї пари, і, що важливо, на цю тему не існувало жодних регламентів (*«Содан проти Туреччини» (Sodan v. Turkey)*, 2016, § 54).

282. Суд використав таке ж мотивування у випадку російської **судді**, звільненої з посади за невиконання обов'язків, невід'ємних від судової влади, а також за підрив її авторитету. У цій справі заявниця скористалася судовою посадою для просування інтересів своєї релігійної громади і для залякування сторін процесу, який розглядала (наприклад, вона публічно молилась під час судових засідань, обіцяла деяким сторонам процесу ухвалити рішення на їхню користь, якщо вони вступлять до її Церкви, і публічно критикувала моральність деяких сторін процесу з точки зору християнської моралі). Відповідно, заявницю звільнили з посади не через приналежність до релігійної громади або релігійні переконання, а через конкретну поведінку, яка була несумісна з посадою судді і порушувала верховенство права. Тому Суд вирішив, що було втручання в реалізацію заявницею прав, гарантованих статтями 10 і 9, але це втручання було пропорційним законним переслідуванню цілям (*«Піткєвіч проти Росії» (ухв.)*, 2001).

283. До того Комісія залишила без задоволення заяву адвоката, висвяченого на католицького священика (проте він ніколи не практикував душпастирства), який скаржився (за статтею 9 окремо і в сукупності зі статтею 14) на відмову бельгійського міністра юстиції ухвалити його кандидатуру на посаду судді-замісника, оскільки, відповідно до бельгійського законодавства, посада судді несумісна з духовним станом. Комісія встановила, з одного боку, що заявник не зазнав жодного втручання у сповідування релігії, включно зі священницькими обов'язками, а з іншого боку, що Конвенція як така не гарантує жодного права висуватись на посаду судді (*«Деместер проти Бельгії» (Demeester v. Belgium)*, рішення Комісії від 8 жовтня 1981 року); див. щодо статті 3 Першого протоколу, *«Сеїдзаде проти Азербайджану» (Seyidzade v. Azerbaijan)*, 2009).

284. Стосовно **трудових відносин у державному секторі**, Суд констатував порушення статті 9 Конвенції у випадку звільнення заявниці, завідуючої басейном у болгарському державному професійному училищі, через приналежність до громади протестантів-євангелістів, і саме під час загальнодержавної політичної і медійної кампанії проти цієї громади. Хоча оспорюване звільнення відповідало трудовому праву і формально ґрунтувалось на змінах кваліфікаційних критеріїв для цієї посади, а також на запровадженні нових критеріїв, яким заявниця не відповідала, аналіз сукупності фактів у справі змусив Суд дійти висновку, що справжньою причиною звільнення була саме релігійна приналежність і релігійні переконання заявниці. До того ж, Уряд не навів жодних доказів наявності вірогідних звинувачень у тому, що заявниця нібито займалась прозелітизмом у школі або вчинила будь-яку професійну недбалість (*«Іванова проти Болгарії» (Ivanova v. Bulgaria)*, 2007).

285. **Ритуальні приписи** деяких релігій (не плутати з *етичними* приписами, яким присвячений розділ II.A.2 «Заперечення з міркувань совісті: право не діяти всупереч своїй совісті і переконанням») іноді можуть конфліктувати із професійними обов'язками їхніх adeptів, які, відповідно, вимагають, щоб їхній роботодавець (державний або приватний) вжив особливих заходів, **підлаштував** їх. Проте, Суд постановив, що стаття 9 як така не гарантує право бути

відсутнім на роботі у дні особливих релігійних свят (*«Костескі проти Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2006, § 45).

286. У справах, вивчених під цим кутом зору, Комісія завжди відмовлялась визнавати за заявниками захист статті 9 § 1 Конвенції, вважаючи, що вжиті щодо них заходи не були мотивовані їхніми релігійними переконаннями, а були обгрунтованими особливими договірними відносинами, які пов'язують працівників із роботодавцями. Комісія вирішила таким чином у наступних випадках:

- відмова керівництва британських органів шкільної освіти дозволити заявнику-мусульманину, який працював у державних школах, бути відсутнім на роботі протягом обідньої п'ятничної молитви у мечеті; він змушений був звільнитись, потім знову пішов працювати неповний робочий день за меншу платню. Комісія відмовилась детально вивчати питання про те, чи вимагає іслам, і якою мірою, обов'язково брати участь у колективній п'ятничній молитві; вона просто встановила, що заявник цілком добровільно на підставі трудової угоди погодився взяти на себе педагогічні обов'язки, власноруч поставивши себе у неспроможність водночас працювати у системі державної освіти і брати участь у обідній п'ятничній молитві. Водночас, протягом перших шести років роботи заявник не пропускав роботу щоп'ятниці і не повідомляв роботодавцю, що може просити дозволу бути відсутнім на роботі, аби піти до мечеті. Окрім того, з огляду на потреби, пов'язані з організацією шкільної системи, Комісія не повинна ставити себе на місце державних органів, аби визначити, якої політики найліпше дотримуватись у цій галузі (*«X. проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 12 березня 1981 року);
- звільнення з посади службовця фінської залізниці за недотримання робочого часу на тій підставі, що Церква адвентистів сьомого дня, до якої він належить, забороняє своїм вірним працювати у п'ятницю після заходу сонця. Водночас, Комісія не встановила жодних ознак релігійної дискримінації (стаття 14 Конвенції) через те, що національне законодавство визнавало загалом неділю тижневим вихідним днем (*«Контінен проти Фінляндії» (Konttinen v. Finland)*, рішення Комісії від 3 грудня 1996 року);
- звільнення найманого працівника приватним роботодавцем (туристичне бюро) внаслідок його відмови працювати в неділю (*«Стедмен проти Сполученого Королівства» (Stedman v. the United Kingdom)*, рішення Комісії від 9 квітня 1997 року).

287. Також Суд встановив відсутність порушення статті 9 Конвенції у випадку дисциплінарних стягнень (у вигляді тимчасового зменшення заробітної плати), накладених на заявника, працівника державного підприємства з електропостачання, який проголосив себе мусульманином, аби двічі протягом року бути відсутнім на роботі з нагоди мусульманських релігійних свят. Національні суди встановили, що закон гарантує громадянам ісламської конфесії право на оплачувану відпустку у дні їхніх релігійних свят; проте у конкретному випадку заявника щирість його задекларованої конфесійної приналежності була сумнівною, оскільки він не знав основоположних постулатів ісламу, а доти завжди святкував християнські свята. Тому національні суди дійшли висновку, що заявник проголосив себе мусульманином, аби скористатись додатковими святковими днями. Суд погодився з тим, що якщо закон запроваджує привілей або спеціальні пільги для членів релігійної громади, особливо у сфері трудового права, то покладене на зацікавлених осіб зобов'язання надати бодай мінімальні докази реальності своєї приналежності до такої спільноти, аби скористатись цим особливим ставленням, не суперечитиме статті 9 (відповідно до такого ж мотивування, як і у справах відмови від військової служби з міркувань совісті, коли заявник в принципі повинен довести щирість своїх переконань). Тому висловлюючи сумніви щодо того, чи у даній справі йдеться про «сповідування» можливої релігії заявника, Суд вирішив, що оскаржуване втручання було «необхідним у демократичному суспільстві» для захисту прав інших осіб у розумінні статті 9 § 2. Суд також дійшов висновку про відсутність дискримінації у розумінні статті 14 (*«Костескі проти Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 2006).

288. Стосовно **релігійної свободи сторін судового процесу:**

- Комісія проголосила неприйнятною заяву двох громадян Австрії юдейського віросповідання, відповідачів у цивільній справі, які скаржились на відмову суду перенести судове засідання, яке мало відбутись під час юдейського свята Кучки (*Суккот*). Розглядаючи справу переважно на підставі статті 6 § 1 (право на справедливий судовий розгляд), Комісія дійшла висновку про недбалість з боку заявників, які запізно повідомили суду про цю перешкоду. З тієї ж причини Комісія залишила без задоволення скаргу за статтею 9 окремо і в сукупності зі статтею 14 (заборона дискримінації) («*C.X. та X.B. проти Австрії*» (*S.H. and H.V. v. Austria*), рішення Комісії від 13 січня 1993 року);
- Європейський Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 Конвенції у випадку відмови суду перенести засідання, у якому заявник, адвокат юдейського віросповідання, мав брати участь як представник цивільного позивача у кримінальній справі; оскільки дата судового засідання припадала на одне з головних єврейських свят, заявник не з'явився, і слухання відбулось за його відсутності. Суд вирішив, що заявник мав розуміти, що його клопотання про перенесення судового засідання буде залишене без задоволення відповідно до положень чинного закону, і що він міг прислати когось замість себе («*Франческо Сесса проти Італії*», 2012).

3. Свобода релігії у осіб, позбавлених волі

289. Ув'язнені продовжують користуватися всіма основними правами та свободами, гарантованими Конвенцією, за винятком права на свободу («*Коростелов проти Росії*» (*Korostelev v. Russia*), 2020, § 57). Як наслідок, державні органи зобов'язані поважати релігійну свободу осіб, позбавлених волі, і утримуватись від будь-якого необгрунтованого втручання у реалізацію прав, передбачених статтею 9 Конвенції, а за потреби вживати позитивних заходів задля забезпечення вільного здійснення цих прав, беручи до уваги особливі вимоги тюремного середовища. Крім того, питання щодо прийняття правил стосовно способу сповідання певної релігії у в'язниці принципово належить до свободи розсуду державних органів, які найкраще здатні врегулювати місцеві потреби та ситуації («*Ерліх та Кастро проти Румунії*» (*Erllich and Kastro v. Romania*), 2020, § 34). При цьому національні органи повинні організувати та координувати процес таким чином, щоб забезпечити належний обіг та обмін інформацією про ув'язнених, які бажають здійснювати своє право на свободу релігії («*Саран проти Румунії*» (*Saran v. Romania*), 2020, § 40).

290. В'язниці високої безпеки підпадають під більш строгий набір правил, ніж інші в'язниці, що може вимагати вищого рівня обмежень для здійснення прав, передбачених статтею 9 Конвенції. Однак сам факт не може бути розглянутий як виключення реального зважування суперечливих індивідуальних та суспільних інтересів; це слід інтерпретувати в контексті обставин кожної конкретної справи (*Абдулла Ялчин проти Туреччини (№ 2)*), 2022, § 32).

291. Необхідність молитись, читати релігійні книги і медитувати у присутності інших ув'язнених є незручністю, якої практично неможливо уникнути у тюрмі, що не становить загрози для суті права сповідувати свою релігію («*Ковальковс проти Латвії*» (ухв.), 2012). Натомість за загальним правилом стаття 9 не гарантує особі, позбавленій волі, ні право займатись прозелітизмом у закладі, де вона перебуває, ні право сповідувати свою релігію поза цим закладом («*Дж.Л. проти Фінляндії*» (*J.L. v. Finland*) (ухв.), 2000).

292. Так само стаття 9 не гарантує особі, позбавленій волі, ні право бути визнаною «політичним в'язнем» з особливим статусом, відмінним від інших ув'язнених, ні право уникати застосування загальних правил тюремного життя, таких як обов'язок працювати, носити пенітенціарну форму і прибирати свою камеру («*МакФілі та інші проти Сполученого Королівства*», рішення Комісії від 15 травня 1980 року; «*X. проти Сполученого Королівства*», рішення Комісії від 6 березня 1982 року). Комісія також вирішила, що стаття 9 не накладає на державу загальний обов'язок надавати в'язням книги, які вони вважають необхідними для сповідання своєї релігії або для розширення свого світогляду («*X. проти Австрії*», рішення Комісії від 15 лютого 1965 року).

293. Суд приймає аргумент, що рішення про створення спеціальних умов для одного ув'язненого в системі може мати фінансові наслідки для установи, а отже, опосередковано вплинути на якість поводження з іншими в'язнями; тому необхідно з'ясувати, чи можна вважати, що держава знайшла справедливий баланс між інтересами установи, інших в'язнів та конкретними інтересами ув'язненого у справі (*«Якобські проти Польщі» (Jakóbski v. Poland)*, 2010, § 50; *«Ерліх та Кастро проти Румунії» (Erlich and Kastro v. Romania)*, 2020, § 34). Крім того, отримання ув'язненим самостійно продуктів, що відповідають вимогам його релігії, не повинно накладати на нього тягар, який він не зможе понести з об'єктивних фінансових причин (*«Ерліх та Кастро проти Румунії»*, 2020, § 40).

294. Насправді, ті самі загальні принципи застосовуються як до ув'язнення в тюрмі, так і до домашнього арешту, якщо закон держави передбачає такий захід (*«Сювегеш проти Угорщини» (Süveges v. Hungary)*, 2016, §§ 147-157). Те саме стосується утримання іноземця перед його висланням (*«С.Д. та інші проти Греції» (C.D. and Others v. Greece)*, 2013, §§ 78-79).

295. Суд констатував порушення статті 9 Конвенції у наступних випадках:

- неможливість для засуджених осіб зустрічатись зі священником або пастором (*«Полторацький проти України» (Poltoratski v. Ukraine)*, 2003, §§ 163-171; *«Кузнецов проти України» (Kuznetsov v. Ukraine)*, 2003, §§ 143-151; *«Мозер проти Республіки Молдова та Росії» (Mozer v. Republic of Moldova and Russia)* [ВП], 2016, §§ 197-199);
- відмова компетентних органів влади у наданні дозволу заявникам, яким обрали запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, брати участь у релігійних святкуваннях, що відбуваються у в'язничній каплиці, та конфіскація релігійних книг і предметів, що не мало жодної правової основи у національному законодавстві (*«Ігорс Дмитрієвс проти Латвії» (Igoris Dmitrijevs v. Latvia)*, 2006; *«Мороз проти України» (Moroz v. Ukraine)*, 2017, §§ 104-109);
- відмова адміністрації тюрми високої безпеки надати приміщення мусульманському ув'язненому для колективної молитви в п'ятницю без належної оцінки всіх ризиків та вивчення всіх можливих практичних варіантів у конкретній ситуації заявника (*«Абдулла Ялчин проти Туреччини (№ 2)»*, 2022);
- відмова пенітенціарної адміністрації надати заявнику-буддисту їжу без м'яса, тоді як подібний захід не створював би для тюрми надмірне навантаження (*«Якобські проти Польщі» (Jakóbski v. Poland)*, 2010); *«Вартік проти Румунії (№ 2)»*, 2013). В останній справі заявник міг отримувати лише їжу, що містила м'ясо, яке призначалося для хворих ув'язнених. Суд зазначив, що заявник мав дуже обмежені можливості отримати їжу, сумісну з його релігією, особливо після того, як Міністерство юстиції заборонило отримувати посилки з їжею поштою (*ibid*, §§ 47-50);
- відмова надати ув'язненому, який став мусульманином у тюрмі, їжу, що відповідає вимогам його нової релігії, з тієї причини, що він не надав жодного документа, який підтверджував би його перехід в іслам (*«Неагу проти Румунії» (Neagu v. Romania)*, 2020; див. також справу *«Саран проти Румунії» (Saran v. Romania)*, 2020, де заявник по прибуттю до тюрми заявив, що він мусульманин, а оскаржувана ситуація насправді виникла через помилку адміністрації та відсутність координації серед органів влади);
- дисциплінарне покарання у вигляді догани, накладене на ув'язненого-мусульманина, який утримувався в одиночній камері за виконання акта ісламського поклоніння (салат) вночі, що формально порушувало правила тюремного режиму, які передбачали «неспинний сон» (*«Коростелев проти Росії» (Korostelev v. Russia)*, 2020).

19. Натомість встановлені Конвенцією органи дійшли висновку про відсутність будь-яких ознак порушення статті 9 у наступних випадках:

- заборона ув'язненому буддисту відпустити бороду (мотивована потребою не перешкоджати його ідентифікації) і відмова повернути йому чотки, вилучені під час

поміщення до тюрми. Комісія вирішила, що ці обмеження відповідають статті 9 § 2, оскільки були спрямовані на захист громадського порядку (*«X. проти Австрії»*, рішення Комісії від 16 грудня 1966 року);

- стверджувана неможливість для британця, ув'язненого у Німеччині, брати участь у відправах англіканської Церкви або зустрітись із англіканським пастором. Комісія констатувала, що насправді заявник міг брати участь у протестантському богослужінні і зустрічатись із протестантськими пасторами (*«X. проти Німеччини»*, рішення Комісії від 16 грудня 1966 року);
- заборона ув'язненому буддисту відправляти поштою статті, які мали бути оприлюднені в буддистському часописі, оскільки заявник не показав, яким чином практикування його релігії вимагало або передбачало оприлюднення таких статей (*«X. проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 20 грудня 1974 року), і відмова дозволити ув'язненому буддисту передплачувати католицький часопис, вочевидь позбавлений будь-якого зв'язку з його релігією (*«X. проти Австрії»*, рішення Комісії від 15 лютого 1965 року);
- умови ув'язнення ортодоксального юдея, якому виділили кашерний вегетаріанський режим харчування і якому було дозволено зустрічатися з мирським відвідувачем-євреєм у присутності тюремного капелана, а заходи, вжиті владою для гарантування релігійних прав заявника, були схвалені головним равином (*«X. проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 5 березня 1976 року);
- заходи, вжиті адміністрацією в'язниці для задоволення релігійних дієтичних потреб двох ув'язнених євреїв (встановлення окремої кухні для приготування кошерних страв, як це було схвалено єврейською релігійною організацією; доступність кошерних продуктів від цієї організації; можливе відшкодування витрат через окремий цивільний позов), навіть за відсутності спеціальної законодавчої бази (*«Erllich та Kastro проти Румунії» (Erllich and Kastro v. Romania)*, 2020, § 40);
- справа щодо чотирьох мусульман, які утримувались у центрі затримання перед висланням і скаржились на те, що їх змусили їсти свинину; з матеріалів справи з'ясувалось, що їжа, яка подавалась мусульманським затриманим, не містила свинини, і що двоє з постачальників їжі для центру були мусульманами та надавали страви без свинини (*«С.Д. та інші проти Греції»*, 2013, §§ 78-79);
- перехоплення і вилучення адміністрацією в'язниці книги релігійно-філософського характеру, яку замовив ув'язнений даосист, на тій підставі, що у цій книзі був ілюстрований розділ, присвячений бойовим мистецтвам; таке втручання було необхідним для захисту «прав і свобод інших осіб» (*«X. проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року);
- відмова директора в'язниці внести заявника до в'язничного реєстру як адепта релігії «Вікка». Комісія вирішила, що коли таке позначення супроводжується для особи певними привілеями і полегшеннями задля практикування релігії, то розумно вимагати, аби заявлена релігія могла бути визначена; але заявник не навів жодного факту, який допоміг би встановити об'єктивне існування такої релігії (*«X. проти Сполученого Королівства»*, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року). У подібному випадку Комісія залишила без задоволення заяву в'язня, який називав себе «світлопоклонцем» (*«Lichtanbeter»*), але не пояснював, ні в чому полягає практикування цієї релігії, ні яким чином влада перешкождала її практикуванню (*«X. проти Німеччини»*, рішення Комісії від 1 квітня 1970 року);
- відмова адміністрації в'язниці виправити ймовірну адміністративну помилку у справі ув'язненого щодо його релігійної належності (його було зареєстровано як православного християнина, хоча він стверджував, що є євреєм), хоча при цьому стверджувана помилка не мала жодного практичного впливу на його здатність сповідувати будь-яку релігію, яку він бажав (*«Mariş проти Румунії» (Mariş v. Romania)* (ріш.), 2020);

- низка дисциплінарних покарань, накладених на заявника за відмову носити пенітенціарну форму і прибирати свою камеру. У цій справі заявник стверджував, що є сікхом і тому не визнає жодної влади між ним самим і Богом, тим більше, що він вимагав статус «політичного в'язня» (через це і відмовлявся носити форму); водночас, оскільки він належав до вищої касты, то для нього «культурно неприйнятно» мити підлогу (через це він і відмовлявся прибирати свою камеру). Комісія проголосила першу скаргу (носіння форми) несумісною з Конвенцією (частково *ratione materiae* і частково *ratione personae*), а другу явно необґрунтованою: навіть якщо припустити існування втручання у свободу релігії заявника, воно було необхідним для захисту здоров'я й обґрунтоване в розумінні статті 9 § 2 (*Х. проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії від 6 березня 1982 року);
- дисциплінарне покарання, накладене на в'язня за відмову працювати в друкарні на тій підставі, що для нього, як адепта веганізму, морально неприйнятно працювати з продуктами, ніби-то тестованими на тваринах (у цьому випадку - барвники). Навіть якщо припустити, що було втручання у права заявника, передбачені статтею 9, то воно відповідало частині другій цієї статті. З іншого боку, Комісія погодилась із аргументом уряду-відповідача, що у тюрмі необхідно підтримувати систему праці ув'язнених, яка є справедливою і позбавленою фаворитизму; з іншого боку, вона відзначила помірний характер покарання (*В. проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії від 10 лютого 1993 року);
- відмова дозволити заявнику, який вважався небезпечним і утримувався за спеціальним режимом ув'язнення з посиленою безпекою, відвідувати богослужіння, тоді як він міг дивитися месо зі своєї камери та він ніколи не заявляв, що йому відмовляли у зустрічі з капеланом (*«Інделікато проти Італії» (Indelicato v. Italy)* (ухв.), 2000; див. також *«Намолі проти Італії» (Natoli v. Italy)*, рішення Комісії від 18 травня 1998 року);
- відмова у наданні дозволу заявнику, який перебував під домашнім арештом, виходити з дому щонеділі для відвідування меси, здебільшого через те, що його прохання було сформульоване занадто загально, і він не вказав, яку церкву чи місце богослужіння він бажає відвідати (*«Сювежес проти Угорщини» (Süveges v. Hungary)*, 2016, §§ 153-154);
- відмова адміністрації в'язниці надати заявнику, адепту руху Харі Крішна, окреме приміщення для читання релігійних матеріалів, молитви, медитації, а також конфіскація ароматичних паличок, мотивована потребою поважати права інших ув'язнених (*Ковальковс проти Латвії* (ухв.), 2012).

297. Суд також встановив, що не було порушення статті 9 у справі щодо ув'язненого, якому не було дозволено відвідувати церковні служби поза в'язницею в конкретному контексті кризової ситуації в галузі охорони здоров'я, спричиненої пандемією COVID-19. У цій справі адміністрація в'язниці дозволила заявнику, ще до початку пандемії, відвідувати Церкву адвентистів сьомого дня поза в'язницею відповідно до чинних норм. Однак пізніше вони відмовили в його проханні відвідувати церкву щосуботи через заходи, введені під час пандемії. Суд зазначив, що обмеження, про яке йдеться, необхідно оцінювати в світлі постійно змінюваних обставин ситуації в галузі охорони здоров'я, непередбачуваність якої, ймовірно, ставила перед адміністрацією в'язниці низку викликів щодо організації та нагляду за релігійною діяльністю ув'язнених. Відповідно, адміністрації необхідно було надати широкі межі свободи розсуду, особливо оскільки заявник у цій справі просив дозвіл покинути в'язницю та контактувати з людьми, які не були ув'язненими (що означало ризик зараження поза в'язницею та повернення вірусу до замкнутого середовища в'язниці). За таких обставин адміністрація в'язниці не перевищила надані їй межі свободи розсуду (*«Константін-Луціан Спіну проти Румунії» (Constantin-Lucian Spînu v. Romania)*, 2022, §§ 57-72).

298. Суд також залишив без задоволення скарги заявника, котрий вчинив низку особливо тяжких злочинів і був примусово поміщений до психіатричної лікарні. Після того, як заявник проголосив себе Свідком Єгови, керівництво лікарні надало йому можливість підтримувати контакти з цією релігійною організацією. Проте його усунули від проповідування і роздавання листівок іншим

пацієнтам і працівникам лікарні. Суд вирішив, що цей захід був необхідним для підтримки порядку в закладі і захисту інтересів інших пацієнтів. Щодо решти, Суд дійшов висновку, що права заявника, гарантовані статтею 9, були дотримані (*Дж.Л. проти Фінляндії* (ухв.), 2000).

ПЕРЕЛІК ЦИТОВАНИХ СПРАВ

Цитована в цьому Посібнику судова практика включає постановлені Судом рішення або ухвали, а також рішення або доповіді Європейської комісії з прав людини (надалі — «Комісія»).

Якщо не вказано інше, усі посилання стосуються рішення по суті справи, що було постановлене Палатою Суду. Скорочення «(ухв.)» вказує на те, що наводиться цитата з ухвали Суду, а аббревіатура «[ВП]» — на те, що справа розглядалася Великою Палатою.

Рішення Палати, які не є остаточними за змістом статті 44 Конвенції, позначені зірочкою у наведеному нижче переліку. У пункті 2 статті 44 Конвенції зазначено: «Рішення Палати стає остаточним: (а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або (б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на перегляд Великої Палати не було заявлено; або (с) якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43». У випадках, коли клопотання про передання справи приймається колегією Великої Палати, рішення Палати не стає остаточним і, отже, не має законної сили; остаточним стає подальше рішення Великої Палати.

Гіперпосилання на цитовані справи в електронній версії Посібника ведуть до бази даних HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>), яка забезпечує доступ до практики Суду (Великої Палати, рішень та ухвал Палати та Комітету, комунікованих справ, консультативних висновків і правових оглядів з Інформаційного бюлетеня про судову практику) і Комісії (рішення і доповіді), а також резолюцій Комітету міністрів.

Суд постановляє свої рішення та ухвали англійською та/або французькою мовою — двома офіційними мовами Суду. База даних HUDOC також містить переклади багатьох важливих справ на більш ніж тридцять неофіційних мов, а також посилання на близько сотню онлайн-зібрань судової практики, підготовлених третіми сторонами.

—А—

[A.O. Falun Dafa and Others проти Молдови](#), № 29458/15, 29 червня 2021 року

[A.R. and L.R. проти Швейцарії](#) (ухв.), № 22338/15, 19 грудня 2017 року

[Abdi Ibrahim проти Норвегії](#) [ВП], № 15379/16, 10 грудня 2021 року

[Abdullah Yalçın проти Туреччини \(№ 2\)](#), № 34417/10, 14 червня 2022 року

[Abrahamsson проти Швеції](#), № 12154/86, 5 жовтня 1987 року

[Acarca проти Туреччини](#) (ухв.), № 45823/99, 3 жовтня 2002 року

[Advisory Opinion as to whether an individual may be denied authorisation to work as a security guard or officer on account of being close to or belonging to a religious movement \(Консультативна думка щодо того, чи може особу бути відмовлено в дозволі працювати охоронцем або офіцером охорони через її належність або близькість до релігійного руху\)](#) [ВП],

№ запити Р16-2023-001, Державна Рада Бельгії, 14 грудня 2023 року

[Aryan and Others проти Вірменії](#), №№ 75604/11 та 21759/15, 12 жовтня 2017 року

[Agga проти Греції \(№ 2\)](#), №№ 50776/99 і 52912/99, 17 жовтня 2002 року

[Agga проти Греції \(№ 3\)](#), № 32186/02, 13 липня 2006 року

[Agga проти Греції \(№ 4\)](#), № 33331/02, 13 липня 2006 року

[Ahmet Arslan і інші проти Туреччини](#), № 41135/98, 23 лютого 2010 року

[Aktas проти Франції](#) (ухв.), № 43563/08, 30 червня 2009 року

[Al-Nashif проти Болгарії](#) (ухв.), № 50963/99, 25 січня 2001 року

[Al-Nashif проти Болгарії](#), № 50963/99, 20 червня 2002 року

[Alexandridis проти Греції](#), № 19516/06, 21 лютого 2008 року

[Alujer Fernández і Caballero García проти Іспанії](#) (ухв.), № 53072/99, 14 червня 2001 року

[Anderlecht Christian Assembly of Jehovah's Witnesses and Others проти Бельгії](#), № 20165/20,

5 квітня 2022 року

Angeleni проти Швеції (ухв.), № 10491/83, рішення Комісії від 3 грудня 1986 року, Рішення та доповіді (РД) 51

Araç проти Туреччини (ухв.), № 9907/02, 19 грудня 2006 року

Arrowsmith проти Сполученого Королівства, № 7050/75, доповідь Комісії від 12 жовтня 1978 року, РД 19

Ásatrúarfélagið проти Ісландії (ухв.), № 22897/08, 18 вересня 2012 року

Association Cultuelle du Temple Pyramide проти Франції, № 50471/07, 31 січня 2013 року

Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others проти Туреччини, №№ 36915/10 та 8606/13, 24 травня 2016 року

Association des Chevaliers du Lotus d'Or проти Франції, № 50615/07, 31 січня 2013 року

Association Les Témoins de Jéhovah проти Франції, № 8916/05, 30 червня 2011 року

Ancient Baltic religious association "Romuva" проти Литви № 48329/19, 8 червня 2021 року

Association Sivananda de Yoga Vedanta проти Франції (ухв.), № 30260/96, рішення Комісії від 16 квітня 1998 року

Avanesyan проти Вірменії, № 12999/15, 20 липня 2021 року

Aугїн проти Бельгії, № 28336/12, 8 листопада 2022 року

—В—

В.С. проти Швейцарії (ухв.), № 19898/92, рішення Комісії від 30 серпня 1993 року, РД 75

Vasiu проти Румунії (ухв.), № 76146/12, 17 вересня 2013 року

Balsytė-Lideikienė проти Литви (ухв.), № 72596/01; 24 листопада 2005 року

Bayatyan проти Вірменії [ВП], № 23459/03, CEDH 2011

Begheluri проти Грузії, № 28490/02, 7 жовтня 2014 року

Bektashi Community and Others проти колишньої Югославської Республіки Македонія, №№ 48044/10 та 2 інших, 12 квітня 2018 року

Belcacemi and Oussar проти Бельгії, № 37798/13, 11 липня 2017 року

Ben El Mahi і Інші проти Данії (ухв.), № 5853/06, CEDH 2006-XV

Bernard і Інші проти Люксембургу (ухв.), № 17187/90, рішення Комісії від 8 вересня 1993 року, РД 75

Blumberg проти Німеччини (ухв.), № 14618/03, 18 березня 2008 року

Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova і Інші проти Молдови, № 952/03, 27 лютого 2007 року

Voffa і Інші проти Сан-Марино (ухв.), № 26536/95, рішення Комісії від 15 січня 1998 року, РД 95

Boychev і Інші проти Болгарії, № 77185/01, 27 січня 2011 року

Boudelal v. France (ухв.), № 14894/14, 13 червня 2017 року

Bouessel du Bourg проти Франції (ухв.), № 20747/92, рішення Комісії від 18 лютого 1993 року

Branche de Moscou de l'Armée du salut проти Росії, № 72881/01, CEDH 2006-XI

Bruno проти Швеції (ухв.), № 32196/96, 28 серпня 2001 року

Bukharatyan проти Вірменії, № 37819/03, 10 січня 2012 року

Buldu і Інші проти Туреччини, № 14017/08, 3 червня 2014 року

Bulgariu проти Румунії (ухв.), № 22707/05, 15 травня 2012 року

Buscarini і Інші проти Сан-Марино [ВП], № 24645/94, CEDH 1999-I

Butan проти Румунії (ухв.), № 34644/02, 5 січня 2010 року

—С—

С. проти Сполученого Королівства (ухв.), № 10358/83, рішення Комісії від 15 грудня 1983 року, РД 37

C.D. and Others проти Греції, №№ 33441/10 та 2 інші, 19 грудня 2013 року

C.J., J.J. і E.J. проти Польщі (ухв.), № 23380/94, рішення Комісії від 16 січня 1996 року, РД 84

C.R. проти Швейцарії (ухв.), № 40130/98, 14 жовтня 1999 року

Canea Catholic Church проти Греції, 16 грудня 1997 року, *Збірник рішень та ухвал 1997-VIII*

Centre of Societies for Krishna Consciousness in Russia and Frolov проти Росії, № 37477/11, 23 листопада 2021 року

Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova проти Молдови (ухв.), № 12282/02, 14 червня 2005 року
Centre biblique de la république de Tchouvachie проти Росії, № 33203/08, 12 червня 2014 року
Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції [ВП], № 27417/95, CEDH 2000-VII
Chappell проти Сполученого Королівства (ухв.), № 12587/86, рішення Комісії від 14 липня 1987 року
Chassagnou і Інші проти Франції [ВП], №№ 25088/94, 28331/95 і 28443/95, CEDH 1999-III
Choudhury проти Сполученого Королівства (ухв.), № 17439/90, рішення Комісії від 5 березня 1991 року
Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR проти Вірменії, № 41817/10, 22 березня 2022 року
Church of Scientology і Інші проти Швеції (ухв.), № 8282/78, рішення Комісії від 14 липня 1980 року, DR 21
Church of Scientology of St Petersburg і Інші проти Росії, № 47191/06, 2 жовтня 2014 року
Çinar проти Туреччини (ухв.), № 39334/98, 9 липня 2002 року
Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District проти України, № 21477/10, 3 вересня 2019 року
Companu X. Проти Швейцарії, №7865/77, рішення Комісії від 27 лютого 1979 року, DR 16
Constantin-Lucian Spînu проти Румунії, № 29443/20, 11 жовтня 2022 року
Corley and Others проти Росії, №№ 292/06 та 43490/06, 23 листопада 2021 року
Congrégation de la Mosquée Juma і Інші проти Азербайджану (ухв.), № 15405/04, 8 січня 2013 року
Cserjés проти Угорщини (ухв.), № 45599/99, 5 квітня 2001 року
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини, № 32093/10, 2 грудня 2014 року
Cyprus проти Туреччини [ВП] (щодо суті), № 25781/94, CEDH 2001-IV

—D—

D. проти Франції (ухв.), № 10180/82, рішення Комісії від 6 грудня 1983 року, DR 35
Dahlab проти Швейцарії (ухв.), № 42393/98, CEDH 2001-V
Dakir проти Бельгії, № 4619/12, 11 липня 2017 року
Daratsakis проти Греції, № 12902/87, рішення Комісії від 7 жовтня 1987 року
Darby проти Швеції, № 11581/85, доповідь Комісії від 9 травня 1989 року
Darby проти Швеції, рішення від 23 жовтня 1990 року, série A № 187
Das Universelle Leben Aller Kulturen Weltweit e.V. проти Німеччини (ухв.), № 60369/11, 17 листопада 2015 року
Dautaj проти Швейцарії (ухв.), № 32166/05, 20 вересня 2007 року
Demeester проти Бельгії (ухв.), № 8493/79, рішення Комісії від 8 жовтня 1981 року
De Wilde проти Нідерландів (ухв.), № 9476/19, 9 листопада 2021 року
Deschomets проти Франції (ухв.), № 31956/02, 16 травня 2006 року
Dimitras і Інші проти Греції, №№ 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 і 6099/08, 3 червня 2010 року
Dimitras і Інші проти Греції (№2), №№ 34207/08 і 6365/09, 3 листопада 2011 року
Dimitras і Інші проти Греції (№ 3), №№ 44077/09, 15369/10 і 41345/10, 8 січня 2013 року
Dimitrova проти Болгарії, № 15452/07, 10 лютого 2015 року
Dogru проти Франції, № 27058/05, 4 грудня 2008 року
Dor проти Румунії (ухв.), № 55153/12, 25 серпня 2015 року
Dubowska і Skup проти Польщі (ухв.), №№ 33490/96 і 34055/96, рішення Комісії від 18 квітня 1997 року, DR 89, стор. 156
Dudová і Duda проти Республіки Чехія (ухв.), № 40224/98, 30 січня 2001 року
Dyagilev проти Росії, № 49972/16, 10 березня 2020 року

—E—

E. i G.R. проти Австрії (ухв.), № 9781/82, рішення Комісії від 14 травня 1984 року, DR 37
E.S. проти Австрії, № 38450/12, 25 жовтня 2018 року
Ebrahimian проти Франції, № 64846/11, CEDH 2015
Ejstratiou проти Греції, 18 грудня 1996 року, *Збірник рішень та ухвал 1996-VI*
Église catholique de La Canée проти Греції, 16 грудня 1997 року, *Recueil des arrêts et décisions 1997-VIII*
Église de Scientologie de Moscou проти Росії, № 18147/02, 5 квітня 2007 року
Église Évangélique Missionnaire et Salaün проти Франції, № 25502/07, 31 січня 2013 року
Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови, № 45701/99, CEDH 2001-XII
Église Réformée de X. проти Нідерландів (ухв.), № 1497/62, рішення Комісії від 14 грудня 1962 року, *Annuaire 5*
El Majjaoui і Stichting Touba Moskee проти Нідерландів (вилучено зі списку) [ВП], № 25525/03, 20 грудня 2007 року
El Majjaoui і Stichting Touba Moskee проти Нідерландів (ухв.), № 25525/03, 14 лютого 2006 року
El Morsli проти Франції (ухв.), № 15585/06, 4 березня 2008 року
Enver Aydemir проти Туреччини, № 26012/11, 7 червня 2016 року
Erşer проти Туреччини, № 43965/04, 22 листопада 2011 року
Erlich and Kastro проти Румунії, №№ 23735/16 and 23740/16, 9 червня 2020 року
Executief van de Moslims van België and Others проти Бельгії, №№ 16760/22 та 8 others, 13 лютого 2024 року
Eweida і Інші проти Сполученого Королівства, №№ 48420/10, 59842/10, 51671/10 і 36516/10, CEDH 2013

—F—

F.L. проти Франції (ухв.), № 61162/00, 3 листопада 2005 року
F.P. проти Німеччини (ухв.), № 19459/92, рішення Комісії від 29 березня 1993 року
Fédération chrétienne des témoins de Jéhovah de France проти Франції (ухв.), № 53430/99, ECHR 2001-XI
Fernández Martínez проти Іспанії [ВП], № 56030/07, CEDH 2014 (витяги)
Feti Demirtaş проти Туреччини, № 5260/07, 17 січня 2012 року
Finska Församlingen i Stockholm et Hautaniemi проти Швеції (ухв.), № 24019/94, рішення Комісії від 11 квітня 1996 року, DR 85
Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich проти Австрії, № 64220/19, 5 березня 2024 року
Folgerø і Інші проти Норвегії [ВП], № 15472/02, CEDH 2007-III
Francesco Sessa проти Італії, № 28790/08, CEDH 2012 (витяги)
Fränklin-Beentjes і CEFLU-Luz da Floresta проти Нідерландів, (ухв.), № 28167/07, 6 травня 2014 року
Fusu Arcadie та інші проти Молдови, № 22218/06, 17 липня 2012 року

—G—

Gamaleddyn проти Франції (ухв.), № 18527/08, 30 червня 2009 року
Genov проти Болгарії, № 40524/08, 23 березня 2017 року
Georgian Muslim Relations and Others проти Грузії, № 24225/19, 30 листопада 2023 року
Giniewski проти Франції, № 64016/00, CEDH 2006-I
Glas Nadejda EOOD і Anatoli Elenkov проти Болгарії, № 14134/02, 11 жовтня 2007 року
Gluchowski і Інші проти Франції (ухв.), № 44789/98, 14 грудня 1999 року
Gottesmann проти Швейцарії (ухв.), № 10616/83, рішення Комісії від 4 грудня 1984 року, DR 40, стор. 284
Gough проти Сполученого Королівства, № 49327/11, 28 жовтня 2014 року
Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. проти Німеччини (ухв.), № 52336/99, 18 вересня 2007 року

Gromada Ukrayinskojji Greko-Katolitskojji Tserkvy Sela Korshiv проти України (ухв.), № 9557/04,
3 травня 2016

Grzelak проти Польщі, № 7710/02, 15 червня 2010 року

Güler i Uğur проти Туреччини, №№ 31706/10 і 33088/10, 2 грудня 2014 року

Gündüz проти Туреччини (ухв.), № 59997/00, 9 листопада 2004 року

Gütl проти Австрії, № 49686/99, 12 березня 2009 року

—H—

H. i B. проти Сполученого Королівства (ухв.), № 11991/86, рішення Комісії від 18 липня 1986 року
Habitants d'Alsemberg and de Beersel проти Бельгії, № 1474/62, рішення Комісії від 26 липня 1963 року

Habitants de Leeuw-St Pierre проти Бельгії (ухв.), № 2333/64, рішення Комісії від 15 липня 1965 року, *Annuaire* 8

Hamzayan проти Вірменії, № 43082/14, § 51, 6 лютого 2024 року

Namidović проти Боснії і Герцеговини, № 57792/15, ECHR 2017

Hassan i Tchaouch проти Болгарії [ВП], № 1448/04, 9 жовтня 2007 року

Hassan i Tchaouch проти Болгарії [ВП], № 30985/96, CEDH 2000-XI

Haut Conseil spirituel de la communauté musulmane проти Болгарії, № 39023/97, 16 грудня 2004 року

Hernandez Sanchez проти Іспанії (ухв.), № 30479/96, рішення Комісії від 4 вересня 1996 року

Herrmann проти Німеччини [ВП], № 9300/07, 26 червня 2012 року

Hizb Ut-Tahrir i Інші проти Німеччини (ухв.), № 31098/08, 12 червня 2012 року

Hoffmann проти Австрії, 23 червня 1993 року, série A № 255-C

Hubaux проти Бельгії (ухв.), № 11088/84, рішення Комісії від 9 травня 1988 року

—I—

İ.A. проти Туреччини, № 42571/98, CEDH 2005-VIII

Ibragim Ibragimov and Others проти Росії, №№ 1413/08 та 28621/11, 28 серпня 2018 року

Iera Moni Profitou Iliou Thiras проти Греції (ухв.), № 32259/02, 21 листопада 2002 року

Iglesia Bautista « El Salvador » i Ortega Moratilla проти Іспанії (ухв.), № 17522/90, рішення Комісії від 11 січня 1992 року, DR 72, стор. 256

Igors Dmitrijevs проти Латвії, № 61638/00, 30 листопада 2006 року

Ilyin and Others проти України, № 74852/14, 17 листопада 2022 року

Indelicato проти Італії (ухв.), № 31143/96, 6 липня 2000 року

Institut de Prêtres français i Інші проти Туреччини (ухв.), № 26308/95, рішення Комісії від 19 січня 1998 року, DR 92, стор. 15

Institut de Prêtres français i Інші проти Туреччини (мирова угода), № 26308/95, 14 грудня 2000 року
ISKCON i Інші проти Сполученого Королівства (ухв.), № 20490/92, рішення Комісії від 8 березня 1994 року, DR 76, стор. 90

Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V. проти Німеччини (ухв.), № 53871/00, CEDH 2002-X

Ismailova проти Росії, № 37614/02, 29 листопада 2007 року

Ivanova проти Болгарії, № 52435/99, 12 квітня 2007 року

İzzettin Doğan and Others проти Туреччини [ВП], № 62649/10, ECHR 2016

—J—

J.L. проти Фінляндії (ухв.), № 32526/96, 16 листопада 2000 року

Jakóbski проти Польщі, № 18429/06, 7 грудня 2010 року

Jasvir Singh проти Франції (ухв.), № 25463/08, 30 червня 2009 року

Jehovah's Witnesses проти Фінляндії, № 31172/19, 9 травня 2023 року

Jehovas Zeugen in Österreich проти Австрії, № 27540/05, 25 вересня 2012 року

Jenik проти Австрії (ухв.), №№ 37794/07, 11568/08, 23036/08, 23044/08, 23047/08, 23053/08, 23054/08 і 48865/08, 20 листопада 2012 року

Johannische Kirche і Peters проти Німеччини (ухв.), № 41754/98, CEDH 2001-VIII

Johnston і Інші проти Ірландії, 18 грудня 1986 року, série A № 112

Jones проти Сполученого Королівства (ухв.), № 42639/04, 13 вересня 2005 року

Josephides проти Туреччини (ухв.), № 21887/93, 24 серпня 1999 року

—K—

K. проти Нідерландів (ухв.), № 15928/89, рішення Комісії від 13 травня 1992 року

K. і V. проти Нідерландів (ухв.), № 11086/84, рішення Комісії від 16 липня 1987 року

Kanatli v. Türkiye, no. 18382/15, 12 March 2024

Karaahmed проти Болгарії, № 30587/13, 24 лютого 2015 року

Kalaç проти Туреччини, 1 липня 1997 року, *Збірник рішень та ухвал* 1997-IV

Karaduman проти Туреччини (ухв.), № 16278/90, рішення Комісії від 3 травня 1993 року, DR 74, стор. 93

Karaduman проти Туреччини (ухв.), № 41296/04, 3 квітня 2007 року

Karakuzey проти Німеччини (ухв.), № 26568/95, рішення Комісії від 16 жовтня 1996 року

Karlsson проти Швеції (ухв.), № 12356/86, рішення Комісії від 8 вересня 1988 року, DR 57, стор. 172

Keller проти Німеччини (ухв.), № 36283/97, рішення Комісії від 4 березня 1998 року

Kenar проти Туреччини (ухв.), № 67215/01, 1 грудня 2005 року

Kervancı проти Франції, № 31645/04, 4 грудня 2008 року

Khan проти Сполученого Королівства (ухв.), № 11579/85, рішення Комісії від 7 липня 1986 року, РД 48

Kılıç проти Австрії, № 27700/15, 12 січня 2023 року

Kimlya і Інші проти Росії, №№ 76836/01 і 32782/03, CEDH 2009

Kjeldsen, Busk Madsen і Pedersen проти Данії, 7 грудня 1976 року, série A № 23

Klein проти Словаччини, № 72208/01, 31 жовтня 2006 року

Klein and Others проти Німеччини, №№ 10138/11 та 3 інших, 6 квітня 2017 року

Knudsen проти Норвегії (ухв.) № 11045/84, рішення Комісії від 8 березня 1985 року, РД 42

Kohn проти Німеччини (ухв.), № 47021/99, 23 березня 2000 року

Kokkinakis проти Греції, 25 травня 1993 року, série A № 260-A

Kontakt-Information-Therapie і Hagen проти Австрії (ухв.), № 11921/86, рішення Комісії від 12 жовтня 1988 року, DR 57, стор. 81

Konttinen проти Фінляндії (ухв.), № 24949/94, рішення Комісії від 3 грудня 1996 року, DR 87

Korostelev проти Росії, № 29290/10, 12 травня 2020 року

Köse і Інші проти Туреччини (ухв.), № 26625/02, CEDH 2006-II

Kosteski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія, № 55170/00, 13 квітня 2006 року

Korpi проти Австрії, № 33001/03, 10 грудня 2009 року

Kouznetsov проти України, № 39042/97, 29 квітня 2003 року

Kouznetsov і Інші проти Росії, № 184/02, 11 січня 2007 року

Kovaļkova проти Латвії (ухв.), № 35021/05, 31 січня 2012 року

Krupko і Інші проти Росії, № 26587/07, 26 червня 2014 року

Kubalska і Kubalska-Holuј проти Польщі (ухв.), № 35579/97, рішення Комісії від 22 жовтня 1997 року

Kurtulmuş проти Туреччини (ухв.), № 65500/01, CEDH 2006-II

Kustannus OY Vараа Ajatteliја AV і Інші проти Фінляндії (ухв.), рішення Комісії від 15 квітня 1996 року, DR 85

Kuznetsov проти України, № 39042/97, 29 квітня 2003 року

Kuznetsov and Others проти Росії, № 184/02, 11 січня 2007 року

—L—

Lachiri проти Бельгії, № 3413/09, 18 вересня 2018 року

Lajda і Інші проти Чеської Республіки (ухв.), № 20984/05, 3 березня 2009 року

Lang проти Австрії, № 28648/03, 19 березня 2009 року
Larissis і Інші проти Греції, 24 лютого 1998 року, *Збірник рішень та ухвал* 1998-I
Lautsi і Інші проти Італії [ВП], № 30814/06, CEDH 2011 (витяги)
Le Court Grandmaison і Fritz проти Франції (ухв.), №№ 11567/85 і 11568/85, рішення Комісії від 6 липня 1987 року, DR 53
Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини, № 58911/00, 6 листопада 2008 року
Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії, № 302/02, 10 червня 2010 року
Leyla Şahin проти Туреччини [ВП], № 44774/98, CEDH 2005-XI
Löffelmann проти Австрії, № 42967/98, 12 березня 2009 року
Logan проти Сполученого Королівства (ухв.), № 24875/94, рішення Комісії від 6 вересня 1996 року, DR 86
Lombardi Vallauri проти Італії, № 39128/05, 20 жовтня 2009 року
Loste проти Франції, № 59227/12, 3 листопада 2022 року
Lotter проти Болгарії (ухв.), № 39015/97, 6 лютого 2003 року
Lotter і Lotter проти Болгарії (мирова угода), № 39015/97, 19 травня 2004 року
Lundberg проти Швеції (ухв.), № 36846/97, 28 серпня 2001 року

—M—

Magyar Keresztény Mennonita Egyház і Інші проти Угорщини, №№ 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 і 56581/12, CEDH 2014 (витяги)
Mann Singh проти Франції (ухв.), № 24479/07, 13 листопада 2008 року
Manoussakis і Інші проти Греції, 26 вересня 1996 року, *Збірник рішень та ухвал* 1996-IV
Mansur Yalçın and Others проти Туреччини, № 21163/11, 16 вересня 2014 року
Mariş проти Румунії (ухв.), № 58208/14, 29 вересня 2020 року
Martins Casimiro і Cerveira Ferreira Bernard і Інші проти Люксембургу (ухв.), № 44888/98, 27 квітня 1999 року
Marty проти Швейцарії (ухв.), № 21566/93, рішення Комісії від 30 серпня 1993 року
Masaev проти Молдови, № 6303/05, 12 травня 2009 року
McFeeley і Інші проти Сполученого Королівства (ухв.), № 8317/78, рішення Комісії від 15 травня 1980 року, DR 20
Membres de la Congrégation des témoins de Jéhovah de Gldani і Інші проти Грузії, № 71156/01, 3 травня 2007 року
Methodiev and Others проти Болгарії, № 58088/08, 15 червня 2017 року
Mignot проти Франції (ухв.), № 37489/97, рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року
Mirojubovs і Інші проти Латвії, № 798/05, 15 вересня 2009 року
Mockutė проти Литви, № 66490/09, 27 лютого 2018 року
Moroz проти України, № 5187/07, 2 березня 2017 року
Mozer проти Республіки Молдова та Росії [ВП], № 11138/10, ECHR 2016
Murphy проти Ірландії, № 44179/98, CEDH 2003-IX (витяги)
Mushfig Matmadov and Others проти Азербайджану, №№ 14604/08 та 3 інші, 17 жовтня 2019 року
Mikyás and Others проти Бельгії (ухв.), № 50681/20, 9 квітня 2024 року

—N—

N.F. проти Італії, № 37119/97, CEDH 2001-IX
Nasirov and Others проти Азербайджану, № 58717/10, 20 лютого 2020 року
Natoli проти Італії (ухв.), № 26161/95, рішення Комісії від 18 травня 1998 року
Neagu проти Румунії, № 21969/15, 10 листопада 2020 року
Nolan і K. проти Росії, № 2512/04, 12 лютого 2009 року
Nuussönen проти Фінляндії (ухв.), № 30406/96, рішення Комісії від 15 січня 1998 року

—O—

Obst проти Німеччини, № 425/03, 23 вересня 2010 року
Office Culturel de Cluny проти Франції (ухв.), № 1002/02, 22 березня 2005 року
Omkarananda i le Divine Light Zentrum проти Швейцарії (ухв.), № 8118/77, рішення Комісії від 19 березня 1981 року, DR 25
Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy) проти колишньої Югославської Республіки Македонія, № 3532/07, 16 листопада 2017 року
Otto-Preminger-Institut проти Австрії, 20 вересня 1994 року, série A № 295-A
Osmanoğlu and Kocabaş проти Швейцарії, № 29086/12, ECHR 2017
Ossewaarde проти Росії, № 27227/17, 7 березня 2023 року
Ouardiri проти Швейцарії (ухв.), № 65840/09, 28 червня 2011 року
Öz проти Німеччини, № 32168/96, рішення Комісії від 3 грудня 1996 року

—P—

Palau-Martinez проти Франції, № 64927/01, CEDH 2003-XII
Pannulo i Forte проти Франції (ухв.), № 37794/97, 23 листопада 1999 року
Paravasilakis проти Греції, № 66899/14, 15 вересня 2016 року
Parry проти Сполученого Королівства (ухв.), № 42971/05, CEDH 2006-XV
Pavlidis i Georgakis проти Туреччини (ухв.), №№ 9130/09 і 9143/09, 2 липня 2013 року
Pendragon проти Сполученого Королівства (ухв.), № 31496/98, рішення Комісії від 19 жовтня 1998 року
Pentidis i Інші проти Греції, 9 червня 1997 року, Збірник рішень та ухвал 1997-III
Perovy проти Росії, № 47429/09, 20 жовтня 2020 року
Perry проти Латвії, № 30273/03, 8 листопада 2007 року
Phull проти Франції (ухв.), № 35753/03, CEDH 2005-I
Pichon i Sajous проти Франції (ухв.), № 49853/99, CEDH 2001-X
Pitkevich проти Росії (ухв.), № 47936/99, 8 лютого 2001 року
Polat проти Австрії, № 12886/16, 20 липня 2021 року
Poltoratski проти України, № 38812/97, CEDH 2003-V
Pretty проти Сполученого Королівства, № 2346/02, CEDH 2002-III

—R—

Ranjit Singh проти Франції (ухв.), № 27561/08, 30 червня 2009 року
Razaghi проти Швеції (ухв.), № 64599/01, 11 березня 2003 року
Refah Partisi (Parti de la prospérité) i Інші проти Туреччини [ВП], №№ 41340/98, 41342/98, 41343/98 і 41344/98, CEDH 2003-II
Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Інші проти Австрії, № 40825/98, 31 липня 2008 року
Représentation de l'Union des conseils des juifs de l'ex-Union soviétique i Union des organisations religieuses juives de l'Ukraine проти України (ухв.), № 13276/05, 1 квітня 2014 року
Revert i Legallais проти Франції (ухв.), №№ 14431/88 і 14432/88, рішення Комісії від 8 вересня 1989 року, DR 62
Rommelfanger проти Німеччини (ухв.), № 12242/86, рішення Комісії від 6 вересня 1989 року, DR 62
Rupprecht проти Іспанії (ухв.), № 38471/10, 19 лютого 2013 року
Rymsko-Katolytska Gromada Svyatogo Klimentiya v Misti Sevastopoli проти України (ухв.), № 22607/02, 3 травня 2016 року

—S—

S.A.S. проти Франції [ВП], № 43835/11, CEDH 2014 (витяги)
S.H. i H.V. проти Австрії (ухв.), № 19860/91, рішення Комісії від 13 січня 1993 року

Sadik Amet i Інші проти Греції (ухв.), № 64756/01, 10 жовтня 2002 року
Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitane Innocent) i Інші проти Болгарії, №№ 412/03 і 35677/04, 22 січня 2009 року
Salonen проти Фінляндії (ухв.), № 27868/95, рішення Комісії від 2 липня 1997 року, DR 90, стор. 60
Saniewski проти Польщі, (ухв.), № 40319/98, 26 червня 2001 року
Saran проти Румунії, № 65993/16, 10 листопада 2020 року
Sardar Babayev проти Азербайджану, №№ 34015/17 та 26896/18, 1 лютого 2024 року
Savda проти Туреччини, № 42730/05, 12 червня 2012 року
Savez crkava «Riječ života» i Інші проти Хорватії, № 7798/08, 9 грудня 2010 року
Schüth проти Німеччини, № 1620/03, CEDH 2010
Siebenhaar проти Німеччини, № 18136/02, 3 лютого 2011 року
Scientology Kirche Deutschland e.V. проти Німеччини (ухв.), рішення Комісії від 7 квітня 1997 року, DR 89, стор. 163
Schilder проти Нідерландів (ухв.), № 2158/12, 16 жовтня 2012 року
Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien проти Австрії (ухв.), № 20966/92, рішення Комісії від 30 листопада 1994 року
Serif проти Греції, № 38178/97, CEDH 1999-IX
Şerife Yiğit проти Туреччини [ВП], № 3976/05, 2 листопада 2010 року
Sert проти Туреччини (ухв.), № 47491/99, 8 липня 2004 року
Seyidzade проти Азербайджану, № 37700/05, 3 грудня 2009 року
Šijakova i Інші проти Колишньої Югославської Республіки Македонія (ухв.), № 67914/01, 6 березня 2003 року
Sinan Işık проти Туреччини, № 21924/05, CEDH 2010
Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії [ВП], № 2330/09, CEDH 2013 (витяги)
Skugar i Інші проти Росії (ухв.), № 40010/04, 3 грудня 2009 року
Sodan проти Туреччини, № 18650/05, 2 лютого 2016 року
Société X. проти Швейцарії (ухв.), № 7865/77, рішення Комісії від 27 лютого 1979 року, DR 16
Sofianopoulos i Інші проти Греції (ухв.), №№ 1977/02, 1988/02 і 1997/02, CEDH 2002-X
Sotirov i Інші проти Болгарії (ухв.), № 13999/05, 5 липня 2011 року
Spampinato проти Італії (ухв.), № 23123/04, 29 березня 2007 року
Spetz i Інші проти Швеції (ухв.), № 20402/92, рішення Комісії від 12 жовтня 1994 року
Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів (ухв.), № 58369/10, 10 липня 2012 року
Stedman проти Сполученого Королівства (ухв.), № 29107/95, рішення Комісії від 9 квітня 1997 року, DR 89
Stavropoulos and Others проти Греції, № 52484/18, 25 червня 2020 року
Sukyo Mahikari France проти Франції (ухв.), № 41729/09, 8 січня 2013 року
Svyato-Mukhaylivska Parafiya проти України, № 77703/01, 14 червня 2007 року

—T—

T.C. проти Італії, № 54032/18, § 30, 19 травня 2022 року
T.N.V. проти Румунії (ухв.), № 34644/02, 5 січня 2010 року
Taganrog LRO and Others проти Росії, №№ 32401/10 та 19 інших, 7 червня 2022 року
Tagiyev and Huseynov проти Азербайджану, № 13274/08, 5 грудня 2019 року
Tanyar i Інші проти Туреччини (ухв.), № 74242/01, 7 червня 2005 року
Tarhan проти Туреччини, № 9078/06, 17 липня 2012 року
Teliatnikov проти Литви, № 51914/19, 7 червня 2022 року
Tennenbaum проти Швеції (ухв.), № 16031/90, рішення Комісії від 3 травня 1993 року
Tereli i Інші проти Туреччини (ухв.), № 31876/96, 11 вересня 2001 року
The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints проти Сполученого Королівства, № 7552/09, 4 березня 2014 року
The Religious Denomination of Jehovah's Witnesses in Bulgaria проти Болгарії, № 5301/11, 10 листопада 2020 року
Thlimmenos проти Греції [ВП], № 34369/97, CEDH 2000-IV

Tiğ проти Туреччини (ухв.), № 8165/03, 24 травня 2005 року
Tonchev and Others проти Болгарії, № 56862/15, 13 грудня 2022 року
Tsartsidze and Others проти Грузії, № 18766/04, 17 січня 2017 року
Tsaturyan проти Вірменії, № 37821/03, 10 січня 2012 року

—U—

Union des Athées проти Франції, № 14635/89, звіт Комісії від 6 липня 1994 року
Universelles Leben e.V. проти Німеччини, № 29745/96, рішення Комісії від 27 листопада 1996 року

—V—

V. проти Нідерландів (ухв.), № 10678/83, рішення Комісії від 5 липня 1984 року, DR 39
Valsamis проти Греції, 18 грудня 1996 року, *Збірник рішень та ухвал* 1996-VI
Van den Dungen проти Нідерландів (ухв.), № 22838/93, рішення Комісії від 22 лютого 1995 року, DR 80
Vartic проти Румунії (№ 2), № 14150/08, 17 грудня 2013 року
Van Schijndel і Inui проти Нідерландів (ухв.), № 30936/96, рішення Комісії від 10 вересня 1997 року
Vavříčka and Others проти Чеської Республіки [ВП], №№ 47621/13 та 5 інших, 8 квітня 2021 року
Vereniging Rechtswinkels Utrecht проти Нідерландів (ухв.), № 11308/84, рішення Комісії від 13 березня 1986 року, DR 46
Vergos проти Греції, № 65501/01, 24 червня 2004 року
Viel проти Франції (ухв.), № 41781/98, 14 грудня 1999 року
Vingt-trois habitants d'Alsemberg і de Beersel проти Бельгії (ухв.), № 1474/62, рішення Комісії від 26 липня 1963 року
Von Pelser проти Італії (ухв.), № 14254/88, рішення Комісії від 9 листопада 1990 року

—W—

W. проти Сполученого Королівства (ухв.), № 18187/91, рішення Комісії від 10 лютого 1993 року
Wasmuth проти Німеччини, № 12884/03, 17 лютого 2011 року
Williamson проти Сполученого Королівства (ухв.), № 27008/95, рішення Комісії від 17 травня 1995 року
Wingrove проти Сполученого Королівства, 25 листопада 1996 року, *Збірник рішень та ухвал* 1996-V

—X—

X. проти Австрії (ухв.), № 1718/62, рішення Комісії від 22 квітня 1965 року
X. проти Австрії (ухв.), № 1753/63, рішення Комісії від 15 лютого 1965 року
X. проти Австрії (ухв.), № 4982/71, рішення Комісії від 22 березня 1972 року
X. проти Австрії (ухв.), № 8652/79, рішення Комісії від 15 жовтня 1981, DR 26
X. проти Данії (ухв.), № 7374/76, рішення Комісії від 8 березня 1976 року, DR 5
X. проти Ісландії (ухв.), № 2525/65, рішення Комісії від 6 лютого 1967 року
X. проти Нідерландів (ухв.), № 1068/61, рішення Комісії від 14 грудня 1962 року
X. проти Нідерландів (ухв.), № 2065/63, рішення Комісії від 14 грудня 1965 року
X. проти Нідерландів (ухв.), № 2648/65, рішення Комісії від 6 лютого 1968 року
X. проти Нідерландів (ухв.), № 2988/66, рішення Комісії від 31 травня 1967 року
X. проти Німеччини (ухв.), № 2413/65, рішення Комісії від 16 грудня 1966 року
X. проти Німеччини (ухв.), № 3110/67, рішення Комісії від 19 липня 1968 року
X. проти Німеччини (ухв.), № 4445/70, рішення Комісії від 1 квітня 1970 року
X. проти Німеччини (ухв.), № 6167/73, рішення Комісії від 18 грудня 1974 року, DR 1
X. проти Німеччини (ухв.), № 8741/79, рішення Комісії від 10 березня 1981 року, DR 24
X. проти Сполученого Королівства (ухв.), № 5442/72, рішення Комісії від 20 грудня 1974 року, DR 1

- X проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 5947/72, рішення Комісії від 5 березня 1976 року, DR 5
- X. проти Сполученого Королівства* (dec.), № 7291/75, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року
- X. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 6886/75, рішення Комісії від 18 травня 1976 року, DR 5
- X. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 7291/75, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року, DR 11
- X. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 7992/77, рішення Комісії від 12 липня 1978 року, DR 14
- X. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 8160/78, рішення Комісії від 12 березня 1981 року, DR 22
- X. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 8231/78, рішення Комісії від 6 березня 1982 року, DR 28
- X. проти Швеції* (ухв.), № 172/56, рішення Комісії від 20 грудня 1957 року
- X. проти Швеції* (ухв.), № 434/58, рішення Комісії від 30 червня 1959 року
- X. проти Швеції* (ухв.), № 911/60, рішення Комісії від 10 квітня 1961 року
- X. проти Швеції* (ухв.), № 7911/77, рішення Комісії від 12 грудня 1977 року, DR 12
- X. i Church of Scientology проти Швеції* (ухв.), № 7805/77, рішення Комісії від 5 травня 1979 року, DR 16
- X. Ltd. i Y. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 8710/79, рішення Комісії від 7 травня 1982 року, DR 28
- X., Y. i Z. проти Німеччини* (ухв.), № 6850/74, рішення Комісії від 18 травня 1976 року, DR 5

—Y—

- Yapaşık проти Туреччини* (ухв.), № 14524/89, рішення Комісії від 6 січня 1993 року, DR 74

—Z—

- Z. i T. проти Сполученого Королівства* (ухв.), № 27034/05, CEDH 2006-III
- Zaoui проти Швейцарії* (ухв.), № 41615/98, 18 січня 2001 року